

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ІГНАТОВА АНАСТАСІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 342.724(477)(043,5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А. С. ІГНАТОВА

Науковий керівник
професор кафедри конституційного права НУ «ОЮА»,
доктор юридичних наук, професор
АФАНАСЬЄВА Мар'яна Володимирівна

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Ігнатова А. С. Конституційний статус національних меншин: порівняльно-правовий аналіз. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань 08 – «Право»). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню конституційно-правового статусу національних меншин в Україні в контексті історичного розвитку національного законодавства, міжнародно-правових стандартів, сучасних євроінтеграційних процесів та викликів воєнного часу, а також порівняльно-правового аналізу моделей правового регулювання в європейських державах з метою виявлення ефективних механізмів забезпечення прав національних меншин та можливостей їх імплементації в українську правову систему.

Розділ перший «Концептуальні засади досліджень конституційно-правового статусу національних меншин» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 1.1 «Історичний огляд та наукові дискусії щодо реалізації прав національних меншин в Україні» з метою цілісного та системного представлення стану наукової розробленості проблематики, здійснено авторську класифікацію науковців за трьома хронологічно-історичними групами, які корелюють з етапами становлення української державності та еволюцією етнонаціональної правової доктрини. Така систематизація дала змогу не лише впорядкувати наукові джерела, а й виявити закономірності у зміні дослідницьких поглядів.

Питаннями формування правового статусу національних меншин, їх історико-правового становлення, міжнародно-правових гарантій захисту та механізмів самоорганізації в період становлення незалежної України займалися: І. Алмаші («Реалізація прав національних меншин у Закарпатській області», 2004) [2], О. Биков («Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні», 2001) [3], Ю. Волошин («Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні», 2001) [4], В. Мицик («Міжнародно-правові

засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин», 2005) [5], В. Нікітюк («Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект)», 1996) [6], Л. Рябошапко («Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)», 2002) [7], М. Товт («Визначення поняття «корінний народ» і «національна меншина» в міжнародних документах», 1999) [8], Р. Чілачава («Національні меншини в демократичному просторі», 1996) [9].

Проблемами гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення політичної участі національних меншин, мовної та соціальної інтеграції, розвитку інституційних механізмів захисту прав меншин, а також ролі меншин у євроінтеграційних процесах займалися: М. Афанасьєва («Ефективна участь національних меншин у виборах», 2012) [10], О. Васильченко («Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо?», 2017) [11], В. Вовк («Конституція Словацької Республіки як конституція четвертого покоління (світоглядний і культурологічний аспекти)», 2021) [12], К. Кулі-Іванченко («Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави», 2023) [13], К. Коломієць («Мовно-соціальна адаптація національних меншин у Запорізькій області», 2018) [14], О. Липчук («Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин», 2007) [15], Є. Львова («Проблеми та конфлікти, пов'язані із заходами щодо забезпечення права на справедливий суд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», 2023) [16], Г. Луцишин («Роль національних меншин в євроінтеграційному процесі України», 2014) [17], Н. Мішина («Місцева демократія та права людини в Раді Європи: переосмислення принципу субсидіарності (з посиланням на оподаткування)», 2025) [18], В. Погорілко («Конституційне право України», 2009) [19], Є. Самойленко («Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві», 2017) [20], О. Симонов, І. Бобок («Дискримінація за національними ознаками в мережі «Інтернет», 2018) [21], М. Степка («Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови», 2024) [22].

Сучасні виклики у сфері прав національних меншин, пов'язані з цифровізацією, трансформацією ідентичності, інформаційною безпекою, європейською інтеграцією та реформуванням законодавства досліджували: О. Батанов («Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права», 2025) [23], А. Бадида («Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції в рішеннях Конституційної ради Франції», 2025) [24], А. Берестень («Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики», 2023) [25], Н. Хоменко, Д. Цуканова, О. Євтух («Ідентичність представників національних меншин (спільнот) у контексті міжетнічної взаємодії: ключові аспекти динаміки», 2023) [26], С. Матвієнків, Т. Лушагіна («Етнонаціональна політика в країнах Вишеградської групи», 2024) [27], М. Петришина, М. Грінченко («Конституційно-правове регулювання мовних відносин у Республіці Польщі», 2023) [28], В. Тупікова («Правове регулювання статусу національних меншин», 2023) [29].

Підрозділ 1.2. «Теоретичні та конституційні основи поняття «національна меншина» у світі» спрямований на уточнення теоретичних і конституційних основ поняття «національна меншина», а також на відмежування цієї категорії від суміжних соціальних явищ і термінів («етнос», «нація», «національність», «етнічна меншина», «спільнота»). Ключовим підсумком підрозділу є висновок про колективну природу національної меншини: вона завжди є сукупністю осіб, що забезпечує можливість формування колективної ідентичності та реалізації групових прав. На цій основі запропоновано структуровану систему критеріїв національної меншини: обов'язкові (етнічна основа; державно-правовий зв'язок через громадянство; реальність існування відповідної національності у світовому/історичному контексті) та факультативні (традиції, історична тяглість, мова, релігійний фактор). Сформульована модель створює необхідне підґрунтя для подальшого переходу в наступних розділах до аналізу індивідуального виміру – конституційно-правового статусу представника національної меншини, а також механізмів реалізації та захисту його прав.

У підрозділі 1.3. «Міжнародно-правовий контекст щодо захисту прав національних меншин» досліджено міжнародні норми, що стосуються прав

національних меншин: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [30]; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), ратифікована Україною у 1969 р.) [31]; Декларація Організації Об'єднаних Націй про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.) [32]; Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.) [33]; Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) [34]; Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи № 1201 «Додатковий протокол про права меншин» (1993 р.) [35]; Віденська декларація та Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини (1993 р.) [36]; Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.) [37]; Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.) [38]; Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.) [39]; Лундські рекомендації щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті (1999 р.) [40]; Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні (2003 р.) [41]; Рекомендації щодо поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006 р.) [42] та ін.

Розділ другий «Правове забезпечення конституційно-правового статусу національних меншин в Україні: проблеми та реалії» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 2.1. «Конституційно-правовий аналіз захисту прав національних меншин у контексті євроінтеграції України» проведено конституційно-правовий аналіз, який засвідчив, що інституційне оформлення представництва національних меншин в Україні перебуває на етапі становлення та потребує подальшого вдосконалення.

У підрозділі 2.2. «Реалізація права національних меншин на самоідентифікацію» проведено дослідження індивідуального виміру правового статусу особи як представника національної меншини, яке дало змогу сформулювати багаторівневу модель критеріїв належності, особи до національної меншини.

Підрозділ 2.3. «Тенденції розвитку прав національних меншин в Україні» присвячено порівняльному аналізу європейських моделей та визначенню реалістичних напрямів розвитку українського законодавства. У межах

порівняльно-правового аналізу обґрунтовано доцільність залучення досвіду Республіки Польща, Болгарської Республіки, Угорщини та Республіки Словаччина як держав, у яких сформовано інституційно та нормативно визначені моделі захисту прав національних меншин, релевантні для вдосконалення українського законодавства. Проведене зіставлення засвідчило, що спільною рисою європейських підходів є поєднання територіально визначених механізмів реалізації мовних прав; інституційного представництва або участі меншин у виробленні політики; спеціалізованих органів контролю та реагування у випадках дискримінації.

Розділ третій «Конституційно-правові засади вдосконалення механізмів захисту прав національних меншин в Україні» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 3.1. «Емпіричні джерела аналізу становища національних меншин в Україні» здійснено систематизований аналіз емпіричних джерел, соціологічних досліджень та міждисциплінарних наукових проєктів, присвячених вивченню ідентичності, мовних практик та соціально-правового становища національних меншин в Україні в період з 2001-2025 роки.

У підрозділі 3.2. «Механізми гарантування та реалізації прав національних меншин: правовий аспект» та 3.3. «Вдосконалення конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин: прикладний аспект» здійснено аналіз результатів авторського опитування, проведеного серед представників польської, словацької, болгарської та угорської національних меншин України. Емпіричне дослідження стало логічним продовженням теоретичного та порівняльно-правового аналізу, здійсненого в перших двох розділах, та було спрямоване на виявлення фактичної дієвості конституційно-правових гарантій прав національних меншин і визначення рівня їх реальної імплементації.

Особливої уваги заслуговує те, що під час особистої комунікації з представниками словацької національної меншини України вони висловили не лише зацікавленість, а й наголосили на наявності практичної потреби у використанні матеріалів дисертації для підготовки пропозицій до органів державної влади. Представники словацької меншини наголосили, що результати

проведеного дослідження будуть у подальшому передані до Генерального консульства Словацької Республіки в Україні для використання в процесі офіційного діалогу зі структурами уряду України щодо необхідності вдосконалення нормативно-правових механізмів у сфері захисту прав національних меншин та гармонізації державної етнонаціональної політики.

Такий крок не лише засвідчує високу практичну значущість отриманих у дисертації результатів, але й підтверджує їх потенційну міждержавну цінність, адже сформульовані висновки й рекомендації можуть стати основою для реального вдосконалення конституційного та спеціального законодавства України, розвитку демократичних механізмів гарантування прав національних меншин та підвищення рівня інтегрованості України в європейський правовий простір. Отже, робота має не лише теоретичну новизну та наукову цінність, а й безпосереднє практичне значення, що дає підстави очікувати її використання в подальшій нормотворчій діяльності та під час формування сучасної й ефективної системи захисту прав національних меншин в Україні.

Ключові слова: конституційне право, пріоритетне питання конституційності (конституціоналізм), етнонаціональна політика, національні меншини (меншини), національна ідентичність (ідентичність), права людини, Український народ (народ), соціальна держава, правова держава (держава), соціальне законодавство (законодавство), Європейський суд з прав людини, право Європейського Союзу, національні інтереси, міжнародне право (міжнародні стандарти), міжнародний захист прав людини (захист прав людини).

ABSTRACT

Ihnatova Anastasiia Constitutional Status of National Minorities: A Comparative Legal Analysis. – *Qualifying scientific work on manuscript rights*.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» (field of knowledge 08 «Law»). – National University «Odesa Law Academy». Odesa, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the constitutional and legal status of national minorities in Ukraine in the context of the historical development of national legislation, international legal standards, contemporary European integration processes, and the challenges of wartime, as well as to a comparative legal analysis of regulatory models in European states with the aim of identifying effective mechanisms for ensuring the rights of national minorities and the possibilities for their implementation in the Ukrainian legal system.

Section One, «Conceptual Foundations for the Study of the Constitutional and Legal Status of National Minorities», consists of three subsections. Subsection 1.1. «Historical Overview and Scholarly Debates on the Implementation of National Minority Rights in Ukraine», in order to provide a holistic and systematic presentation of the state of academic development of the issue, offers the author's classification of scholars into three chronological-historical groups that correlate with the stages of Ukrainian statehood formation and the evolution of ethnonational legal doctrine. Such systematization made it possible not only to organize academic sources but also to identify patterns in the evolution of scholarly thought.

Issues concerning the formation of the legal status of national minorities, their historical and legal development, international legal guarantees of protection, and mechanisms of self-organization during the period of Ukraine's independence were addressed by: I. Almashi («Implementation of National Minority Rights in Zakarpattia Oblast», 2004) [2], O. Bykov («Constitutional and Legal Status of National Minorities in Ukraine», 2001) [3], Yu. Voloshyn («Constitutional and Legal Principles of Self-Organization of National Minorities in Ukraine», 2001) [4], V. Mytsyk («International Legal Principles and Institutional Mechanisms for the Protection of

National Minority Rights», 2005) [5], V. Nikitiuk («Status of Ethnonational Minorities (Comparative Legal Aspect)», 1996) [6], L. Riaboshapko («Legal Status of National Minorities in Ukraine (1917–2000)», 2002) [7], M. Tovt («Definition of the Concepts «Indigenous People» and «National Minority» in International Documents», 1999) [8], R. Chilachava («National Minorities in the Democratic Space», 1996) [9].

Problems of harmonizing national legislation with international standards, ensuring political participation of national minorities, linguistic and social integration, development of institutional mechanisms for minority rights protection, and the role of minorities in European integration processes were examined by: M. Afanasieva («Effective Participation of National Minorities in Elections», 2012) [10], O. Vasylchenko («National Minority Rights in Ukraine: What We Have and What We Aspire To», 2017) [11], V. Vovk («The Constitution of the Slovak Republic as a Constitution of the Fourth Generation (Worldview and Cultural Aspects)», 2021) [12], K. Kuli-Ivanchenko («Reforming Legislation on the Provision of Social Services through Social Procurement in the Context of Building a Social State in Ukraine», 2023) [13], K. Kolomiets («Linguistic and Social Adaptation of National Minorities in Zaporizhzhia Oblast», 2018) [14], O. Lypchuk («International and National Institutions for the Protection of Ethnonational Minority Rights», 2007) [15], Ye. Lvova («Problems and Conflicts Related to Measures Ensuring the Right to a Fair Trial under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms», 2023) [16], H. Lutsyshyn («The Role of National Minorities in Ukraine's European Integration Process», 2014) [17], N. Mishyna («Local Democracy and Human Rights in the Council of Europe: Rethinking the Principle of Subsidiarity (with Reference to Taxation)», 2025) [18], V. Pohorilko («Constitutional Law of Ukraine», 2009) [19], Ye. Samoilenko («The Concept of «Indigenous People» and Issues of Recognition of Indigenous Status in International Law», 2017) [20], O. Symonov, I. Bobok («Discrimination on the Basis of Nationality on the Internet», 2018) [21], M. Stepka («International Legal Means of Combating Discrimination Based on Nationality or Language», 2024) [22].

Contemporary challenges in the field of national minority rights related to digitalization, identity transformation, information security, European integration, and

legislative reform were studied by: O. Batanov («Digitalization Aspects of Modern Constitutional Law», 2025) [23], A. Badyda («The Concept of Constitutional Identity and the Limits of Integration in the Decisions of the French Constitutional Council», 2025) [24], A. Beresten («European Integration of Ukraine as a Factor in the Transformation of Legal Practice», 2023) [25], N. Khomenko, D. Tsukanova, O. Yevtukh («Identity of Representatives of National Minorities (Communities) in the Context of Interethnic Interaction: Key Aspects of Dynamics», 2023) [26], S. Matviiienkiv, T. Lushahina («Ethnonational Policy in the Visegrád Group Countries», 2024) [27], M. Petryshyna, M. Hrinchenko («Constitutional and Legal Regulation of Language Relations in the Republic of Poland», 2023) [28], V. Tupikov («Legal Regulation of the Status of National Minorities», 2023) [29].

Subsection 1.2. «Theoretical and Constitutional Foundations of the Concept of “National Minority” in the World», was aimed at clarifying the theoretical and constitutional foundations of the concept of «national minority», as well as distinguishing this category from related social phenomena and terms («ethnos», «nation», «nationality», «ethnic minority», «community»). The key conclusion of the subsection is that a national minority has a collective nature: it is always a group of persons, which enables the formation of collective identity and the exercise of group rights. On this basis, a structured system of criteria for a national minority is proposed: mandatory (ethnic basis; state-legal link through citizenship; the actual existence of the relevant nationality in the global/historical context) and optional (traditions, historical continuity, language, religious factor). The formulated model creates the necessary foundation for the subsequent transition in the following sections to the analysis of the individual dimension – the constitutional and legal status of a representative of a national minority and the mechanisms for the exercise and protection of his or her rights.

Subsection 1.3. «International Legal Context of the Protection of National Minority Rights», examines international norms concerning national minority rights: the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966) [30]; the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination

(1965), ratified by Ukraine in 1969 [31]; the United Nations Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (1992) [32]; the Copenhagen Document of the CSCE Conference on the Human Dimension (1990) [33]; the European Charter for Regional or Minority Languages (1992) [34]; Parliamentary Assembly of the Council of Europe Recommendation № 1201 «Additional Protocol on Minority Rights» (1993) [35]; the Vienna Declaration and Programme of Action of the World Conference on Human Rights (1993) [36]; the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995) [37]; the Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities (1996) [38]; the Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities (1998) [39]; the Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life (1999) [40]; the Recommendations on the Use of Minority Languages in Broadcasting (2003) [41]; the Recommendations on Policing in Multi-Ethnic Societies (2006) [42]; and others.

Section Two, «Legal Support for the Constitutional and Legal Status of National Minorities in Ukraine: Problems and Realities», consists of three subsections. Subsection 2.1. «Constitutional and Legal Analysis of the Protection of National Minority Rights in the Context of Ukraine's European Integration», provides a constitutional and legal analysis demonstrating that the institutional framework for the representation of national minorities in Ukraine is still in the formative stage and requires further improvement. Subsection 2.2. «Implementation of the Right of National Minorities to Self-Identification», examines the individual dimension of the legal status of a person as a representative of a national minority and enabled the development of a multi-level model of criteria of belonging.

Subsection 2.3. «Trends in the Development of National Minority Rights in Ukraine», is devoted to a comparative analysis of European models and the identification of realistic directions for the development of Ukrainian legislation. Within the comparative legal analysis, the expediency of drawing upon the experience of the Republic of Poland, the Republic of Bulgaria, Hungary, and the Slovak Republic is substantiated, as these states have developed institutionally and normatively defined

models for the protection of national minority rights relevant to improving Ukrainian legislation. The comparison demonstrated that a common feature of European approaches is the combination of territorially defined mechanisms for the implementation of language rights; institutional representation or participation of minorities in policymaking; and specialized bodies for monitoring and responding to discrimination.

Section Three, «Constitutional and Legal Principles for Improving Mechanisms for the Protection of National Minority Rights in Ukraine», consists of three subsections. Subsection 3.1. «Empirical Sources for the Analysis of the Situation of National Minorities in Ukraine», provides a systematized analysis of empirical sources, sociological studies, and interdisciplinary research projects devoted to the study of identity, language practices, and the socio-legal status of national minorities in Ukraine during the period 2001-2025. Subsections 3.2. «Mechanisms for Guaranteeing and Implementing National Minority Rights: Socio-Legal Aspect», and 3.3. «Improvement of Constitutional and Legal Mechanisms for the Protection of National Minority Rights: Applied Aspect», analyze the results of the author's sociological survey conducted among representatives of the Polish, Slovak, Bulgarian, and Hungarian national minorities of Ukraine. The empirical study became a logical continuation of the theoretical and comparative legal analysis carried out in the first two sections and was aimed at identifying the actual effectiveness of constitutional and legal guarantees of national minority rights and determining the level of their real implementation.

Particular attention should be paid to the fact that during personal communication with representatives of the Slovak national minority in Ukraine, they expressed not only interest but also a profound practical need to use the dissertation materials for preparing proposals to public authorities. Representatives of the Slovak minority emphasized that the results of the conducted research would subsequently be submitted to the Consulate General of the Slovak Republic in Ukraine for use in the process of official dialogue with the structures of the Government of Ukraine regarding the necessity of improving regulatory and legal mechanisms in the field of national minority rights protection and harmonizing state ethnonational policy.

Such a step not only demonstrates the high practical significance of the results obtained in the dissertation but also confirms their potential interstate value, since the formulated conclusions and recommendations may serve as a basis for the real improvement of Ukraine's constitutional and special legislation, the development of democratic mechanisms for guaranteeing national minority rights, and the enhancement of Ukraine's integration into the European legal space. Thus, the work possesses not only theoretical and scientific novelty but also direct practical impact, allowing for its use in future law-making activities and in shaping a modern, effective system for the protection of national minority rights in Ukraine

Keywords: constitutional law, priority issue of constitutionality (constitutionalism), ethnonational policy, national minorities (minorities), national identity (identity), human rights, Ukrainian people (people), social state, rule of law state (state), social legislation (legislation), European Court of Human Rights, European Union law, national interests, international law (international standards), international protection of human rights (protection of human rights).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ігнатова А. С. Захист прав національних меншин в Україні в контексті розвитку демократичного суспільства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. №8 (66). С. 69-74. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-8-9130>
2. Ігнатова А. С. Конституційні основи механізму захисту прав національних меншин. *Науковий журнал «Juris Europensis Scientia»*. 2023. №5. С. 17-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/chem.v5.2023.4>
3. Ігнатова А. С. Конституційно-правові аспекти мовної політики щодо національних меншин в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. №8 (78). С. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-8-10247>
4. Ігнатова А. С. Ідентичність національних меншин: аналіз крізь призму теорії самоідентифікації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 4. С. 16-21. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-4-3>
5. Ігнатова А. С. Конституційна цифрова ідентичність: роль аутосомного ДНК-тестування у встановленні національної належності. *Нове українське право*. 2026. № 1. С. 334-338. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.42>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Грушко М. В., Ігнатова А. С. Міжнародно-правові стандарти щодо правового статусу корінних народів. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд., 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 246-250. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a12e286e-c82b-41cb-aaf1-204ead594759/content#page=246>
2. Ігнатова А. С. Генезис поняття «національна меншина». *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 295-297. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c3ff8cd-d0e8-4f8e-be39-35d5c56a85c4/content#page=295>
3. Ігнатова А. С. Права національних меншин у контексті європейської інтеграції. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс 2024. С. 162-163. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/collections/eec75d3e-8e1c-43b0-9d19-9e72f432fefb/search>
4. Ігнатова А. С. Роль національних меншин у децентралізації публічної влади. *Topical aspects of modern scientific research*. The 11th intern. scient. and pract. conf. (July 11-13, 2024) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2024. С. 302-306. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/TOPICAL-ASPECTS-OF-MODERN-SCIENTIFIC-RESEARCH-11-13.07.24.pdf#page=302>
5. Ihnatova A. Cooperation between the European Union and Ukraine in the field of protection of the rights of national minorities: challenges and prospects. *Modern research in science and education*. The 12th intern. scient. and pract. conf. (July 25-27, 2024) BoScience Publisher, Chicago, USA. 2024. 2 С. 256-259. URL: <https://sci->

conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/MODERN-RESEARCH-IN-SCIENCE-AND-EDUCATION-25-27.07.24.pdf

6. Ігнатова А. С. Обмеження прав національних меншин під час воєнного стану: конституційні межі. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 1. С. 199-203. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5558b3d2-cfcc-4637-8317-c388d0f4ae8f/content#page=196>*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....	21
1.1. Історичний огляд та наукові дискусії щодо реалізації прав національних меншин в Україні.....	21
1.2. Теоретичні та конституційні основи поняття «національна меншина» у світі	33
1.3. Міжнародно-правовий контекст щодо захисту прав національних меншин ...	50
Висновки до першого розділу	65
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА РЕАЛІЇ.....	69
2.1. Конституційно-правовий аналіз захисту прав національних меншин у контексті євроінтеграції України	69
2.2. Реалізація права національних меншин на самоідентифікацію	85
2.3. Тенденції розвитку прав національних меншин в Україні	111
Висновки до другого розділу	132
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ	138
3.1. Емпіричні джерела аналізу становища національних меншин в Україні.....	138
3.2. Механізми гарантування та реалізації прав національних меншин: правовий аспект	150
3.3. Вдосконалення конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин: прикладний аспект	171
Висновки до третього розділу	182
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВРУ – Верховна Рада України
- ВПО – Внутрішньо переміщена особа
- ДЕСС – Державна служба України з етнополітики та свободи совісті
- ДРАЦС – Державний реєстр актів цивільного стану
- ЕКОСОР – Економічна і соціальна рада Організації Об’єднаних Націй
- ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини
- ЄС – Європейський Союз
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗМІ – Засоби масової інформації
- ЗУ-2827-IX – Закон України «Про національні меншини (спільноти) України»
- ЗУ- 2494-XII – Закон України «Про національні меншини в Україні»
- КЗПЛОР – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
- КМРЄ – Комітет Міністрів Ради Європи
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- КСУ – Конституційний Суд України
- МОП – Міжнародна організація праці
- ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ООН – Організація Об’єднаних Націй
- УВРУПЛ – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ЮНЕСКО – Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. З часу проголошення незалежності України, а особливо після набуття статусу кандидата на членство в ЄС, система правового регулювання у сфері забезпечення прав національних меншин зазнала істотної трансформації. Прийняття ЗУ-2827-IX стало однією з ключових правових подій у сфері етнонаціональної політики, яка суттєво змінила нормативні підходи до визначення статусу та гарантування прав національних меншин. Сам факт ухвалення нового спеціального закону є самостійною науковою підставою для оновлення доктринальних підходів, оскільки документ не лише модернізує термінологічний апарат та механізми реалізації прав, але й містить низку концептуальних новел і правових прогалин, що потребують глибокого теоретичного аналізу.

Емпіричні дані останніх років, отримані в межах загальнонаціональних, регіональних та міжнародних досліджень, демонструють наявність істотного розриву між нормативно закріпленими гарантіями прав національних меншин та фактичним рівнем їх реалізації. Зібрані показники підтверджують, що мовні труднощі в доступі до публічних послуг та зафіксовані прояви дискримінаційних практик залишаються поширеними явищами. Поглиблюють ці проблеми й демографічні процеси, що відбуваються після 2014 та 2022 років. Масова внутрішня та зовнішня міграція, формування нових діаспор, різке скорочення чисельності окремих спільнот національних меншин, зміна їх територіального розміщення та мовно-культурних практик зумовили суттєві трансформації етнонаціонального ландшафту держави. Відсутність всеукраїнського перепису населення з 2001 року не дозволяє державним органам оцінити реальні показники чисельності та стану спільнот національних меншин, що унеможливлює ефективне планування державної політики та законодавства.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений комплексом чинників: євроінтеграційними вимогами, наявністю концептуальних прогалин у національному законодавстві щодо визначення та практичної реалізації правового

статусу спільнот національних меншин; демографічними та соціокультурними змінами, що кардинально трансформували становище національних меншин в Україні; необхідністю розбудови ефективних конституційно-правових механізмів, заснованих на об'єктивних даних, міжнародних стандартах та потребах самих національних меншин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика дисертаційного дослідження узгоджується з основними стратегічними напрямами розвитку України у сфері прав людини, міжкультурного діалогу та забезпечення прав національних меншин. Зокрема, дослідження кореспондує із Цілями сталого розвитку України на період до 2030 року, затвердженими Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 [43], Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженою Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 [44], Державною цільовою національно-культурною програмою «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2023 року № 850-р [45], а також Планом дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова», ухваленим Комітетом Міністрів Ради Європи 14 грудня 2022 року [46].

Роботу виконано в рамках наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми: «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» та 2021-2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266) та «Соціально-політична стабільність у період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» на 2026-2030 роки (державний реєстраційний номер 0126U000107), а також у межах плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Здобутки та виклики сучасного конституціоналізму: людський вимір» на 2021-2025 роки та «Конституційна стабільність і людський вимір права в період воєнних і поствоєнних трансформацій: доктрина та практика» на 2026-2030 роки. Тему

дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 2 від 09 листопада 2022 року)

Мета і завдання дослідження полягають у комплексному конституційно-правовому аналізі статусу національних меншин в Україні, виявленні проблем реалізації їхніх прав у сучасних умовах, узагальненні національних та міжнародних стандартів, а також у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів забезпечення та захисту прав національних меншин відповідно до європейських підходів та актуальних викликів, спричинених суспільно-політичними трансформаціями та воєнним станом.

Особливе місце в дослідженні посідає порівняльно-правовий аналіз конституційного статусу національних меншин, що передбачає зіставлення української моделі правового регулювання з практиками держав-членів Європейського Союзу з метою виявлення ефективних механізмів забезпечення прав меншин, визначення тенденцій розвитку європейських стандартів та обґрунтування можливостей їх імплементації в національне законодавство України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- розкрити закономірності та тенденції розвитку конституційно-правового регулювання статусу національних меншин в Україні, простежити еволюцію відповідних норм від періоду становлення незалежності до сучасного етапу європейської інтеграції та визначити ключові фактори, що вплинули на трансформацію державної етнонаціональної політики;

- проаналізувати стан наукової розробленості проблематики прав національних меншин, виокремивши основні наукові підходи, дискусії та прогалини в дослідженнях;

- дослідити міжнародно-правові стандарти, що визначають вимоги до держав щодо забезпечення прав національних меншин, та з'ясувати рівень їх імплементації у вітчизняне законодавство;
- дослідити конституційні гарантії прав національних меншин, а також особливості їх практичної реалізації у сферах освіти, культури, мови, участі в суспільно-політичному житті та взаємодії з органами державної влади;
- здійснити соціально-правовий аналіз чинних механізмів захисту прав національних меншин, включно з адміністративними процедурами та судовою практикою;
- здійснити порівняльно-правовий аналіз конституційно-правового регулювання статусу національних меншин у державах Європейського Союзу та Центрально-Східної Європи;
- узагальнити результати сучасних емпіричних досліджень, зокрема авторського опитування, з метою визначення фактичного рівня реалізації прав спільнот національних меншин та виявлення основних проблем, з якими стикаються представники меншин у повсякденному житті;
- встановити ключові бар'єри, що впливають на стан правового захисту національних меншин в Україні;
- сформулювати пропозиції щодо удосконалення конституційно-правових механізмів.

Об'єктом дослідження є конституційно-правові відносини, що виникають у процесі визначення, забезпечення та реалізації статусу національних меншин у різних правових системах, а також механізми їх гарантування в умовах демократичної держави та європейської інтеграції.

Предметом дослідження є конституційний статус національних меншин та його порівняльно-правовий аналіз.

Методи дослідження ґрунтуються на сучасній науковій парадигмі прав людини, міжнародних стандартах захисту прав національних меншин та інтеграційних процесах, у межах яких Україна наближає національне законодавство до європейських підходів. Для досягнення мети дисертації

застосовано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціально-юридичних методів:

методологічний підхід використано для формування авторської концепції дослідження, визначення його структури, логіки викладу матеріалу та обґрунтування наукової новизни, зокрема у вступі, підрозділі 1.2 та розділі 3;

комплексний метод забезпечив поєднання різних наукових підходів і став основою використання інших методів у всіх розділах дисертації, що дозволило дослідити конституційно-правовий статус національних меншин як багатовимірною явища;

культурологічний метод застосовано у підрозділах 1.2 та 2.2 для дослідження національних меншин як носіїв культурної спадщини, а також для аналізу культурних прав і механізмів їх забезпечення;

аксіологічний (ціннісний) метод використано під час розгляду принципів рівності, недискримінації та поваги до ідентичності в підрозділах 1.3, 2.1 та 2.2, що дозволило оцінити статус національних меншин крізь призму конституційних цінностей;

системний метод (системно-структурний і системно-функціональний) застосовано в підрозділах 1.2, 2.1 та 3.2 для аналізу статусу національних меншин як цілісної системи елементів, взаємопов'язаних прав, гарантій та інституційних механізмів;

діяльнісний метод використано в підрозділах 2.1, 2.2 та 3.3 для дослідження діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства щодо реалізації та захисту прав національних меншин;

метод науковості забезпечив узагальнення понятійного апарату та формування авторських дефініцій, зокрема категорій «представник національної меншини» та «націовизначеність/націоправосуб'єктність» у підрозділі 2.2.;

метод історизму застосовано в підрозділі 1.1 для аналізу еволюції правового регулювання статусу національних меншин у контексті становлення української державності;

метод конкретності використано при детальному аналізі норм законодавства та практики їх реалізації в підрозділах 2.1–2.3, що дозволило виявити прогалини та колізії правового регулювання;

метод плюралізму забезпечив свободу наукового пошуку та використання різних доктринальних підходів у підрозділах 1.2 та 3.1;

діалектичний метод застосовано у всіх розділах для всебічного дослідження правового статусу національних меншин у взаємозв'язку з соціальними, політичними та правовими трансформаціями;

герменевтичний метод використано при тлумаченні норм Конституції України, законів України та міжнародних актів у підрозділах 1.3, 2.1 та 2.2;

функціональний метод застосовано в підрозділах 2.1 та 3.2 для визначення функцій державних інституцій у сфері забезпечення прав національних меншин;

синергетичний метод дозволив розкрити складність і багатовимірність правового статусу національних меншин та взаємодію його елементів у підрозділах 2.2 та 3.3;

методи аналізу та синтезу використано у всіх розділах для виокремлення характерних ознак національних меншин і формування узагальненого визначення їх конституційно-правового статусу;

методи індукції та дедукції застосовано при формулюванні висновків до розділів і загальних висновків дисертації, а також при побудові теоретичних узагальнень;

порівняльно-правовий метод є ключовим для дослідження та використано в підрозділі 2.3 для аналізу моделей забезпечення прав національних меншин у Республіці Польща, Угорщині, Республіці Болгарія та Словацькій Республіці з метою визначення можливостей імплементації їх позитивного досвіду в Україні;

соціологічний метод застосовано в підрозділах 3.1-3.3 під час проведення авторського опитування представників національних меншин та аналізу емпіричних даних;

метод моделювання використано в підрозділах 2.2 та 3.3 для розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів підтвердження належності до національних меншин та формування оновленої моделі перепису населення;

емпіричний метод забезпечив використання результатів опитування, статистичних даних та матеріалів міжнародних проєктів у розділі 3;

метод прогнозування застосовано при формулюванні пропозицій щодо вдосконалення законодавства та державної політики у сфері прав національних меншин у підрозділах 2.3 та 3.3;

формально-юридичний метод використано у всіх розділах для аналізу нормативно-правових актів, визначення їх змісту, виявлення прогалин, колізій і формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Нормативну основу дослідження становлять акти національного та міжнародного права, що регулюють конституційно-правовий статус національних меншин, питання самоідентифікації, недискримінації, участі меншин у публічному житті та забезпечення їх культурних прав.

До базових нормативно-правових актів належать: Конституція України (1996 р.) [1]; Декларація прав національностей України (1991 р.) [47]; Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» (2000 р.) [48]; Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.) [49]; Закон України «Про корінні народи України» (2021 р.) [50]; Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.) [51]; Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.) [52].

Нормативну базу дослідження доповнюють підзаконні акти, що визначають механізми реалізації державної етнополітики та забезпечення прав національних меншин: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України» (2019 р.) [53]; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в

українському суспільстві на період до 2030 року» (2021 р.) [54]; Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті «Питання діяльності Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України» (2023 р.) [55]; Постанова Кабінету Міністрів України «Методологія використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення» (2024 р.) [56]; Постанова Кабінету Міністрів України «Порядок визначення переліку населених пунктів, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення» (2024 р.) [57].

Міжнародні нормативно-правові акти щодо захисту прав національних меншин, що становлять важливу частину нормативної основи дослідження, включають: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [30]; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), ратифікована Україною у 1969 р.) [31]; Декларація Організації Об'єднаних Націй про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.) [32]; Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.) [33]; Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) [34]; Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи № 1201 «Додатковий протокол про права меншин» (1993 р.) [35]; Віденська декларація та Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини (1993 р.) [36]; Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.) [37]; Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.) [38]; Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.) [39]; Лундські рекомендації щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті (1999 р.) [40]; Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні (2003 р.) [41]; Рекомендації щодо поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006 р.) [42].

Теоретичну основу дослідження сформували наукові праці в галузі конституційного права, міжнародного права щодо прав людини, етнополітології, соціології ідентичності, порівняльного правознавства та державної етнонаціональної політики.

Питаннями формування правового статусу національних меншин, їх історико-правового становлення, міжнародно-правових гарантій захисту та механізмів самоорганізації в період становлення незалежної України займалися: І. Алмаші («Реалізація прав національних меншин у Закарпатській області», 2004) [2], О. Биков («Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні», 2001) [3], Ю. Волошин («Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні», 2001) [4], В. Мицик («Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин», 2005) [5], В. Нікітюк («Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект)», 1996) [6], Л. Рябошапко («Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)», 2002) [7], М. Товт («Визначення поняття «корінний народ» і «національна меншина» в міжнародних документах», 1999) [8], Р. Чілачава («Національні меншини в демократичному просторі», 1996) [9].

Проблемами гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення політичної участі національних меншин, мовної та соціальної інтеграції, розвитку інституційних механізмів захисту прав меншин, а також ролі меншин у євроінтеграційних процесах займалися: М. Афанасьєва («Ефективна участь національних меншин у виборах», 2012) [10], О. Васильченко («Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо?», 2017) [11], В. Вовк («Конституція Словацької Республіки як конституція четвертого покоління (світоглядний і культурологічний аспекти)», 2021) [12], К. Кулі-Іванченко («Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави», 2023) [13], К. Коломієць («Мовно-соціальна адаптація національних меншин у Запорізькій області», 2018) [14], О. Липчук («Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин», 2007) [15],

Є. Львова («Проблеми та конфлікти, пов'язані із заходами щодо забезпечення права на справедливий суд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», 2023) [16], Г. Луцишин («Роль національних меншин в євроінтеграційному процесі України», 2014) [17], Н. Мішина («Місцева демократія та права людини в Раді Європи: переосмислення принципу субсидіарності (з посиланням на оподаткування)», 2025) [18], В. Погорілко («Конституційне право України», 2009) [19], Є. Самойленко («Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві», 2017) [20], О. Симонов, І. Бобок («Дискримінація за національними ознаками в мережі «Інтернет», 2018) [21], М. Степка («Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови», 2024) [22].

Сучасні виклики у сфері прав національних меншин, пов'язані з цифровізацією, трансформацією ідентичності, інформаційною безпекою, європейською інтеграцією та реформуванням законодавства, досліджували: О. Батанов («Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права», 2025) [23], А. Бадида («Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції в рішеннях Конституційної ради Франції», 2025) [24], А. Берестень («Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики», 2023) [25], Н. Хоменко, Д. Цуканова, О. Євтух («Ідентичність представників національних меншин (спільнот) у контексті міжетнічної взаємодії: ключові аспекти динаміки», 2023) [26], С. Матвієнків, Т. Лушагіна («Етнонаціональна політика в країнах Вишеградської групи», 2024) [27], М. Петришина, М. Грінченко («Конституційно-правове регулювання мовних відносин у Республіці Польщі», 2023) [28], В. Тупікова («Правове регулювання статусу національних меншин», 2023) [29].

Емпіричну основу дослідження становлять: результати авторського опитування представників польської, угорської, болгарської та словацької національних меншин, проведеного з метою оцінки фактичного рівня реалізації конституційно-правових гарантій, виявлення бар'єрів у сфері освіти, участі в суспільному житті, мовної практики та комунікації з органами влади; матеріали

національних і міжнародних емпіричних досліджень, зокрема ENRI-East (2008-2011 років) [58], проєкту Центру Разумкова «Формування спільної ідентичності громадян України» (2017 року) [59], досліджень Київського міжнародного інституту соціології (2022–2023 років) [60], регіональних досліджень мовної адаптації національних меншин [14]; аналітичні документи Європейської комісії, Ради Європи, ОБСЄ, включно з Планом дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки [46]; судова практика: рішення Європейського суду з прав людини (GORZELIK v. Poland [61], CIUBOTARU v. Moldova [62], ALM v. Austria [63], Бурля та інші проти України [64]), а також рішення Великої Палати Верховного Суду та судів національної юрисдикції щодо питань самоідентифікації та захисту прав осіб, які належать до спільнот національних меншин [65, 66]; дані спеціальних доповідей Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо дотримання прав національних меншин [67].

Емпірична база дослідження дала змогу відобразити фактичну картину реалізації прав національних меншин в Україні, зіставити задекларовані гарантії з реальними бар'єрами та виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правових механізмів їх захисту.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше здійснено комплексне конституційно-правове дослідження статусу національних меншин в Україні з урахуванням сучасних законодавчих змін (зокрема ЗУ-2827-IX), міжнародних стандартів, практики ЄСПЛ та застосування емпіричного матеріалу.

У межах дослідження отримано результати, які мають наукову новизну, зокрема:

- уперше запропоновано виокремлення індивідуальної категорії «представник національної меншини», оскільки чинне законодавство оперує виключно колективним поняттям «національна меншина»;

- сформульовано авторську концепцію «націовизначеність» як особливого виду правосуб'єктності. На відміну від загальної правосуб'єктності, «націоправосуб'єктність» визначена як правова властивість особи, що поєднує

суб'єктивний елемент самоідентифікації з об'єктивно підтверджуваними критеріями належності до національної меншини, визнається державою та породжує можливість реалізації спеціальних прав і гарантій. У зв'язку з чим розроблено багатокomпонентну систему критеріїв належності особи до національних меншин. Запропоновано модель, яка охоплює чотири взаємопов'язані групи критеріїв: об'єктивні (наприклад, походження); суб'єктивні (самоідентифікація); правові (визнання відповідної меншини державою); соціально-поведінкові (участь у житті меншини);

– уперше запропоновано запровадження на законодавчому рівні не обов'язкового та не дискримінаційного документа про належність особи до національної меншини, який видається виключно за добровільним волевиявленням особи та ґрунтується на поєднанні об'єктивних елементів – документальних, соціокультурних або біогенетичних. Уповноваженим суб'єктом його видачі доцільно визначити Державну службу України з етнополітики та свободи совісті як центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної етнополітики, із забезпеченням можливості подання заяви та необхідних документів через центри надання адміністративних послуг, що гарантує доступність процедури та територіальну наближеність адміністративної послуги;

– уперше обґрунтовано можливість використання результатів аутосомного ДНК-тесту як додаткового та добровільного індикатора належності особи до національної меншини, який може слугувати об'єктивним підтвердженням етногенетичного походження. У дисертації доведено, що сучасні генетичні методики здатні достовірно встановлювати наявність спільних предкових маркерів, характерних для окремих етнічних груп, а відтак – виступати одним з доказів родового та етнокультурного коріння особи;

– запропоновано новий для української правової доктрини механізм підтвердження належності особи до національної меншини через участь у діяльності культурних товариств національних меншин, які, на думку автора, найбільш об'єктивно здатні підтвердити зв'язок особи з національною меншиною

на підставі сукупності фактичних даних, зокрема: участі в культурних заходах, діяльності національно-культурних осередків, використання мови меншини в приватному та публічному житті, збереження традицій, звичаїв і елементів нематеріальної культурної спадщини;

- запропоновано зміни до Кодексу законів про працю України та проєкту Трудового кодексу. Насамперед, права у сфері звільнення від роботи у дні релігійних свят для представників національних меншин мають бути уніфікованими та недискримінаційними: достатньою підставою для надання такого звільнення повинно бути особисте повідомлення працівника про належність до відповідної релігійної конфесії та про настання релігійного свята, підтвердженого загальновизнаними джерелами відповідної релігійної традиції (зокрема церковними календарями, канонічними приписами, священними текстами, такими як Коран, Тора, Біблія або офіційними календарями релігійних організацій). У разі, якщо релігійні приписи передбачають утримання від роботи у визначені дні, законодавство має гарантувати звільнення працівника від виконання трудових обов'язків у такі дні без обов'язкового відпрацювання, оскільки вимога компенсації суперечить природі свободи віросповідання;

– запропоновано створення постійно діючих комітетів з питань національних меншин при районних і міських державних адміністраціях. Така система сприятиме підвищенню репрезентативності та врахуванню регіональних особливостей;

– проведено авторське опитування представників польської, угорської, болгарської та словацької меншин із правовим аналізом результатів;

– обґрунтовано доцільність запровадження в Україні спеціалізованого інституту: Уповноваженого з захисту прав національних меншин України (Омбудсмена з прав національних меншин). Запропонована концепція виходить з того, що національні меншини є вразливою категорією і потребують не загального, а спеціалізованого захисту; водночас вона враховує обмеженість ресурсів та багатофункціональність чинних правозахисних інституцій, які

об'єктивно не здатні забезпечити належну глибину реагування саме на проблематику національних меншин;

- обґрунтовано можливість створення державного реєстру населених пунктів (із мовним статусом) та оновлення статистичної бази після припинення/скасування воєнного стану як передумови ефективної етнонаціональної політики;

- запропоновано створення спеціальних виборчих механізмів, які дозволяють представникам національних меншин бути представленими в парламенті без подолання загального виборчого бар'єру;

- запропоновано нормативно закріпити можливість використання мов національних меншин у судочинстві у всіх категоріях справ як стандарт ефективного доступу до правосуддя, оскільки мовний бар'єр є процесуально значущим незалежно від предмета спору. Визначено ключову передумову практичної реалізації такого підходу – створення в системі судової влади України Єдиного реєстру судових перекладачів як універсального механізму забезпечення мовних прав усіх учасників процесу, включно з носіями мов національних меншин. Концептуально важливою рисою запропонованої моделі є принцип мовної спеціалізації перекладача. Додатково обґрунтовано можливість залучення до такого реєстру представників національних меншин за наявності довідки про належність до національної меншини;

- обґрунтовано доцільність створення в Україні спеціалізованого органу – Комісії з реагування на випадки дискримінації за ознаками, притаманними національним меншинам, із функціями розгляду скарг, проведення перевірок/розслідувань, вироблення обов'язкових приписів у межах компетенції, моніторингу та підготовки рекомендацій органам публічної влади.

Тож наукова новизна дисертації полягає не в уточненні окремих елементів, а у формуванні цілісної нової доктрини конституційно-правового статусу національних меншин в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що ці результати мають комплексне прикладне застосування в нормотворчій,

правозастосовній, інституційній, експертно-аналітичній та освітній діяльності, спрямованій на удосконалення конституційно-правового механізму захисту прав національних меншин України.

У результаті здійсненого дослідження сформульовано низку науково-теоретичних положень, концептуальних підходів та практичних рекомендацій, які можуть бути використані в таких сферах:

- у законотворчій діяльності – отримані результати створюють нормативно-теоретичне підґрунтя для вдосконалення ЗУ-2827-ІХ, передусім шляхом: законодавчого закріплення поняття «представник національної меншини» як індивідуального суб'єкта, наділеного спеціальною націоправосуб'єктністю; нормативного визначення критеріїв належності до національних меншин (об'єктивних, суб'єктивних, правових та соціально-поведінкових); впровадження механізму добровільної довідки про належність до національної меншини як інструмента підтвердження статусу особи без втручання у сферу приватності; гармонізації українського законодавства з Рамковою конвенцією про захист національних меншин, Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, Лундськими, Ословськими та Гаазькими рекомендаціями. Запропоновані концепції можуть бути використані для підготовки змін і доповнень до чинного законодавства, урядових програм та підзаконних актів.

- у правозастосовній діяльності державних органів – результати дисертації можуть бути використані в практичній діяльності: Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, органів місцевого самоврядування, освітніх та культурних установ, що працюють із національними меншинами.

- у доктрині конституційного та міжнародного права – наукові результати можуть бути використані для подальшої розробки: теорії націовизначеності/націоправосуб'єктності як окремої категорії конституційного права; концепції комплексної моделі самоідентифікації, що поєднує суб'єктивний та об'єктивний компоненти; методології аналізу правового статусу національних

меншин з урахуванням порівняльно-правових даних (Республіки Польща, Словацької Республіки, Республіки Болгарія, Угорщини).

– в експертно-аналітичній та прикладній науковій роботі – матеріали дослідження можуть бути використані: при розробленні державних стратегій у сфері етнонаціональної політики; в підготовці експертних висновків до законопроектів; у роботі робочих груп при міністерствах.

Результати авторського дослідження дозволяють враховувати позицію представників польської, словацької, болгарської та угорської меншин у формуванні державної політики.

– в освітньому процесі та професійній підготовці – результати дослідження можуть бути використані: при розробці та оновленні освітньо-професійних програм зі спеціальностей 081 «Право», 052 «Політологія», 054 «Соціологія»; у викладанні дисциплін: «Конституційне право України», «Міжнародне право», «Міжнародний захист прав національних меншин» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою, підготовленою шляхом особистого дослідження положень чинного законодавства, наукової, навчальної та спеціальної літератури, а також аналізу актуальної судової практики. Усі наукові розробки, сформульовані висновки, положення та рекомендації, що виносяться на захист, отримані і сформульовані автором самостійно. Для аргументації окремих положень було використано праці інших науковців, на які зроблено відповідні посилання. У співавторстві опубліковано одну наукову працю: «Грушко М. В., Ігнатова А. С. Міжнародно-правові стандарти щодо правового статусу корінних народів. Права людини – пріоритет сучасної держави: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд., 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 246-250», авторська участь в якій становить 50 % та полягає у дослідженні правового статусу корінних народів в Україні.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дисертації доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських

науково-практичних конференціях, а також круглих столах, зокрема таких як: Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини – пріоритет сучасної держави» (10 грудня 2021 року, Одеса); Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (19 травня 2023 року, Одеса); Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів» (26 квітня 2024 року, Одеса); Міжнародний круглий стіл «Конституційні права людини в умовах перехідного періоду» за участі запрошеного лектора, професора Генуезького університету (Італія) Енріко Альбанезі (25 червня 2024 року, Одеса); The 11th International scientific and practical conference «Topical aspects of modern scientific research» (11-13 липня 2024 року, Tokyo); The 12th International scientific and practical conference «Modern research in science and education» (25-27 липня 2024 року, Чикаго); Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (16 травня 2025 року, Одеса).

Публікації. Ключові положення дисертації відображено в одинадцяти публікаціях, із яких: п'ять статей опубліковано в наукових виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б», шість публікацій, у тому числі одна у співавторстві, в збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (152 найменувань, розміщених на 16 сторінках) та 30 додатків (розміщених на 22 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, із них основний текст викладено на 192 сторінках.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

1.1. Історичний огляд та наукові дискусії щодо реалізації прав національних меншин в Україні

Для розуміння сучасної моделі захисту прав національних меншин в Україні необхідно врахувати, як формувалася державна етнонаціональна політика в перші роки незалежності та які підходи переважали в науковому середовищі. Саме історичні передумови та початкові концепції визначили подальший зміст законодавчого регулювання.

З проголошенням незалежності України в 1991 році, етнонаціональний розвиток країни знайшов своє відображення в найголовніших державних актах, які закріпили принципи верховенства права, демократії, поваги до прав людини та національних меншин. Серед них можна виділити такі: Конституція України [1], Декларація про державний суверенітет України (1990 року), Акт проголошення незалежності України (1991 року), Декларація прав національностей України (1991 року), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 року) та інші.

Першим, хто почав поширювати ідею суверенітету України, був один з активних діячів національного руху 1960–1980-х роках, радянський політв'язень В. Чорновіл, який разом з однодумцями в середині 1990 років добився втілення ідеї суверенітету в законодавчу базу. Важливим досягненням стало ухвалення «Декларації про державний суверенітет України» та інших рішень у напрямі унезалежнення України [68, с. 339].

Декларація про державний суверенітет України (1990 року) була першим документом, який закріпив рівноправність усіх національних складових українського суспільства (IV. Громадянство) та закріпила право на національно-культурний розвиток національних меншин (VIII. Культурний розвиток). Декларація про державний суверенітет України стала першим кроком

до становлення України як незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, яка поважає права людини та національних меншин.

Через рік було прийнято Акт проголошення незалежності України (1991 року), який підтвердив суверенітет України як демократичної, соціальної, правової держави. Після проголошення незалежності, Україна розпочала активно формувати власну політико-правову базу регулювання міжнаціональних відносин, застосовуючи міжнародний досвід захисту прав національних меншин, який нагромадили європейські держави упродовж десятиліть [29, с. 63]. Одним з перших таких документів стала Декларація прав національностей України (1991 року) якою, зокрема, визначено: «Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур» [47]. Хоча Декларація складається лише із 7 статей, у ній чітко викладені принципи та права національних меншин. Одним з ключових положень Декларації є принцип рівності всіх національностей. Це означає, що всі національності мають однакові політичні, економічні, соціальні та культурні права. Декларація також визнає право національних меншин на збереження і розвиток своєї культури, мови, релігії та традицій. Згідно з Декларацією, державною мовою є українська, але громадяни, які належать до спільнот національних меншин, мають право користуватися рідною мовою в усіх сферах життя, зокрема у сфері освіти. Аналіз Декларації прав національностей України 1991 року показує, що вона захищає права національних меншин на збереження та розвиток своєї ідентичності, культури, освіти та мови [69]. Декларація визначила основні права національностей, що проживають на території України, зокрема право на самовизначення, на збереження та розвиток національної ідентичності, мови, культури, освіти, на захист від будь-якої форми дискримінації, серед іншого й за національною ознакою.

Згодом був прийнятий ЗУ- 2494-ХІІ який носив декларативний характер, а з часом застарів, через що був прийнятий новий ЗУ- 2494-ХІІ.

Конституція України відіграла ключову роль у забезпеченні прав національних меншин. Статті 10, 11, 24, 53, 119 Конституції України (1996 року) визначають права національних меншин. Стаття 10 Конституції України визначає українську мову як державну мову, але також гарантує право на вільний розвиток, використання та захист мов національних меншин. Стаття 11 Конституції України спрямована на збереження культури національних меншин, що є важливим для збереження їхнього права на ідентичність. Із правом на мову та культуру також пов'язана стаття 53 Конституції України, в якій зазначається, що кожен має право на освіту. Стаття 24 Конституції України закріплює принцип недопустимості будь-якої форми дискримінації на підставі національної або етнічної приналежності. У статті 119 Конституції України зазначається, що місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм національно-культурного розвитку в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин [70]. Тож Конституція України закріпила права національних меншин на збереження та розвиток їхньої культурної та мовної самобутності.

Прийняття вищенаведених актів засвідчило, що Україна обрала плюралістичну модель етнонаціональної політики, яка передбачає вільне та демократичне співжиття всіх етносів та національностей на території держави зі збереженням та захистом самобутності кожного над інтеграційною моделлю, яка передбачає асиміляцію національних меншин [25, с. 11]. Обравши плюралістичну модель етнонаціональної політики, Україна фактично закріпила курс на побудову інклюзивної політичної системи, в якій усі громадяни, незалежно від національного походження, мають рівні можливості для участі в суспільному житті. Україна визнає та поважає багатонаціональний склад свого населення, надає спільнотам національних меншин широкі права та можливості для реалізації своєї ідентичності, сприяє їхньому розвитку, прагне до зміцнення міжнародного миру та співробітництва.

Дослідження прав національних меншин в Україні формувалося поступово, залежно від історичного етапу, політичного контексту та змін у

міжнародно-правовому середовищі. Огляд наукової літератури свідчить про високу динаміку дискусії та вагому кількість дослідників, які пропонували різні, інколи полярні, підходи до розуміння правового статусу національних меншин, їх гарантій та ролі в конституційній системі держави.

Зокрема звернення до праць О. Зозулі та Є. Ткаченка є показовим для ілюстрації наявності різних наукових підходів у цій сфері. Так, О. Зозуля в роботі «Цілі та принципи державної політики України у сфері національних меншин (спільнот)», 2024 [71] висловлює критичні зауваження щодо чинного законодавства та практики його реалізації, акцентуючи на наявних прогалинах і реальних потребах національних меншин. Натомість Є. Ткаченко в науковому посібнику «Правовий захист прав етнічних та мовних меншин», 2018 [72] підкреслює позитивні здобутки, досягнення та перспективи розвитку прав національних меншин в Україні, виходячи з принципів верховенства права, демократії та прав людини.

Для цілісного і системного представлення спектру наукових підходів у дисертації здійснено авторську класифікацію науковців за трьома хронологічно-історичними групами, що відповідає етапам становлення української державності та розвитку етнонаціональної політичної доктрини.

Науковці, які писали про права національних меншин в Україні в період розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України: група авторів, які заклали фундамент сучасної української етнонаціональної правової науки, зосередившись на історичних, соціальних і конституційних передумовах формування правового статусу національних меншин. Вони займалися дослідженням історичних, політичних, правових, соціальних, культурних та інших аспектів становища національних меншин в Україні, їхнього впливу на процеси національного відродження, державотворення, демократизації, регіональної інтеграції тощо. До цієї групи можна віднести: І. Алмаші («Реалізація прав національних меншин у Закарпатській області», 2004) [2] – авторка детально досліджує регіональні особливості реалізації прав національних меншин, зокрема специфіку правового становища угорської меншини як однієї з

найчисельніших та інституційно організованих спільнот України, акцентуючи увагу на локальних механізмах забезпечення мовних, освітніх і культурних прав; О. Биков («Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні», 2001) [3] – одним із перших у незалежній Україні здійснив системний конституційно-правовий аналіз національних меншин; Ю. Волошин («Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні», 2001) [4] – розкриває механізми самоорганізації національних меншин, їх представництва в публічному житті; В. Мицик («Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин», 2005) [5] – здійснює ґрунтовний аналіз міжнародно-правових стандартів захисту прав національних меншин, досліджує механізми їх імплементації в національне законодавство України та роль міжнародних організацій у формуванні державної етнополітики; В. Нікітюк («Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект)», 1996) [6] – здійснює один із перших в Україні порівняльно-правових аналізів статусу національних меншин, досліджуючи моделі етнонаціональної політики різних держав та можливості їх адаптації в українських умовах; Л. Рябошапко («Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)», 2002) [7] – проводить комплексний історико-правовий аналіз становища національних меншин у різні політичні періоди, простежує еволюцію правового регулювання та вплив політичних трансформацій на реалізацію прав меншин; М. Товт («Визначення поняття «корінний народ» і «національна меншина» в міжнародних документах», 1999) [8] – одним із перших здійснює комплексне порівняльне дослідження міжнародних підходів до визначення понять «корінний народ» і «національна меншина», що стало важливим теоретичним підґрунтям для формування української доктрини в цій сфері; Р. Чілачава («Національні меншини в демократичному просторі», 1996) [9] – аналізує соціокультурні аспекти функціонування національних меншин у демократичному суспільстві, звертає увагу на проблеми інтеграції, міжетнічної взаємодії та формування політики держави щодо забезпечення прав меншин.

Науковці, які писали про права національних меншин в Україні в період

консолідації української державності та євроінтеграції: група дослідників, яка сформуvala концептуальні підходи до аналізу правового статусу національних меншин у контексті європейської інтеграції, розвитку конституціоналізму, модернізації законодавства та адаптації національної правової системи до міжнародних стандартів. У цей період науковці зосереджували увагу на міжнародно-правових гарантіях, інституційних механізмах, узгодженості національного законодавства із нормами Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу, а також на проблемах правозастосування, ефективності органів влади у сфері захисту прав національних меншин, мовної політики, освітніх прав, виборчих прав, статусу корінних народів, питаннях ідентичності та інтеграції. До цієї групи належать: М. Афанасьєва («Ефективна участь національних меншин у виборах», 2012) [10] – в дослідженні розкрито механізми політичної участі національних меншин, проаналізовано виборчі процедури як інструмент інтеграції меншин у публічне життя, а також обґрунтовано необхідність створення правових умов для їхнього реального представництва в органах влади; О. Васильченко («Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо?», 2017) [11] – у своїй праці автор комплексно аналізує стан прав національних меншин, виявляє прогалини в законодавчому забезпеченні та наголошує на необхідності приведення української моделі у відповідність до європейських стандартів; В. Вовк («Конституція Словачької Республіки як конституція четвертого покоління (світоглядний і культурологічний аспекти)», 2021) [12] – досліджує сучасні конституційні підходи до захисту культурного різноманіття та прав меншин у Словачькій Республіці, що дозволяє здійснити порівняльно-правовий аналіз і визначити можливості імплементації європейських моделей у правову систему України; К. Кулі-Іванченко («Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави», 2023) [13] – авторка аналізує трансформацію соціальної політики України в контексті побудови соціальної держави, що має безпосереднє значення для забезпечення рівного доступу представників національних меншин до

соціальних послуг; К. Коломієць («Мовно-соціальна адаптація національних меншин у Запорізькій області», 2018) [14] – авторка досліджує мовну та соціальну інтеграцію представників національних меншин; О. Липчук («Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин», 2007) [15] – досліджує систему міжнародних механізмів захисту меншин, оцінює ефективність національних інституційних структур та їхню відповідність міжнародно-правовим нормам; Є. Львова («Проблеми та конфлікти, пов'язані із заходами щодо забезпечення права на справедливий суд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», 2023) [16] – досліджує практичні аспекти забезпечення права на справедливий суд у контексті стандартів Європейського суду з прав людини, що має важливе значення для гарантування процесуальних прав осіб, які належать до національних меншин, та недопущення дискримінації в судовій практиці; Г. Луцишин («Роль національних меншин в євроінтеграційному процесі України», 2014) [17] – аналізує значення національних меншин як чинника європейської інтеграції України, розкриває їхню роль у формуванні міжкультурного діалогу та зміцненні демократичних інституцій; Н. Мішина («Місцева демократія та права людини в Раді Європи: переосмислення принципу субсидіарності (з посиланням на оподаткування)», 2025) [18] – авторка досліджує механізми місцевої демократії та реалізацію прав людини на рівні територіальних громад у системі Ради Європи, що є важливим для розуміння ролі місцевого самоврядування в забезпеченні прав національних меншин та їх участі в прийнятті рішень; В. Погорілко («Конституційне право України», 2009) [19] – визначає місце прав національних меншин у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина, наголошує на необхідності посилення конституційних гарантій у сфері культурної, мовної та політичної самореалізації національних меншин; Є. Самойленко («Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві», 2017) [20] – аналізує міжнародні стандарти щодо корінних народів та проблематику їх застосування в Україні; О. Симонов, І. Бобок («Дискримінація за національними ознаками в мережі

«Інтернет», 2018) [21] – автори аналізують сучасні форми виявлення етнонаціональної дискримінації в цифровому середовищі; М. Степка («Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови», 2024) [22] – досліджує міжнародні механізми протидії дискримінації, визначає системні чинники виникнення упереджень та підкреслює необхідність посилення правових гарантій рівності для осіб, які належать до національних меншин.

Науковці, які писали про права національних меншин в Україні в період модернізації та патріотичного піднесення: група авторів, які працюють у контексті новітнього етапу розвитку української державності, що характеризується поглибленням процесів європейської інтеграції, активною адаптацією українського законодавства до стандартів Європейського Союзу та Ради Європи, реформою публічного управління, децентралізацією, загостренням питань безпеки та появою нових соціально-правових викликів, пов'язаних з інформаційною глобалізацією, цифровими практиками та умовами воєнного стану. У цей період науковці особливу увагу зосередили на питаннях ефективності механізмів захисту прав національних меншин, інституційної спроможності держави, імплементації рекомендацій Венеційської комісії, модернізації законодавства про спільноти національних меншин, а також на питаннях ідентичності, мовної політики, інформаційної безпеки та нових формах дискримінації. До цієї групи належать: О. Батанов («Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права», 2025) [23] – у праці досліджуються трансформації конституційно-правових відносин під впливом цифровізації, зокрема питання електронної демократії, цифрових прав та інформаційної безпеки, що має безпосереднє значення для захисту прав національних меншин у цифровому середовищі; А. Бадида («Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції в рішеннях Конституційної ради Франції», 2025) [24] – автор досліджує національну та конституційну ідентичності; А. Берестень («Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики», 2023) [25] – автор досліджує вплив європейської інтеграції на еволюцію правової системи

України, зокрема у сфері прав національних меншин, підкреслюючи необхідність відповідності українського законодавства стандартам Ради Європи та Європейського Союзу; Н. Хоменко, Д. Цуканова, О. Євтух («Ідентичність представників національних меншин (спільнот) у контексті міжетнічної взаємодії: ключові аспекти динаміки», 2023) [26] – у дослідженні проаналізовано трансформації етнічної ідентичності в умовах соціальних змін; С. Матвієнків, Т. Лушагіна («Етнонаціональна політика в країнах Вишеградської групи», 2024) [27] – здійснюють порівняльний аналіз моделей етнонаціональної політики країн Центральної Європи; М. Петришина, М. Грінченко («Конституційно-правове регулювання мовних відносин у Республіці Польщі», 2023) [28] – автори досліджують правові механізми забезпечення мовних прав у Польщі, аналізують баланс між державною політикою та правами національних меншин; В. Тупікова («Правове регулювання статусу національних меншин», 2023) [29] – аналізує сучасний стан нормативного забезпечення національних меншин, зокрема у світлі прийняття ЗУ-2827-IX, звертає увагу на колізії, прогалини та необхідність їх усунення для забезпечення правової визначеності та відповідності міжнародним стандартам.

Узагальнення історичного розвитку правового регулювання прав національних меншин та аналіз наукових підходів дозволяють сформулювати мету дослідження.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному конституційно-правовому аналізі статусу національних меншин в Україні, виявленні системних проблем нормативного регулювання та практичної реалізації їхніх прав у сучасних умовах, узагальненні національних і міжнародних стандартів у цій сфері, а також у розробленні науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів забезпечення та захисту прав осіб, які належать до національних меншин, відповідно до європейських підходів й актуальних викликів, зумовлених суспільно-політичними трансформаціями, процесами європейської інтеграції та умовами воєнного стану. Особливе місце в дослідженні посідає порівняльно-правовий аналіз конституційного статусу національних

меншин, що передбачає системне зіставлення української моделі правового регулювання з практиками держав-членів Європейського Союзу. Такий аналіз спрямований на виявлення ефективних механізмів забезпечення прав національних меншин, визначення тенденцій розвитку європейських стандартів у сфері захисту культурної, мовної та ідентифікаційної самобутності, а також на обґрунтування можливостей їх адаптації та імплементації в національне законодавство України з урахуванням конституційних принципів, історичних особливостей та соціокультурної специфіки держави.

Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність вирішення таких дослідницьких завдань. Передусім, дослідження спрямоване на розкриття закономірностей і тенденцій розвитку конституційно-правового регулювання статусу національних меншин в Україні. У цьому контексті простежується еволюція відповідних норм від періоду становлення незалежності до сучасного етапу європейської інтеграції, а також визначаються ключові політико-правові, соціальні та міжнародні чинники, що вплинули на трансформацію державної етнонаціональної політики.

Окремий напрям дослідження становить аналіз міжнародно-правових стандартів, які визначають зобов'язання держав щодо забезпечення прав національних меншин. У межах цього завдання з'ясовується рівень імплементації таких стандартів у національне законодавство України, їх відповідність конституційним принципам та ефективність практичного застосування.

Суттєве значення має дослідження конституційних гарантій прав національних меншин та особливостей їх реалізації в ключових сферах суспільного життя, зокрема у сфері освіти, культури, мовної політики, участі в суспільно-політичних процесах, діяльності громадських об'єднань, а також у взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Дослідження також передбачає узагальнення результатів сучасних емпіричних досліджень, зокрема авторського опитування, проведеного серед представників національних меншин, з метою визначення фактичного рівня

реалізації їхніх прав та виявлення основних проблем, з якими вони стикаються в повсякденному житті.

Завершальним завданням дослідження є формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правових механізмів забезпечення прав національних меншин, включно з розробленням концептуальних підходів до підтвердження належності до меншини, удосконаленням інституційних механізмів участі, гармонізацією законодавства з європейськими стандартами та зміцненням гарантій культурної, мовної та ідентифікаційної самобутності.

Логіка дослідження зумовила структуру дисертації. У першому розділі здійснюється концептуалізація проблематики: аналізується історичний розвиток української етнонаціональної політики, досліджуються теоретичні підходи до визначення поняття «національна меншина» та розкривається міжнародно-правовий контекст захисту прав меншин. Це дозволяє сформулювати теоретико-методологічну основу подальшого дослідження.

Другий розділ присвячений аналізу чинної моделі правового забезпечення конституційного статусу національних меншин в Україні. У його межах досліджуються євроінтеграційні чинники трансформації державної політики, особливості реалізації права на самоідентифікацію та сучасні тенденції розвитку прав національних меншин. Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу законодавства Республіки Польщі, Угорщини, Республіки Болгарія та Словацької Республіки.

У третьому розділі обґрунтовуються напрями вдосконалення конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин в Україні. На основі емпіричних досліджень оцінюється фактична ефективність існуючих гарантій, визначаються ключові бар'єри їх реалізації та формулюються практичні рекомендації для нормотворчої та правозастосовної діяльності.

Дослідження прав національних меншин в Україні тривалий час ґрунтувалися на нормативно-правовій базі, яка зазнала суттєвих змін після прийняття ЗУ-2827-ІХ. Ухвалення цього Закону не лише модернізувало підходи до

державної етнонаціональної політики, а й виявило низку концептуальних і прикладних проблем, що потребують наукового осмислення та удосконалення.

1.2. Теоретичні та конституційні основи поняття «національна меншина» у світі

У різні історичні періоди та в межах різних правових систем поняття «національна меншина» наповнювалося різним змістом, що зумовило формування множинних критеріїв її ідентифікації та правового закріплення статусу. Звернення до еволюції цих підходів дає змогу з'ясувати, на яких концептуальних засадах ґрунтується сучасне розуміння національних меншин та які фактори визнаються визначальними в правовому регулюванні їхнього становища.

Одним із ключових питань у визначенні поняття «національна меншина» є встановлення критеріїв її відмежування від інших соціальних груп. Історично для цього застосовувалися різні ознаки. Як зазначає А. Бадида у своїй статті «Поняття прав людини у Французькій та Українській доктрині»: «права людини та їх концептуалізація розвивалися поступово. Цей процес залежить від історичних, соціальних та політичних умов» [73, с. 134]. В античний період у працях мислителів Стародавньої Греції та Риму виокремлення племен і народів здійснювалося за такими характеристиками як культура, мова, звичаї, традиції, спосіб життя, релігія та навіть зовнішні антропологічні ознаки. У сучасних правових системах частина цих критеріїв зберегла значення, однак вони застосовуються не ізольовано, а у взаємозв'язку. Особливого значення набуває питання ролі етнічного походження в правовому визначенні меншини, що розглядається як один із можливих, але не самодостатніх критеріїв [74].

Важливо підкреслити, що в межах цього дослідження йдеться не про меншини загалом, а саме про національні меншини як особливу конституційно-правову категорію. Помилковим є узагальнення мовних, етнічних, расових чи релігійних груп під єдиним поняттям «національні меншини». Наприклад, релігія може виступати елементом належності до певної національної меншини, але не є визначальною ознакою, оскільки в межах однієї релігійної групи можуть співіснувати представники різних національностей. Аналогічно, зовнішні ознаки не можуть вважатися достатнім критерієм, оскільки вони є

змінними та не відображають реальної ідентичності особи. Отже, ідентифікація національної меншини ґрунтується на сукупності взаємопов'язаних факторів.

Проблема розмежування понять «національна меншина» та «етнічна меншина» залишається дискусійною в науковій доктрині. На це звертає увагу Л. Савенок, зазначаючи: «...аналіз підручників і методичних посібників для вчителів і учнів з інтегрованого курсу «Громадянська освіта» доводить, що поняття «етнічна ідентичність», вивчення якої передбачено програмою курсу, не має належного наукового обґрунтування. Це створює суттєві труднощі для вчителя при роз'ясненні, а для учнів – при розумінні питання етнічної ідентифікації. Залишається без відповіді ключове для сучасної молоді питання про те, чи може людина обрати і/або змінити власну етнічність (етнічну ідентичність)» [75, с. 92].

Подібну позицію щодо недопустимості ототожнення цих категорій висловлює В. Євтух: «для національної меншини характерне прагнення до відокремлення, до об'єднання в окремому політичному організмі, основу в якому складали б представники цієї меншини. Для етнічної меншини властива окремішність. Етнічна меншина може існувати дисперсно, в її долі відіграють не етнополітичні, а етнокультурні цінності, які об'єднують вихідців одного й того ж етносу в національному середовищі» [76]. Для глибшого розуміння цієї відмінності доцільно звернутися до співвідношення понять «етнос» і «нація», від яких походять відповідно категорії етнічності та національності.

Англійський етносоціолог Е. Сміт пропонує чітке розмежування цих понять, визначаючи їх характерні атрибути: «Етнос (фр. «ethnic») – це спільнота, яка має: власну назву; спільні міфи про походження; спільну пам'ять; культурну диференціацію; зв'язок з батьківщиною; деяку солідарність еліт. Нація: власна назва; спільні міфи; спільна історія; спільна національна культура; завойована батьківщина; спільні права і обов'язки; єдина економіка» [77]. У науково-довідковій літературі етнос визначається як історично сформована форма колективного існування людей, що розвивається об'єктивним шляхом і здатна до тривалого самовідтворення [78, с. 131]. Натомість нація розглядається як спільнота, об'єднана не лише культурними та історичними чинниками, а й

спільними політичними, правовими та соціально-економічними інститутами [78, с. 249]. Тож етнос є передусім етносоціальним феноменом, тоді як нація має виразний політико-правовий вимір.

Формування етносу відбувається внаслідок історичного процесу самоорганізації територіальної спільноти, в межах якого поєднуються об'єктивні та суб'єктивні чинники. Етнос набуває ознак, що можуть забезпечувати його тривале існування або, навпаки, призводити до його асиміляції чи зникнення. У цьому процесі визначальну роль відіграє усвідомлення спільності походження, інтересів та відмінності від інших груп. Поняття «національність» у світовій практиці часто ототожнюється з громадянством, тобто юридичним зв'язком особи з державою. У такому розумінні націю творить держава, яка формує політико-правову спільноту громадян. Як зазначає О. Батанов у статті на тему «Конституційно-правові та соціально-політичні проблеми української державності: історія та сучасність»: «...державність є якісною характеристикою, властивістю державно організованого суспільства, що (а) розкриває взаємодію органів державної влади і суспільства, спрямовану на забезпечення існування та функціонування держави; (б) окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно-історичному етапі розвитку» [79, с. 283]. У контексті дослідження національних меншин, національність і етнічність виступають якісними характеристиками особи, що відображають її належність до певного етносу або нації.

Отже, теоретичний аналіз дозволяє дійти висновку, що поняття «національна меншина» має комплексний характер і формується на перетині етнокультурних, історичних, соціальних та політико-правових чинників. Воно не може бути зведене до єдиного критерію – мовного, релігійного чи антропологічного, а повинно розглядатися як багатовимірна категорія, що відображає реальний зв'язок групи з державою, її історичну тяглість, культурну самобутність та потребу в особливих правових гарантіях. Саме такий підхід лежить в основі сучасних конституційних моделей захисту прав національних меншин у демократичних державах.

Мовні, расові, етнічні, релігійні та національні меншини розглядаються як різновиди ширшої соціальної категорії – спільноти, оскільки поняття «спільнота» в соціально-науковому та правовому значенні позначає об'єднання осіб, пов'язаних спільністю інтересів, умов існування та соціальних зв'язків. Відповідно до словникових визначень, спільність (спільнота) – це «сукупність людей, що об'єднані тривалими соціальними зв'язками й відносинами, які склалися історично і мають загальні ознаки, що надають їм неповторної своєрідності» [80, с. 367]; подібне визначення міститься й в інших джерелах, де під спільнотою розуміється «сукупність людей, об'єднаних сталими соціальними зв'язками й відносинами, які склалися історично і мають низку спільних ознак» [81, с. 278]. Аналіз наведених дефініцій дає підстави виокремити основні риси, притаманні спільноті, сформульовані в єдиній категоріальній формі:

- спільність умов життя;
- єдність інтересів;
- згуртованість;
- взаємопов'язаність соціальних зв'язків.

Поняття «меншина» та «спільнота» не є тотожними, хоча й перебувають у співвідношенні загального та спеціального. Спільнота виступає родовим поняттям, що охоплює будь-які соціальні об'єднання осіб, сформовані на основі спільних ознак чи інтересів. Натомість меншина є видовою категорією, яка характеризує групу осіб, що:

- перебуває в чисельній меншості порівняно з основною групою;
- має відмінні ознаки;
- є вразливою;
- усвідомлює свою окремішність.

Отож, якщо кожна меншина є спільнотою, то не кожна спільнота є меншиною. У цьому контексті національні меншини постають як особливий різновид меншин, які, у свою чергу, є похідними від спільнот, що відображає звуження обсягу відповідних понять. Тобто категорія «спільнота» є найбільш широкою та охоплює різноманітні соціальні утворення, сформовані за різними

ознаками, тоді як «меншина» становить уже більш вузьку категорію, що характеризується наявністю додаткових кваліфікуючих ознак, зокрема чисельної меншості та відмінності від домінуючої групи. У свою чергу, «національна меншина» є ще більш вузьким поняттям, оскільки передбачає не лише загальні ознаки меншини, але й наявність специфічних характеристик.

Для більш точного теоретико-правового осмислення співвідношення понять «національна меншина» та «спільнота» доцільно застосувати модель кіл Ейлера, яка дозволяє логічно описати взаємозв'язок між категоріями різного обсягу, розмежувати їхні перетини та зони невідповідності. У цьому контексті поняття «спільнота» є широким множинним утворенням, яке охоплює різноманітні групи – мовні, релігійні, расові, а також інші об'єднання, що поділяють певні ознаки або цінності, тоді як «національна меншина» являє собою вузьку категорію. Іншими словами, всі національні меншини є спільнотами, однак далеко не всі спільноти можуть бути визнані національними меншинами.

У Конституції України закріплено термін «національні меншини» (статті 10, 11, 53, 92, 119), що відображає усталену правову традицію та узгоджується з міжнародними зобов'язаннями України. Однак у ЗУ-2827-ІХ, використовується нове поняття – «національні меншини (спільноти)», запровадження даного терміна поряд із конституційно закріпленим терміном «національні меншини» створює певну правову невизначеність. У контексті ЗУ-2827-ІХ, використання терміна «спільноти» може створити проблеми з точки зору визначення прав та обов'язків держави перед цими групами. Оскільки в Конституції України закріплені гарантії та права національних меншин, однак не використовується термін «спільнота» – це може призвести до того, що держава не зможе належним чином ідентифікувати та захищати специфічні потреби представників національних меншин. Це може включати право на збереження культурної ідентичності, використання рідної мови, на освіту та участь у суспільному житті. Важливо, щоб законодавство було чітким та конкретним, аби уникнути правової невизначеності, яка може негативно позначитися на захисті прав меншин.

Оскільки стаття 157 Конституції України встановлює пряму заборону внесення змін до Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану, законодавець наразі позбавлений можливості змінювати або уточнювати конституційну термінологію, зокрема вводити нові базові поняття, які відрізняються від закріплених у тексті Основного Закону. Конституція України оперує виключно терміном «національні меншини», який має чітко визначений публічно-правовий зміст і є складовою конституційної моделі прав людини. Запровадження в ЗУ-2827-IX нового терміна – «національні меншини (спільноти)» – без відповідних змін до Конституції фактично створює термінологічний дуалізм, за якого один і той же об'єкт правового регулювання позначається різними поняттями на різних рівнях нормативної ієрархії.

Також окремо слід зазначити, що з огляду на співвідношення понять «спільнота» і «меншина» як загального та спеціального, більш логічним і концептуально послідовним виглядало б формулювання «спільноти національних меншин».

Важливо відмітити, що в міжнародному праві не існує загальновизнаної дефініції до визначення поняття «національна меншина». І в різних країнах світу використовують різні терміни для визначення «національних меншин». Дана ситуація має як позитивні, так і негативні наслідки, оскільки, з одного боку, дозволяє враховувати специфіку кожної держави, а з іншого боку, може призвести до різних порушень щодо прав національних меншин. Наприклад, в Австрії – «національна меншина», Угорщині – «національна меншина», «етнічна меншина», Чехії – «національна або етнічна меншина», Португалії – «культурна меншина», Філіппінах – «національна культурна меншина», Бельгії – «культурна спільнота», Індії – «релігійна і мовна спільноти», Фінляндії – «іммігранти та традиційні меншини», Італії – «мовна меншина», Швейцарії – «мовна група», Королівстві Нідерланди – «громадянська меншина» [72, с. 32]. Рішення урядів держав щодо використання різних термінів для визначення «національних меншин» пов'язано з низкою факторів.

По-перше, уряди держав враховують правовий статус груп та законодавчі основи, для позначення ідентичності та статусу певної групи населення. Наприклад, у Швейцарії використовується термін «мовна група», що відображає конституційне визнання чотирьох офіційних мов (німецька, французька, італійська та ретороманська) задля забезпечення рівності серед громадян у різних сферах життя [82, с. 11]. У Фінляндії ж використовується термін «іммігранти та традиційні меншини», ймовірно для того, щоб відобразити різницю між новими групами, які прибули в країну внаслідок міграції, та старими групами, які проживають у країні вже довгий час, такими як: саами, роми, шведи та інші. Деякі держави враховують лише етнічну, мовну або релігійну належність, інші ж включають також громадянство, територіальність, самоідентифікацію, чисельність, традиції тощо.

По-друге, важливо враховувати історичну спадщину та розвиток правових норм щодо захисту прав національних меншин у різних країнах. Урахування даного фактору допомагає зрозуміти причини, умови, обставини та наслідки виникнення, розвитку та вирішення конфліктів, пов'язаних з правами національних меншин, які мали місце в минулому або тривають у сучасності.

По-третє, при аналізі термінів та визначень необхідно враховувати політичні процеси в державі. Деякі уряди держав виступають проти вживання терміна «національна меншина», оскільки побоюються нових утворень (автономій чи навіть держав) [74]. Врахування даного фактору допомагає виявити, які політичні сили, інтереси, ідеології, цінності та стратегії впливають на формування та реалізацію державної політики щодо національних меншин, а також, які наслідки це має для їх прав, статусу, участі та розвитку.

Ю. Волощук у своїй статті «Наукові підходи до визначення поняття «національна меншина»» зазначає: «Термін «національні меншини» почав вживатися порівняно недавно (XIX ст.), і його розуміння ґрунтується на основі підходів, які пропонують вітчизняні та зарубіжні дослідники. Однак виявилось, що більшість етнополітологів, аналізуючи проблему національних меншин, ще не виробили єдиних підходів та оцінок. У науковій літературі дотепер не існує

чіткого і сталого тлумачення терміна «національна меншина». Причина криється у величезній варіативності існування національних меншин та їхніх проявів у різних сферах суспільного життя» [83, с. 19-20]. З огляду на відсутність універсальної міжнародно-правової дефініції поняття «національна меншина», держави зобов'язані самостійно формувати систему юридично релевантних ознак, дотримуючись стандартів Рамкової конвенції про захист національних меншин, практики ЄСПЛ та принципів недискримінації.

ЗУ-2827-IX в чинній редакції оперує виключно категорією множини, закріплюючи правове поняття саме «національних меншин», а не «представника національної меншини». Законодавець свідомо не використовує індивідуальну форму терміна, зосереджуючи регулювання на рівні колективної групи.

Відповідно до визначення, закріпленого в ЗУ-2827-IX, національна меншина – це «стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» [51]. Проте аналіз цього визначення дає підстави для критичної оцінки низки законодавчих формулювань. По-перше, термін «стала група» використано без будь-яких часових чи демографічних параметрів, що робить його юридично невизначеним. Невідомо, чи йдеться про історичну тривалість проживання групи, чи про сталість чисельності. Така неврегульованість може призвести до виключення «нових національних меншин» з переліку національних меншин. З огляду на засадничий характер принципу недискримінації, критерій «сталості» варто виключити.

По-друге, конструкція «етнічні, культурні, історичні, мовні та/або релігійні ознаки», яка формально закріплює перелік характеристик національних меншин, є надто широкою та нечіткою. Формулювання «та/або» не дає змоги зрозуміти, чи релігійна ознака є факультативною, чи факультативними є всі інші ознаки. При цьому очевидно, що релігія не може бути універсальним маркером для всіх національних меншин. Натомість інші ознаки, такі як мова та культурні практики,

можуть з часом частково втрачатися через асиміляційні процеси, але це жодним чином не позбавляє групу її статусу національної меншини.

У межах цього дослідження пропонується виділення критеріїв, які можуть бути використані для юридичного визначення групи як національної меншини. Проблема відсутності визначених законом критеріїв, за якими та чи інша група може бути визнана національною меншиною, має не лише теоретичний, а й практичний вимір, що переконливо підтверджує справа ЄСПЛ *Gorzelik and Others v. Poland* [61]. Рішення *Gorzelik and Others v. Poland* має офіційний переклад українською мовою, який і буде використаний у цитатах по даній справі.

Суть спору полягала в тому, що заявники намагалися зареєструвати організацію під назвою «Союз осіб сілезької національності». Сілезія (*Śląsk*) – це історичний регіон, зараз розташований у південно-західній Польщі [61]. Польські органи влади відмовили в реєстрації. Суд апеляційної інстанції прямо підкреслив: «Враховуючи європейські стандарти, вони, однак, забувають, що національна меншина, з якою особа ідентифікує себе, повинна існувати. Має існувати спільнота, утворена на основі об'єктивних критеріїв, з якими ця особа бажає ідентифікувати себе. Ніхто не може визначити свою національну ідентичність незалежно від засадового елемента, яким є існування конкретної нації» [61]. Суд також визнав, що сілезці є регіональною групою з власною культурною специфікою, однак підкреслив, що культурна відмінність сама по собі не створює окремої нації. Польські органи влади аргументували відмову не бажанням обмежити свободу об'єднання, а необхідністю недопущення зловживання статусом меншини. Зокрема, в рішенні апеляційної інстанції було зазначено, що реєстрація організації як представника неіснуючої меншини могла б дозволити їй користуватися пільгами, передбаченими виборчим законодавством.

Європейський суд з прав людини погодився, що держава має певний простір розсуду при визначенні того, які групи становлять національні меншини. Суд наголосив на відсутності універсального міжнародного визначення поняття «національна меншина»: «Що стосується аргументу заявників про те, що польське законодавство не передбачало визначення «національної меншини», Суд,

по-перше, зауважує, що, як справедливо зазначила Палата, таке визначення дуже важко сформулювати. Зокрема, це поняття не визначено в жодному міжнародному договорі, включно з Рамковою конвенцією Ради Європи» [61]. ЄСПЛ підкреслив, що різні держави застосовують різні моделі визнання меншин, а вибір конкретного механізму залежить від національних обставин. Цей кейс має принципове значення для України. Він демонструє, що відсутність встановлених законом критеріїв може створити ризики як надмірного формалізму, так і зловживань.

У межах цього дослідження пропонується систематизована модель критеріїв, які можуть бути використані для юридичного визначення групи як національної меншини. Необхідність їх виділення зумовлена тим, що чинне законодавство України фактично перелічує лише сукупність ознак, притаманних національним меншинам, проте не надає чіткої логіки їх ієрархії, обов'язковості чи взаємозв'язку.

В основу цієї системи покладено три базові положення. По-перше, національна меншина завжди має етнічну основу, оскільки саме етнічне походження формує первинну спільність та відмежовує групу від етнічної більшості. У цьому сенсі законодавець цілком обґрунтовано виходить із того, що національні меншини – це громадяни України, які не є етнічними українцями. Саме тому етнічне походження пропонується розглядати як первинний і фундаментальний критерій, без якого ідентифікація національної меншини є неможливою.

Етнічне походження відображає спільне походження, родовід, генетичні особливості, антропологічні характеристики та інші атрибути, які свідчать про спорідненість членів групи. Наприклад, роми вважаються національною меншиною в багатьох країнах Європи на основі їх етнічного походження з Індії, яке підтверджується генетичними, мовними та культурними доказами. Інформаційне аналітичне агентство «RomaUA» зазначило: «Детально аналізуючи мову, наприклад, її словниковий запас, граматику, фонетику та, порівнюючи її з іншими мовами, можна знайти цікаві закономірності та зробити певні відкриття.

Ось до яких висновків дійшли дослідники романі: роми мігрували з Центральної Індії до східних частин Північної Індії, та, можливо, залишалися там деякий час. Потім вони перейшли Персію, Вірменію та потрапили до Візантійської імперії, де і проживали деякий час. А вже з Малої Азії вони мігрували до Європи. Також, згідно узагальнених висновків генеалогічних досліджень, предки ромів проживали в Індії» [84]. Етнічне походження не може бути змінене, оскільки воно є невід'ємною частиною особистості людини.

По-друге, визначення «національна меншина» має не лише етнокультурний, а й державно-правовий зміст. Саме тому її членами можуть бути лише ті особи, які перебувають у правовому зв'язку з державою, а саме мають громадянство. Цей критерій забезпечує політико-правову природу національних меншин.

По-третє, з огляду на практику Європейського суду з прав людини, зокрема у справі *Gorzelik and Others v. Poland*, обов'язковим елементом має бути також існування відповідної національності як реальної, а не штучно сформованого феномену. Наявність такої меншини в історичному або сучасному світовому контексті унеможливорює створення уявних «націй» з метою отримання політичних або виборчих привілеїв та забезпечує захист держави від маніпулятивних практик.

Зазначені три критерії мають обов'язковий характер й утворюють основу для юридичної кваліфікації державою, але існують і додаткові критерії, до яких належать:

традиції – критерій, який відіграє особливу роль у формуванні ідентичності національних меншин. Цей критерій широкий і показує нам культурну спадщину, звичаї, обряди, свята, символи, мистецтво, літературу, музику, одяг національних меншин. Наприклад, в Україні на Закарпатті вже багато років святкують день Святого Іштвана. Товариство угорської культури Закарпаття та Партія угорців України організовують різноманітні фестивалі та культурно-розважальні заходи, спрямовані на збереження й підтримання угорських традицій [85]. Угорська меншина на Закарпатті є прикладом реалізації прав національних меншин на захист культури, що підтверджується проведенням національних свят і культурних

заходів. Дотримання таких традицій не лише сприяє ідентифікації національних меншин, але й має правове значення в контексті їхнього захисту відповідно до міжнародних стандартів і національного законодавства;

історія – відображає тривалу присутність та вплив певної групи на певній території. Врахування історичного контексту дозволяє зрозуміти, як формувалися національні меншини, їхні традиції, мова та культура. Важливість історичного фактора полягає у визнанні та повазі до історичної спадщини національних меншин. Це сприяє збереженню їхньої ідентичності. Врахування історичного фактора є обов'язковим у багатьох міжнародних документах, таких як Рамкова конвенція про захист національних меншин, яка закликає держави враховувати історичну присутність національних меншин при формулюванні політики (стаття 12);

мова – є елементом культурної та етнічної ідентичності. Вона не лише спосіб комунікації, а й засіб передачі культурних цінностей, традицій та історії. Відповідно до міжнародних норм, мовні права часто включають можливість використання рідної мови в освіті, судочинстві, адміністрації та засобах масової інформації, що є критично важливим для сприяння соціальній інтеграції. Згідно з міжнародними стандартами, такими як Рамкова конвенція про захист національних меншин, врахування мовного фактора є обов'язковим для держав-учасниць. Мовний фактор є одним із ключових елементів національної ідентичності та часто стає джерелом соціально-політичної напруги, особливо в багатонаціональних державах. У Бельгії протистояння між фламандцями та валлонами обумовлене розбіжностями в мовній політиці, що впливає на державне управління [86]. У Канаді франкомовна меншина Квебеку історично відстоює право на збереження мовної автономії, що періодично актуалізує питання незалежності провінції [87]. Натомість у Швейцарській Конфедерації мовне різноманіття не стало чинником конфлікту, а перетворилося на основу стабільної моделі багатомовної державності. Конституційно закріплений статус чотирьох національних мов – німецької, французької, італійської та ретороманської – поєднується з принципом територіальності мов, відповідно до якого кожен кантон

самостійно визначає мову [88]. Такий підхід забезпечує баланс між загальнодержавною єдністю та повагою до мовної ідентичності різних спільнот, знижує ризики політизації мовного питання та сприяє інтеграції громадян без асиміляційного тиску. Швейцарський досвід демонструє, що інституціоналізація мовного плюралізму, підтримана ефективними механізмами публічного управління та децентралізації, може слугувати дієвим інструментом гармонізації міжетнічних відносин у багатонаціональній державі.

Мова хоча і є важливим індикатором національної приналежності, але не є визначальним і не може виступати єдиною підставою для визнання належності особи до національної меншини. Оскільки не у всіх випадках особи, які належать до певної національної меншини, зберігають або активно використовують мову своєї національної меншини. Зокрема, в Україні це простежується серед окремих груп національних меншин, таких як болгарська, грецька, німецька чи інші, представники яких у багатьох випадках спілкуються державною мовою або іншими поширеними мовами, проте продовжують зберігати свою національну ідентичність через культурні практики, традиції, релігію та історичну пам'ять.

Важливо враховувати релігійний фактор з точки зору потреб осіб, які належать до національних меншин, зокрема щодо можливості святкування релігійних свят, дотримання обрядів і традицій, що становлять невід'ємний елемент їх культурної ідентичності. Водночас, як уже зазначалося, релігія не є фундаментальним критерієм визначення саме «національної меншини», оскільки одна конфесія може об'єднувати представників різних національностей, а особа може змінювати релігійну належність без зміни етнічної чи національної ідентичності. Проте релігійний чинник має істотне значення для забезпечення повноцінної реалізації культурних прав національних меншин, адже святкові та обрядові практики є важливим механізмом збереження колективної пам'яті та традицій.

У національному праві питання врахування релігійних потреб частково врегульовано статтею 73 Кодексу законів про працю України (1971 р.) [89], яка встановлює перелік святкових і неробочих днів, а також передбачає можливість

надання додаткових днів відпочинку для представників інших (неправославних) конфесій. Аналіз змісту цієї норми свідчить про наявність певної асиметрії в підходах держави до різних релігійних традицій. Так, на загальнодержавному рівні святковими і неробочими днями визначено релігійні свята, що історично пов'язані з християнською традицією, зокрема Різдво Христове, Пасху (Великдень) та Трійцю, що фактично відображає домінування християнської, передусім православної культурної традиції. Натомість представники інших релігій – юдаїзму, ісламу, буддизму чи протестантських конфесій – не мають аналогічно гарантованих державою неробочих днів для відзначення своїх головних свят.

Згідно з частиною третьою статті 73 Кодексу законів про працю України [89], за поданням релігійних громад інших конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ та організацій може надавати особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят із подальшим відпрацюванням. Такий механізм формально спрямований на забезпечення свободи віросповідання, однак має низку суттєвих обмежень. По-перше, ініціатива залежить не від індивідуального волевиявлення працівника, а від подання релігійної громади, що обмежує автономію особи в реалізації свого права на свободу віросповідання. По-друге, надання такого дня має компенсаторний характер, оскільки працівник зобов'язаний його відпрацювати, що фактично перетворює релігійне свято на елемент гнучкого робочого графіка, а не на гарантований день відпочинку. По-третє, реалізація цього права залежить від розсуду роботодавця, що створює ризики неоднакового застосування та потенційної дискримінації.

На практиці така модель призводить до ситуації, коли реалізувати право на святкування релігійних свят представникам національних меншин значно складніше, ніж скористатися іншими видами відпусток. Зокрема, отримання творчої відпустки або відпустки у зв'язку з навчанням часто має більш чітко визначену процедуру і не залежить від релігійної громади чи суб'єктивного розсуду роботодавця. Натомість реалізація права на святкування релігійних свят

вимагає додаткових погоджень, що фактично створює нерівні умови для осіб, які належать до національних меншин, релігійні традиції яких відрізняються від традицій більшості.

Варто звернути увагу на ситуації, коли відповідно до релігійних канонів виконання роботи в певні дні забороняється або вважається неприпустимим, а отже, особа повинна бути звільнена від роботи без негативних правових наслідків. Зокрема, в релігійних традиціях юдаїзму суворо заборонено працювати в Шабат та під час великих свят, таких як Йом-Кіпур чи перші дні Песаху [90]; в ісламі обов'язковими для колективної молитви та утримання від трудової діяльності є святкові дні Ід аль-Фітр та Ід аль-Адха [91]. У таких випадках звільнення від роботи має не дискреційний, а імперативний характер, оскільки пов'язане з виконанням релігійного обов'язку, а не з індивідуальним бажанням працівника.

У контексті воєнного стану, коли норми статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів тимчасово не застосовуються, проблема набуває ще більшої актуальності. Обмеження можливостей для святкування релігійних свят без запровадження альтернативних механізмів може призводити до фактичного звуження культурних прав національних меншин.

Аналіз положень проєкту Трудового кодексу України (стаття 131) [92] свідчить, що запропонована модель регулювання святкових та релігійних днів загалом відтворює підхід, закріплений у чинній статті 73 Кодексу законів про працю України, і не містить концептуальних змін у частині забезпечення рівності релігійних прав осіб, які належать до різних конфесій та національних меншин. Попри певне технічне уточнення переліку святкових днів (зокрема включення 24 грудня як окремого неробочого дня та розширення тривалості святкування Пасхи і Трійці до двох днів), загальна логіка правового регулювання залишається незмінною: держава продовжує надавати імперативний статус святам, що історично пов'язані з християнською традицією, тоді як для представників інших релігій передбачено факультативний механізм отримання до трьох днів відпочинку з обов'язковим відпрацюванням.

Такий підхід не усуває ключової проблеми – нерівності в реалізації свободи віросповідання в трудових правовідносинах. Запропонована норма фактично зберігає модель, за якої релігійні приписи одних конфесій визнаються підставою для безумовного звільнення від роботи, тоді як для інших – лише підставою для погоджувальної процедури з роботодавцем.

З огляду на те, що проєкт Трудового кодексу ще не прийнятий, доцільним видається його доопрацювання з урахуванням принципів рівності, недискримінації та нейтральності держави в питаннях релігії та захисту прав національних меншин. Насамперед права у сфері звільнення від роботи в дні релігійних свят мають бути уніфікованими та недискримінаційними: достатньою підставою для надання такого звільнення повинно бути особисте повідомлення працівника про належність до відповідної релігійної конфесії та про настання релігійного свята, підтвердженого загальновизнаними джерелами відповідної релігійної традиції (зокрема, церковними календарями, канонічними приписами, священними текстами, такими як Коран, Тора, Біблія або офіційними календарями релігійних організацій). У разі, якщо релігійні приписи передбачають утримання від роботи у визначені дні, законодавство має гарантувати звільнення працівника від виконання трудових обов'язків у такі дні без обов'язкового відпрацювання, оскільки вимога компенсації суперечить самій природі свободи віросповідання.

У цьому підрозділі було здійснено аналіз групової правової категорії «національна меншина» як колективного суб'єкта конституційно-правових відносин, тоді як у наступних розділах увага буде послідовно зміщена на індивідуалізований вимір – категорію «представник національної меншини». Такий методологічний перехід від колективного до індивідуального рівня є логічним, оскільки саме групова природа національної меншини зумовлює появу спеціальних гарантій, тоді як їх практична реалізація відбувається через права окремих осіб.

Встановлено, що національна меншина за своєю суттю є колективним утворенням, а не індивідуальною характеристикою. Кількісний критерій має фундаментальне значення: національна меншина – це завжди сукупність осіб.

Мінімальною передумовою її існування є наявність двох і більше осіб, оскільки лише за цієї умови можливе формування колективної ідентичності та реалізація групових прав. Авторська концепція виокремлює три базові (обов'язкові) критерії правового визначення національної меншини.

По-перше, національна меншина має етнічну основу, оскільки саме спільне походження формує первинну єдність групи та відмежовує її від етнічної більшості. Законодавче розуміння національних меншин як громадян України, які не є етнічними українцями, відображає цю логіку.

По-друге, національна меншина має державно-правовий вимір, оскільки її членами можуть бути лише особи, пов'язані з державою правовим зв'язком громадянства.

По-третє, обов'язковою ознакою є реальність існування відповідної національності у світовому чи історичному контексті.

Поряд із базовими критеріями визначено додаткові (факультативні) критерії. До таких ознак належать: традиції; історична тяглість; мова; релігійний фактор.

Встановлення чітких критеріїв групової категорії «національна меншина» створює необхідне підґрунтя для подальшого аналізу індивідуального виміру – правового статусу представника національної меншини, що стане предметом дослідження в наступних розділах.

1.3. Міжнародно-правовий контекст щодо захисту прав національних меншин

Процес законотворення в нашій країні залежить від багатьох факторів, серед яких важливе місце займає політична ситуація, суспільні цінності та інтереси суб'єктів влади та громадян. У зв'язку з політичною ситуацією в країні, на наше законодавство здійснюється великий вплив міжнародних інституцій, у тому числі й на законодавство щодо прав національних меншин. Зокрема, Венеційська комісія неодноразово (CDL-AD(2023)021 від 9-10 червня 2023 року, CDL-REF(2023)019 від 28 квітня 2023 року) вносила рекомендації щодо ЗУ-2827-IX.

Науковці М. Афанасьєва та Н. Мішина зазначають: «Головною сферою зацікавлень Венеціанської комісії є функціонування демократичних інститутів і захист основоположних прав. Даний підхід вимагає уваги до питань конституційної реформи, надзвичайних повноважень, федерального устрою, регіоналізації, міжнародного права, внутрішньої безпеки, статусу збройних сил, захисту основоположних прав (свободи релігії, зібрань і асоціацій), прав меншин, заборони дискримінації, а також парламентського імунітету» [93, с. 96]. Зазначена позиція свідчить про те, що Венеціанська комісія розглядає права національних меншин як невід'ємну складову функціонування демократичної держави та дотримання принципу верховенства права. У межах своєї діяльності Комісія здійснює оцінку національного законодавства держав на предмет його відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини та захисту прав національних меншин. Такий підхід передбачає виявлення випадків, коли національне законодавство або практика його застосування не повною мірою відповідають міжнародним нормам і зобов'язанням держави. Як зазначає К. Кулі-Іванченко у статті «Міжнародні соціальні стандарти прав людини», «Прагнення міжнародного співтовариства до всесвітнього та системного розвитку прав людини втілилися у формуванні на міжнародному рівні та закріпленні міжнародно-правовими засобами стандартів прав людини» [94]. Саме тому подальший аналіз міжнародно-правових актів, що містять стандарти захисту прав

національних меншин, є необхідним для визначення ступеня їх імплементації в Україні.

Міжнародні норми визначають загальновизнані стандарти прав людини, що лежать в основі сучасного світового порядку. Вони виражають спільні цілі та інтереси держав, а також відображають історичний досвід, культурні традиції та сучасні виклики, з якими стикається людство. І для того, щоб забезпечити Україні інтеграцію в європейський та світовий простір, нам необхідно, зокрема, імплементувати в національне законодавство міжнародні норми щодо захисту прав національних меншин.

Міжнародні норми, що стосуються прав національних меншин, включають ряд документів, таких як: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [30]; Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), ратифікована Україною у 1969 р.) [31]; Декларацію Організації Об'єднаних Націй про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.) [32]; Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ (1990 р.) [33]; Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (1992 р.) [34]; Рекомендацію Парламентської асамблеї Ради Європи № 1201 «Додатковий протокол про права меншин» (1993 р.) [35]; Віденську декларацію та Програму дій Всесвітньої конференції з прав людини (1993 р.) [36]; Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.) [37]; Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.) [38]; Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.) [39]; Лундські рекомендації щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті (1999 р.) [40]; Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні (2003 р.) [41]; Рекомендації щодо поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006 р.) [42] та ін. Ці документи встановлюють стандарти для захисту прав національних меншин і закликають держави до імплементації цих норм у своє законодавство. Україна, яка веде активний процес євроінтеграції, також зобов'язана відповідати міжнародним нормам у цій сфері. Тому аналіз міжнародних стандартів щодо прав

національних меншин є важливим для оцінки сучасного законодавства України щодо захисту прав національних меншин.

Більшість міжнародних норм були прийняті ще в минулому столітті, коли світ був іншим, ніж сьогодні. Однією з причин прийняття міжнародних норм щодо національних меншин була Перша та Друга світові війни, які спричинили безпрецедентні порушення прав людини, зокрема геноцид, етнічні чистки, депортації, дискримінацію та переслідування національних, релігійних та мовних меншин. Ці трагічні події підштовхнули міжнародну спільноту до створення системи захисту прав людини на основі загальних цінностей та принципів.

Серед факторів, що вплинули на прийняття міжнародного законодавства про національні меншини, важливо відзначити, що через поділ земель після завершення Другої світової війни почали виникати нові групи населення, що мали різні історичні, культурні, мовні та релігійні традиції. Наприклад, як зазначає Л. Рябошапка, «Завершення Другої світової війни супроводжувалося утворенням Закарпатської області в складі УРСР і появою нової національної меншини – угорців. Заможні громадяни цієї, а також чеської, німецької національностей, які проживали в цій місцевості, оголошувалися ворогами чи зрадниками народу і їхнє майно було націоналізовано або конфісковано. Закривалися школи з німецькою, єврейською, ромською мовами навчання. Складне правове становище євреїв в УРСР після Другої світової війни (звільнення євреїв з партійних і радянських органів; обмеження в прийомі на роботу, до вищих навчальних закладів, наукових установ; безпідставне позбавлення житлової площі; заборона проживання в Києві тощо) погіршилося у зв'язку з проголошенням держави Ізраїль і їхнього ототожнення з сіоністами. Євреїв звинувачували в просіоністських симпатіях, буржуазному націоналізмі, шпигунстві на користь іноземних розвідок, участі в міфічних сіоністських організаціях [7, с. 14]. Масове порушення прав національних меншин в усіх галузях суспільного життя спонукало держави та міжнародні організації до розробки та прийняття різних документів, які встановлювали б загальні та спеціальні норми щодо захисту національних меншин, а також механізми їхнього забезпечення, моніторингу та врегулювання

спорів. Прийняття міжнародного законодавства про національні меншини сприяло зміцненню міжнародної безпеки, співробітництва та діалогу між державами.

Міжнародне законодавство щодо національних меншин має на меті такі цілі:

- визнання та повага до ідентичності, традицій, культури, мови та релігії національних меншин;
- забезпечення рівних прав та можливостей для національних меншин у всіх сферах суспільного життя, зокрема в доступі до освіти, праці, охорони здоров'я, соціального захисту, участі в прийнятті рішень, культурній діяльності тощо;
- запобігання та усунення будь-яких форм дискримінації, насильства, переслідування, асиміляції або виселення національних меншин на підставі їхньої приналежності;
- створення ефективних механізмів захисту, моніторингу, звітності та врегулювання конфліктів, пов'язаних з правами національних меншин, з участю відповідних національних, регіональних та міжнародних інституцій, органів влади, громадськості та експертів.

Уперше саме про права осіб, які належать до національних меншин згадується в Міжнародних пактах про права людини, який складається з двох документів: Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Як зазначає А. Бадида у своїй статті «Поняття прав людини у Французькій та Українській доктрині», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року вимагає, щоб усі держави-учасниці зобов'язувалися поважати та гарантувати усім особам на своїй території та в межах своєї юрисдикції права, визнані цим Пактом. У свою чергу, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року передбачає, що кожна з держав-учасниць зобов'язується діяти як власними зусиллями, так і через міжнародну допомогу та співпрацю, особливо на економічному та технічному рівнях, у межах своїх наявних ресурсів з метою поступового забезпечення повного здійснення прав, визнаних у цьому Пакті. Основна відмінність полягає в тому, що громадянські та політичні права

сприймаються як такі, що не вимагають певного рівня економічного розвитку, оскільки більшість із них стосується індивідуальних свобод» [73, с. 135].

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, а саме у статті 27, закріплено: «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію й виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» [95]. Ця стаття встановлює важливий міжнародний принцип недискримінації та захисту ідентичності національних меншин, а також визнає їхнє право на участь у культурному, релігійному та мовному житті суспільства.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права вперше закріплюється право на самовизначення всіх народів, а саме у статті 1, яка говорить: «Усі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.» [30]. У статті 1 використовується категорія «народи», що зумовлює необхідність її чіткого розмежування з поняттями «нація» та «національна меншина», особливо в контексті народного суверенітету. У міжнародному праві термін «народ» (people) традиційно застосовується для позначення політико-правової спільноти, яка є носієм суверенітету та має право на самовизначення. Саме в такому значенні поняття «народ» використовується і в конституційній доктрині України, де носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається Український народ.

На відміну від цього, «нація» в сучасній правовій науці має подвійне значення. У політико-правовому сенсі вона часто ототожнюється з народом як сукупністю громадян держави. Водночас в етнокультурному значенні нація може розглядатися як історично сформована спільнота людей, об'єднана спільним походженням, мовою, культурою, традиціями та історичною пам'яттю. Саме другий підхід є ключовим для розуміння походження національних меншин.

Поняття «національна меншина» має іншу правову природу, ніж «народ» і «нація». Суверенітет виступає невід'ємною складовою сучасної держави, так як

головною метою будь-якої правової держави виступає захист інтересів її народу – як першочергового джерела влади [96]. Якщо народ є носієм суверенітету, а нація може виступати як політичною, так і етнокультурною спільнотою, то національна меншина є колективним суб'єктом права, яка реалізує свої права в межах існуючої держави. Її ключовою ознакою є чисельна меншість порівняно з титульною нацією та наявність власної етнокультурної ідентичності, що потребує правового захисту.

Міжнародний пакт про права людини 1976 року відіграв важливу роль для прав національних меншин, оскільки він закріпив механізми моніторингу та забезпечення дотримання цих прав. У підрозділах ООН питання щодо захисту і реалізації прав національних меншин належать до компетенції Економічної та Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР), зокрема – в Комісії з прав людини, Комісії з ліквідації расової дискримінації та в Комісії з прав дитини [70]. Комітет з прав людини розглядає звіти держав-учасниць та індивідуальні скарги щодо порушень громадянських і політичних прав, а Комітет з економічних, соціальних та культурних прав розглядає звіти держав-учасниць щодо реалізації економічних, соціальних та культурних прав.

Не менш важливим є Документ Копенгагенської наради з людського виміру (1990 року), який визначає стандарти та принципи захисту прав національних меншин. Копенгагенські критерії акцентують увагу на необхідності держав дотримуватися міжнародних стандартів щодо захисту прав меншин, зокрема забезпечення прав на культурну автономію, використання рідної мови, доступ до освіти, а також право на участь у політичному житті.

Справжня демократична етнонаціональна політика ґрунтується на кількох загальних, універсальних, фундаментальних принципах, визнаних міжнародним правом (документи ООН, ЮНЕСКО, МОП, ОБСЄ та ін.) та апробованих багатьма західними країнами: принцип рівноправності; право на самовизначення; принцип суверенітету; принцип невтручання у внутрішні справи держав, що впливає з принципу суверенітету; принцип територіальної цілісності, що передбачає недоторканність кордонів держави та її територіальну цілісність; принцип

гармонізації індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнонаціональних спільнот [97, с. 36-37].

У Документі Копенгагенської наради згадуються вищенаведені принципи. Сам Документ складається з трьох частин: I – Принципи, II – Засади, III – Заходи. Одним з ключових положень документа є визнання права національних меншин на збереження та розвиток своєї ідентичності, культури, мови та традицій (пункти 32). Це положення відображає принципи, закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, про який було зазначено раніше.

Іншим важливим положенням документа є визнання права національних меншин на освіту своєю мовою (пункт 34). Документ Копенгагенської наради також містить положення про недопустимість дискримінації, насильства та переслідування національних меншин (пункт 40), а також про необхідність діалогу, співробітництва та консультацій між державами, національними меншинами та міжнародними організаціями з питань захисту прав національних меншин (пункт 42,43) [33].

Документ Копенгагенської наради став основою для створення спеціальних механізмів та інститутів, які займаються питаннями національних меншин, таких як Високий комісар ОБСЄ з питань національних меншин, Комітет міністрів Ради Європи, Комітет експертів Рамкової конвенції про захист національних меншин, Комітет експертів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, Спеціальний доповідач ООН з питань прав національних меншин, а також для розробки та прийняття Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 року) [34]. Документ Копенгагенської наради виступає міжнародним договором, ухваленим Радою Європи з метою захисту і сприяння розвитку регіональних мов і мов національних меншин, які є частиною культурного багатства Європи. Хартія складається з двох частин: преамбули та п'яти розділів.

Важливо відзначити, що в першому розділі Хартії визначаються такі важливі поняття як: «регіональна мова або мова меншини» (традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї

держави; та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави) [34]; «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини» (означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів [34]; та «нетериторіальна мова» – мови, якими користуються громадяни держави і які відрізняються від мови (мов), що використовується рештою населення держави, але які, незважаючи на їхнє традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави [34]. У другому розділі Хартії встановлюються обов'язкові засади, такі як недискримінація, повага до ідентичності, сприяння використанню та навчанню мов, співробітництво та діалог. У третьому розділі Хартії встановлюються конкретні заходи, які держави-учасниці повинні вживати для сприяння використанню регіональних мов або мов меншин у різних сферах суспільного життя, таких як освіта, правосуддя, адміністрація, ЗМІ, культура, економіка та транскордонне співробітництво.

Хартія мала великий вплив на права національних меншин, оскільки створила правову основу для розвитку та захисту регіональних мов або мов меншин у Європі. Хартія стала основою для розробки та прийняття інших міжнародних документів, таких як Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992 року) [35]. Хартія відрізняється поміж інших тим, що декларація визнала ООН структурою, яка відіграє важливу роль у захисті прав національних меншин. Декларація також створила спеціальні механізми та інститути, які займаються питаннями прав національних меншин, такі як Спеціальний доповідач ООН з питань прав національних меншин, який моніторить ситуацію з правами національних меншин у світі та надає рекомендації для їх покращення. Важливим аспектом діяльності Спеціального доповідача в Україні стала співпраця з національними інституціями України, зокрема з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Державною службою України з етнополітики та свободи совісті, а також із громадськими організаціями національних меншин. Зокрема, Уповноважений

Верховної Ради України з прав людини у своїх доповідях здійснює посилання на звіти Спеціального доповідача [67]. Проте, у цьому контексті варто зазначити, що універсальний характер мандату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини охоплює весь спектр прав людини та об'єктивно обмежує можливість належної концентрації ресурсів і уваги саме на проблематиці національних меншин як особливо вразливої категорії.

З огляду на це, наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні доцільності запровадження в Україні спеціалізованого інституційного механізму – Омбудсмена з питань захисту прав національних меншин. Необхідність створення такої інституції зумовлена тим, що національні меншини потребують цілеспрямованого, системного та професійно орієнтованого захисту, який враховував би специфіку колективних прав, мовної та культурної ідентичності, а також ризики дискримінації та асиміляції.

Запропонована в дисертаційному дослідженні концепція запровадження Омбудсмена з питань прав національних меншин передбачає не лише створення спеціалізованого інституційного механізму захисту цієї вразливої категорії осіб, а й чіткого визначення його місця в системі органів державної влади, порядку призначення та підзвітності. У межах авторського підходу обґрунтовується доцільність призначення Омбудсмена Кабінетом Міністрів України з одночасною підзвітністю цьому органу, що узгоджується з конституційно визначеною роллю Уряду як вищого органу в системі виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної політики, зокрема у сфері етнонаціональних відносин.

Такий порядок призначення забезпечить належну інституційну взаємодію Омбудсмена з центральними органами виконавчої влади, зокрема з Державною службою України з етнополітики та свободи совісті, Міністерством культури, Міністерством освіти і науки України, а також іншими органами, діяльність яких безпосередньо пов'язана із забезпеченням прав осіб, які належать до національних меншин.

У 1993 році Комітет з прав людини ООН запропонував Рекомендації Ради Європи 1201 (далі – Рекомендації) [35]. Цей документ мав важливу роль для захисту прав національних меншин у Європі, оскільки в ньому запропоновані конкретні заходи для забезпечення їхнього захисту, включаючи можливість приєднання додаткового протоколу до Європейської конвенції з прав людини щодо прав меншин, але такий протокол так і не був прийнятий. Однак рекомендації мали великий вплив на розвиток міжнародних стандартів і національного законодавства в цій сфері.

Загалом Рекомендації закріплювали ті ж права, що й у попередніх міжнародних актах, а саме: право національних меншин на захист свого існування та ідентичності; на збереження та розвиток своєї культури, мови, релігії, традицій та спадщини; на участь у культурному, релігійному, соціальному, економічному та політичному житті; на створення та участь у своїх організаціях та асоціаціях; на освіту своєю мовою або з використанням своєї мови; на звернення до державних органів та міжнародних організацій з питань захисту своїх прав; на захист від будь-якої форми дискримінації, насильства або переслідування; на здійснення своїх прав індивідуально або в спільноті з іншими та ін.

Однак у Рекомендаціях Ради Європи 1201 (1993 року) закріплена можливість держав укладати двосторонні або багатосторонні договори з іншими державами, які стосуються прав національних меншин, а також можливість вживати державами заходів на міжнародному, національному, транскордонному, регіональному, місцевому рівнях для сприяння правам національних меншин.

Однак Рекомендації також мали свої недоліки і обмеження. По-перше, вони не мали обов'язкової юридичної сили і не передбачали жодних механізмів контролю за їхнім дотриманням. По-друге, вони не враховували всіх аспектів і складнощів проблематики національних меншин, таких як питання подвійного громадянства, транскордонного співробітництва, міграції, інтеграції тощо.

Тож можна зробити висновок, що Рекомендації Ради Європи 1201 хоча не були достатніми й повними, проте відігравали важливу роль щодо прав національних меншин, оскільки вони відображали загальну тенденцію до

визнання й захисту цих прав у Європі після закінчення холодної війни і розпаду багатьох багатонаціональних держав. Рекомендації також стали джерелом натхнення для інших міжнародних документів, таких як Віденська декларація та додатки до неї (1993 року) [36], яка була прийнята того ж року. Цей документ був ухвалений на Всесвітній конференції з прав людини, яка відбулася у Відні з 14 по 25 червня 1993 року. Декларація підкреслила, що реалізація прав національних меншин сприяє міжнародному миру, безпеці, демократії та співробітництву (стаття 23). На основі цього документа було створено спеціальні органи та інституції, які займаються моніторингом та захистом прав національних меншин, наприклад, Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин, Комітет експертів Рамкової конвенції про захист національних меншин, Комітет міністрів Ради Європи, Спеціальний доповідач ООН з питань прав людини та фундаментальних свобод національних меншин та ін. Цей документ є одним із ключових у міжнародному праві людини та відображає зобов'язання держав перед своїми громадянами, які належать до національних меншин (стаття 19-22).

15 вересня 1995 року Україна підписала, а 9 грудня 1997 року ратифікувала ухвалену Радою Європи Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1994 року). Рамкова конвенція про захист національних меншин стала першим механізмом захисту прав національних меншин у Європі. Один з головних пунктів Конвенції полягає в тому, що вона закликає держави співпрацювати між собою та з міжнародними організаціями для забезпечення захисту прав національних меншин. У Конвенції закріплені права національних меншин на збереження своєї ідентичності та культурного спадку; мови; участь у процесі прийняття рішень, які стосуються їхнього життя та ідентичності та інші права. Конвенція також закріпила положення про те, що кожен має право вільно вирішувати, вважатися йому чи не вважатися національною меншиною [69]. Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин стала першим юридично обов'язковим багатостороннім документом, що стосується захисту національних меншин. Конвенція встановлює загальні принципи та зобов'язання, які мають дотримуватися держави-учасниці щодо захисту національних меншин, такі як

недискримінація, ефективна рівність, збереження та сприяння культурі, релігії, мові та традиціям, свобода мирних зібрань, асоціацій, вираження думок, думки, совісті та релігії, право на доступ і використання засобів масової інформації, свободи, що стосуються мови та освіти, транскордонні контакти і співробітництво, участь в економічному, культурному та суспільному житті, заборона примусової асиміляції тощо. Важливо підкреслити, що зазначені стандарти знайшли відображення в національному законодавстві України. Зокрема, стаття 3 Закону України № 2827-IX прямо закріплює один із ключових принципів Рамкової конвенції – заборону асиміляції проти волі особи. У ній визначено: «Проведення державою політики інтеграції передбачає утримання від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин (спільнот), проти їхньої волі і захист таких осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію». Отож, український законодавець імплементував фундаментальний міжнародний стандарт, відповідно до якого інтеграція не може ототожнюватися з асиміляцією, а державна політика має бути спрямована на поєднання суспільної єдності з повагою до етнокультурної самобутності.

Конвенція є «рамковою», тому що вона не дає точного визначення національної меншини, а надає державам певний простір для адаптації її положень до своїх національних умов і потреб. Важливо відзначити, що схожа ситуація склалась з корінними народами. У міжнародному праві відсутнє визначення поняття «корінний народ». У міжнародних документах для позначення подібної етнонаціональної групи вживаються такі терміни як: «корінні народи», «корінне населення», «етнічні чи національні меншини», «корінні етнічні меншини», «населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя», «племінні групи», «зареєстровані племена», «офіційно зареєстровані племена», «першонаціальні», «четвертий світ», «титультні нації», «споконвічні народи», «аборигени», «автохтони» тощо [20, с. 209]. Деякі уряди держав виступають проти вживання терміна «народи» стосовно етнонаціональних груп, оскільки побоюються нових утворень (автономій чи навіть держав). Політики цих держав пропонують використовувати терміни «племена» чи «населення». Проте

етнонаціональні групи використовують термін «народи», оскільки це поняття допомагає їм зберегти свій політичний статус і вільно забезпечити свій економічний, соціальний і культурний розвиток [98]. Така ситуація має як позитивні, так і негативні наслідки, оскільки, з одного боку, дозволяє враховувати специфіку кожної держави, а з іншого боку, може призвести до різних інтерпретацій.

Конвенція також не містить прямих зобов'язань щодо надання національним меншинам автономії, самоврядування або представництва в органах влади, але заохочує держави до таких заходів, якщо вони сприяють збереженню та розвитку ідентичності національних меншин.

Із плюсів необхідно відзначити, що Конвенція передбачає механізм моніторингу її виконання, який базується на звітах, які держави-учасниці зобов'язані надавати, Україна, зокрема, подає такі звіти через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Комітет міністрів Ради Європи здійснює нагляд за виконанням Договірними Сторонами цієї Рамкової конвенції (стаття 24, 25) [69]. Комітет міністрів спирається на допомогу Консультативного комітету (стаття 26), який складається з 18 незалежних експертів. Консультативний комітет оцінює звіти держав, а також отримує інформацію з інших джерел, таких як неурядові організації, національні меншини, науковці та інші зацікавлені сторони. Консультативний комітет також може проводити поїздки в держави при розгляді їхніх звітів, у ході яких він проводить зустрічі з представниками уряду, неурядових організацій, національних меншин та інших. Консультативний комітет готує свої оцінювальні доповіді, які він передає Комітету міністрів, а також державам-учасницям. Комітет міністрів приймає свої резолюції, в яких він висловлює свої висновки щодо дотримання Конвенції державами, а також дає їм рекомендації щодо поліпшення ситуації. Моніторинговий механізм Конвенції є діалоговим і співробітницьким, оскільки він спрямований на допомогу державам у вирішенні проблем, а не на критику або санкції.

З 2005 року функціонує Комітет експертів з питань захисту національних меншин [77, с. 68]. До складу цього міжурядового комітету входять експерти з

питань захисту прав національних меншин. Головним його завданням є організація належних передумов для міжнародного обміну думками, досвідом та інформацією у сфері забезпечення прав національних меншин, що проживають у регіоні, між представниками країн-членів Ради Європи, неурядовими організаціями та іншими структурами, пов'язаними з цим питанням [99, с. 14].

Отож можна зробити висновок, що Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин стала юридичною основою для захисту прав національних меншин. Однак вона має свої слабкості і недосконалості, які потребували подальшого удосконалення і доповнення.

Після затвердження Рамкової конвенції про захист національних меншин було прийнято ще чимало міжнародних актів, які її доповнювали та враховували різноманітність ситуацій та обставин, з якими стикаються меншини в різних регіонах та державах. Наприклад, Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 року) [38]; Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 року) [39]; Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999 року) [40]; Рекомендації з використання мов меншин у телерадіомовленні (2003 року) [41], Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006 року) [42] та ін. Особливу роль у європейському регіональному механізмі забезпечення та захисту прав національних меншин відіграла резолюція № (99) 50 від 7 травня 1999 року, яка започаткувала діяльність Комісара з прав людини Ради Європи, що є незалежним експертом у структурі Ради Європи.

Аналіз міжнародно-правових актів, які формують глобальні стандарти у сфері захисту прав національних меншин, дає підстави стверджувати, що ця система розвивалася поступово, реагуючи на історичні трагедії XX століття, трансформацію державних кордонів та потребу в стабільності багатонаціональних суспільств. Саме міжнародні події, зумовлені наслідками світових воєн, масовими порушеннями прав людини та появою нових національних груп, стали каталізатором становлення норм, які сьогодні визначають базові принципи поведіння держав із національними меншинами.

Міжнародне право заклало концептуальні рамки розуміння національних меншин як груп, що мають право на збереження культурної, мовної, релігійної та історичної самобутності. Від ранніх підходів Ліги Націй до сучасних документів ООН, ОБСЄ та Ради Європи відчутна еволюція – від захисту груп від переслідувань до гарантування їхньої активної участі в суспільному житті.

Міжнародні документи сформуvalи ключові засади демократичної етнонаціональної політики: недискримінацію, рівність, право на самовизначення, повагу до ідентичності та заборону асиміляції. Ці принципи стали основою спеціалізованих рекомендацій – Гаазьких, Ословських, Лундських тощо, які деталізують стандарти у сфері освіти, використання мов, участі в політичному процесі та інших сферах.

Щодо покращення законодавства України з огляду на міжнародні стандарти, то автором обґрунтовується доцільність запровадження спеціалізованого інституту – Уповноваженого з захисту прав національних меншин України. Запровадження такого інституту дозволить забезпечити фахову спеціалізацію у сфері прав національних меншин, підвищити ефективність імплементації міжнародних стандартів та посилити довіру національних меншин до державних інституцій.

Висновки до першого розділу

У розділі 1 сформовано теоретико-методологічний та нормативно-концептуальний фундамент для подальшого аналізу конституційного статусу національних меншин, а також для переходу від групової категорії «національна меншина» до індивідуальної категорії «представник національної меншини», що буде предметом наступних розділів.

У межах розділу послідовно:

- систематизовано наукові підходи до дослідження прав національних меншин в Україні;
- уточнено базові поняття «етнос», «нація», «меншина» й запропоновано структуровану модель критеріїв національної меншини як колективного суб'єкта;
- узагальнено ключові міжнародні стандарти.

У підрозділі 1.1. з метою цілісного та системного представлення стану наукової розробленості проблематики, здійснено авторську класифікацію науковців за трьома хронологічно-історичними групами, які корелюють з етапами становлення української державності та еволюцією етнонаціональної правової доктрини. Така систематизація дозволила не лише упорядкувати наукові джерела, а й виявити закономірність зміни дослідницьких думок.

Питаннями формування правового статусу національних меншин, їх історико-правового становлення, міжнародно-правових гарантій захисту та механізмів самоорганізації в період становлення незалежної України займалися: І. Алмаші («Реалізація прав національних меншин у Закарпатській області», 2004) [2], О. Биков («Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні», 2001) [3], Ю. Волошин («Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні», 2001) [4], В. Мицик («Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин», 2005) [5], В. Нікітюк («Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект)», 1996) [6], Л. Рябошапка («Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)», 2002) [7], М. Товт («Визначення поняття «корінний народ» і

«національна меншина» в міжнародних документах», 1999) [8], Р. Чілачава («Національні меншини в демократичному просторі», 1996) [9].

Проблемами гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення політичної участі національних меншин, мовної та соціальної інтеграції, розвитку інституційних механізмів захисту прав меншин, а також ролі меншин у євроінтеграційних процесах займалися: М. Афанасьєва («Ефективна участь національних меншин у виборах», 2012) [10], О. Васильченко («Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо?», 2017) [11], В. Вовк («Конституція Словацької Республіки як конституція четвертого покоління (світоглядний і культурологічний аспекти)», 2021) [12], К. Кулі-Іванченко («Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави», 2023) [13], К. Коломієць («Мовно-соціальна адаптація національних меншин в Запорізькій області», 2018) [14], О. Липчук («Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин», 2007) [15], Є. Львова («Проблеми та конфлікти, пов'язані із заходами щодо забезпечення права на справедливий суд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», 2023) [16], Г. Луцишин («Роль національних меншин в євроінтеграційному процесі України», 2014) [17], Н. Мішина («Місцева демократія та права людини в Раді Європи: переосмислення принципу субсидіарності (з посиланням на оподаткування)», 2025) [18], В. Погорілко («Конституційне право України», 2009) [19], Є. Самойленко («Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві», 2017) [20], О. Симонов, І. Бобок («Дискримінація за національними ознаками в мережі «Інтернет», 2018) [21], М. Степка («Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови», 2024) [22].

Сучасні виклики у сфері прав національних меншин, пов'язані з цифровізацією, трансформацією ідентичності, інформаційною безпекою, європейською інтеграцією та реформуванням законодавства, досліджували: О. Батанов («Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права», 2025)

[23], А. Бадида («Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції в рішеннях Конституційної ради Франції», 2025) [24], А. Берестень («Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики», 2023) [25], Н. Хоменко, Д. Цуканова, О. Євтух («Ідентичність представників національних меншин (спільнот) у контексті міжетнічної взаємодії: ключові аспекти динаміки», 2023) [26], С. Матвієнків, Т. Лушагіна («Етнонаціональна політика в країнах Вишеградської групи», 2024) [27], М. Петришина, М. Грінченко («Конституційно-правове регулювання мовних відносин у Республіці Польщі», 2023) [28], В. Тупікова («Правове регулювання статусу національних меншин», 2023) [29].

Підрозділ 1.2. був спрямований на уточнення теоретичних і конституційних основ поняття «національна меншина», а також на відмежування цієї категорії від суміжних соціальних явищ і термінів («етнос», «нація», «національність», «етнічна меншина», «спільнота»). Ключовим підсумком підрозділу є висновок про колективну природу національної меншини: вона завжди є сукупністю осіб, а мінімальною передумовою її існування виступає наявність двох і більше осіб, що забезпечує можливість формування колективної ідентичності та реалізації групових прав. На цій основі запропоновано структуровану систему критеріїв національної меншини: обов'язкові (етнічна основа; державно-правовий зв'язок через громадянство; реальність існування відповідної національності у світовому/історичному контексті) та факультативні (традиції, історична тяглість, мова, релігійний фактор). Сформульована модель створює необхідне підґрунтя для подальшого переходу в наступних розділах до аналізу індивідуального виміру – конституційно-правового статусу представника національної меншини та механізмів реалізації й захисту його прав.

Також у даному підрозділі запропоновані зміни до Кодексу законів про працю України та проєкту Трудового кодексу. Насамперед права у сфері звільнення від роботи у дні релігійних свят мають бути уніфікованими та недискримінаційними: достатньою підставою для надання такого звільнення повинно бути особисте повідомлення працівника про належність до відповідної релігійної конфесії та про настання релігійного свята, підтвердженого

загальновизнаними джерелами відповідної релігійної традиції (зокрема, церковними календарями, канонічними приписами, священними текстами, такими як Коран, Тора, Біблія або офіційними календарями релігійних організацій). У разі, якщо релігійні приписи передбачають утримання від роботи у визначені дні, законодавство має гарантувати звільнення працівника від виконання трудових обов'язків у такі дні без обов'язкового відпрацювання, оскільки вимога компенсації суперечить природі свободи віросповідання.

У підрозділі 1.3 узагальнено міжнародно-правові стандарти захисту прав національних меншин. Наукова новизна підрозділу 1.3 полягає в обґрунтуванні доцільності запровадження в Україні спеціалізованого інституту – Уповноваженого з захисту прав національних меншин України (Омбудсмена з прав національних меншин). Запропонована концепція виходить з того, що національні меншини є вразливою категорією і потребують не загального, а спеціалізованого захисту; водночас вона враховує обмеженість ресурсів та багатофункціональність чинних правозахисних інституцій, які об'єктивно не здатні забезпечити належну глибину реагування саме на проблематику національних меншин.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА РЕАЛІЇ

2.1. Конституційно-правовий аналіз захисту прав національних меншин у контексті євроінтеграції України

28 лютого 2022 року Україна подала заяву на членство в Європейському Союзі, що ознаменувало початок нового етапу в її євроінтеграційній політиці. 17 червня 2022 року Європейська комісія оприлюднила свій висновок щодо відповідності України критеріям членства в ЄС [100]. Цей документ містив оцінку здатності України виконувати Копенгагенські критерії (1990 року). 23 червня 2022 року на основі цього висновку Європейська рада ухвалила рішення про визнання європейської перспективи України та надання їй статусу кандидата на членство в ЄС.

З моменту отримання статусу кандидата на членство в ЄС, Україна продовжила активно працювати над виконанням рекомендацій (12 червня 2023 року, 9 жовтня 2023 року тощо) Європейської комісії та Венеціанської комісії, зокрема внесла суттєві зміни до нормативно-правової бази, що регулює права осіб, які належать до національних меншин, а саме: ухвалено новий ЗУ-2827-IX, внесені зміни в нормативні акти щодо реалізації прав національних меншин у засобах масової інформації, функціонування державної мови, видавничої справи та освітньої галузі.

Згідно зі звітом Європейської комісії за 2024 рік, Венеціанська комісія позитивно оцінила прогрес України у вдосконаленні законодавства, зазначивши, що більшість рекомендацій були виконані, а дотримання прав осіб, які належать до національних меншин, загалом відповідає міжнародним стандартам [101]. Водночас Європейська комісія висунула низку рекомендацій щодо подальших кроків, спрямованих на забезпечення прав національних меншин в Україні. Зокрема, рекомендовано продовжити імплементацію ухвалених законодавчих змін із залученням представників національних меншин до процесу прийняття рішень,

які стосуються їхніх прав. Також рекомендовано забезпечити фінансову та інституційну спроможність органів державної влади, відповідальних за реалізацію законодавства у сфері захисту прав національних меншин.

З метою виконання зазначених рекомендацій та покращення координації між державними органами та національними меншинами, Кабінетом Міністрів України було затверджено державну цільову національно-культурну програму «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року. Метою цієї програми є створення сталих інституційних умов на загальнодержавному та регіональному рівнях для задоволення потреб та ефективної реалізації прав і можливостей осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню соціальної стійкості, згуртованості та загальнонаціональної єдності українського суспільства [45]. Програма передбачає фінансування заходів із державного (1 324,22 млн грн) та місцевих бюджетів (103,7 млн грн), а також за рахунок інших джерел (2 429,08 млн грн). Загальний обсяг фінансування становить 2 429, 08 млн грн [45]. У рамках реалізації національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» розглянуто два можливі підходи до забезпечення прав національних меншин та корінних народів. Обидва варіанти мають як переваги, так і ризики, однак ключовим критерієм для їх оцінки слід виділити їх здатність ефективно реалізовуватися як на місцевому, так і державному рівнях.

Перший варіант передбачає передання більшості повноважень щодо реалізації заходів з підтримки прав національних меншин на регіональний рівень із мінімальною координацією з боку центральної влади. Цей підхід спирається на реформу децентралізації, яка забезпечила громадам більшу автономію в ухваленні рішень та бюджетному плануванні. Перевагою такого підходу є його здатність враховувати унікальні потреби кожної громади, що сприяє оперативнішій і більш гнучкій реакції на специфічні виклики. Децентралізований механізм дає змогу ефективніше розподіляти фінансові ресурси відповідно до реальних потреб населення.

Однак реалізація першого варіанту містить суттєві ризики. Відсутність координації на загальнодержавному рівні може призвести до нерівномірності в захисті прав національних меншин між різними регіонами. У громадах із домінуванням однієї національної меншини можливе ігнорування потреб інших меншин, що суперечить принципам рівності та недискримінації. Додатково нерівність у фінансових можливостях громад може обмежити ефективність реалізації заходів у менш ресурсозабезпечених регіонах.

Другий варіант, визнаний оптимальним, передбачає тісну координацію між центральними та місцевими органами влади. Перевагою другого варіанту є збалансованість: він враховує регіональні особливості, водночас забезпечуючи єдині стандарти захисту прав національних меншин по всій території України. Такий підхід сприяє уникненню дискримінації, забезпечує фінансову підтримку навіть у малозабезпечених громадах, та дозволяє ефективно виконувати міжнародні зобов'язання держави.

Як зазначає Н. Мішина у своїй роботі «Муніципальне екологічне врядування та права людини: органи місцевого самоврядування як ключові актори сталого розвитку»: «Місцеве самоврядування відіграє ключову роль у забезпеченні прав, оскільки функціонує на найближчому до громадян рівні та безпосередньо впливає на політики...» [151, с. 147]. З огляду на зазначене, другий варіант є більш доцільним і перспективним для забезпечення прав національних меншин та корінних народів України. Він поєднує інтереси місцевих громад із загальнонаціональними цілями, створюючи основу для гармонійного розвитку та захисту прав національних меншин.

У межах реалізації стратегії «Єдність у різноманітті» значну увагу приділено створенню ефективних інституцій, покликаних забезпечити права національних меншин і корінних народів України. Зокрема, планується утворення консультативно-дорадчих органів при ДЕСС, МОН, місцевих держадміністраціях, органах місцевого самоврядування [45], що дозволить забезпечити більш тісний зв'язок між представниками національних меншин та владою на місцевому рівні. Створення умов для більш активної участі представників національних меншин у

прийнятті рішень на місцевому та національному рівнях передбачає збільшення їхнього представництва в органах влади, розробку механізмів консультацій з меншинами та залучення їх до формування державної політики [102, с. 315]. Одним із ключових кроків у цьому напрямі стало створення у 2023 року Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України як постійного консультативно-дорадчого органу Державної служби України з етнополітики та свободи совісті [55]. І хоча ця інституція стала важливим етапом у побудові системи представництва інтересів національних меншин на загальнодержавному рівні, варто зосередити увагу на її ефективності. Це новостворена інституція, і тільки 31 травня 2024 року відбулось її перше засідання, на якому було проведено вибори голови, заступника голови, секретаря Ради. Відповідно до протоколу засідання І. Лоссовський заступник Голови ДЕСС з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації зазначив: «Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України матиме широке коло повноважень, зокрема:

- взаємодія з владою: Рада буде співпрацювати з центральними органами виконавчої влади, щоб доносити думки та потреби національних меншин до процесу прийняття рішень;

- міжнародний аспект: Рада буде співпрацювати з міжнародними урядовими організаціями з питань прав та законних інтересів національних меншин України;

- захист прав меншин: Рада буде проводити моніторинг стану дотримання прав меншин в Україні та виступати з рекомендаціями щодо їх покращення;

- підвищення обізнаності: Рада буде інформувати громадськість про права та свободи меншин, а також про свою роботу;

- збереження та розвиток етнічної самобутності: Рада буде сприяти збереженню та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, а також їх інтеграції в українське суспільство» [103].

Наведенні вище повноваження загалом відповідають і тим, що зазначені в Положенні про Раду громадських об'єднань національних меншин (спільнот)

України [55]. У Протоколі та Положенні (пункти 7.3, 7.4) зазначено, що Рада здійснює моніторинг виконання органами виконавчої влади завдань у сфері національних меншин, а також міжнародно-правових актів. Однак не розкрито механізм моніторингу. Не вказано, які методи чи інструменти моніторингу будуть використовуватись (опитування, перевірки, звіти, виїзні оцінки тощо). Це ускладнює розуміння того, як ефективно Рада може впливати на процеси виконання завдань. Додатково слід зазначити, що в Положенні зазначено: громадські об'єднання кожної національної меншини (спільноти) України може представляти лише одна особа (пункт 11). Це може призвести до недостатньої репрезентації багатогранності інтересів певних меншин. У зв'язку з цим постає об'єктивна необхідність переосмислення чинної моделі діяльності Ради та запровадження більш ефективного, інституційно обґрунтованого механізму представництва та моніторингу прав національних меншин. Зокрема, доцільним є формування багаторівневої структури участі, яка забезпечить не лише належну репрезентативність національних меншин на загальнодержавному рівні, а й їх реальну залученість у процеси прийняття рішень на місцях.

Одним із ключових елементів такої моделі може стати створення постійно діючих Комітетів з питань національних меншин при районних та міських державних адміністраціях, які будуть підзвітні Раді громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України. Ці комітети виконуватимуть функції первинної ланки збору інформації, моніторингу та комунікації з національними меншинами, а також від кожного Комітету може бути обраний представник у Раду громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України.

У результаті Рада може перетворитися на центральний координаційний орган, який працює на основі аналітики, отриманої з усієї країни, і здатний виробляти доказові рекомендації для Уряду.

Завдяки комплексному підходу, який буде враховувати створення консультативно-дорадчих органів на місцевому та загальнодержавному рівнях, держава зможе забезпечити єдиний стандарт дотримання прав національних меншин на всій території України, водночас поважаючи регіональні особливості.

Розвиток таких інституцій зменшить ризики соціальних конфліктів і забезпечить стійкий розвиток системи по захисту прав національних меншин в Україні.

03 січня 2025 року відбулось друге засідання Ради, на якому здійснювалось обговорення проєкту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», підготовленого Українським інститутом національної пам'яті [102]. Основні пропозиції Ради включають: додати до законопроєкту положення про важливість інклюзивного підходу, що враховує внесок національних меншин і корінних народів в історію та культуру України; розширити терміни, зокрема «національна пам'ять»; підтримувати створення музеїв та меморіалів національних меншин; запровадити в закладах освіти курси про історію та культуру національних меншин; передбачити консультації з представниками меншин під час розробки державних програм. Пропонується також уточнити обов'язки державних органів та внести зміни до статей законопроєкту, які стосуються увічнення пам'яті та культурної спадщини.

Також у рамках реалізації стратегії «Єдність у різноманітті» особливу увагу приділено вдосконаленню нормативно-правової бази, яка має забезпечити ефективний захист прав національних меншин і корінних народів України. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття нового ЗУ-2827-IX, що спрямований на імплементацію міжнародних стандартів у національне законодавство України.

Згідно з висновком Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу, в процесі створення законопроєкту «Про національні меншини (спільноти) України» було приділено увагу дотриманню положень двох ключових документів: Рамкової конвенції про захист національних меншин від 01 лютого 1995 року та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 05 листопада 1992 року [104]. Зокрема, статті 3, 4 Закону гарантують захист осіб з числа національних меншин від примусової асиміляції та дискримінації, що відображає загальноєвропейські цінності, закріплені в Рамковій конвенції (стаття 4).

У ЗУ-2827-ІХ врахована важливість імені та прізвища, які відповідають культурним традиціям національних меншин, та зазначено широкий спектр прав, від свободи слова до участі в громадському житті [105, с. 162]. Зокрема, в пункті 3 статті 6 ЗУ-2827-ІХ зазначено: «Громадянин України має право на власне ім'я, по батькові та прізвище з урахуванням звичаїв національної меншини (спільноти), до якої він належить. Якщо за звичаями національної меншини (спільноти), до якої належить особа, прізвище або по батькові не є складовими імені, то в документах, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України, спеціальний статус особи, на підставі письмової заяви особи зазначаються лише складові імені, а у свідоцтві про народження – імен батька і матері. Громадяни України мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові» [51]. Тож право на ім'я, прізвище та по батькові відповідно до звичаїв національної меншини сприяє індивідуальній національній ідентичності та сприяє збереженню культурної тяглості особи.

ЗУ-2827-ІХ є важливим кроком у контексті імплементації європейських стандартів та загалом відповідає сучасним викликам у сфері захисту прав меншин. Водночас він потребує критичного осмислення задля виявлення сильних і слабких сторін. Виникає низка питань щодо його практичної реалізації.

ЗУ-2827-ІХ охоплює широкий спектр прав національних меншин, таких як право на самоідентифікацію, свободу об'єднань, релігії, освіти, участь у політичному та економічному житті, збереження мовної та культурної самобутності. Особливо важливим є те, що права меншин закріплені не лише в загальному вигляді, але й у контексті конкретних сфер суспільного життя, таких як мова, освіта, культура та релігія (статті 5-12).

Однією із проблем, на яку варто звернути увагу, це те, що в ЗУ-2827-ІХ використовується термін «національні меншини (спільноти)», що не відповідає термінології, яка міститься в Угоді про асоціацію та Конституції України, адже там, як і в більшості міжнародних актів вживається термін «національні меншини». Згідно статті 1 ЗУ-2827-ІХ національна меншина (спільнота) України (далі – національна меншина (спільнота)) – стала група громадян України, які не є

етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Додатково зазначається, що національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства [51]. Аналіз пояснювальної записки до проєкту Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» [106] свідчить про відсутність належного обґрунтування запровадження додаткового терміна «спільноти». Законодавець фактично не пояснює ані правової мети такої термінологічної новації, ані її співвідношення з усталеними конституційними та міжнародно-правовими підходами, де використовується виключно поняття «національні меншини».

Показовою є й еволюція дефініції в редакціях ЗУ-2827-ІХ. Зокрема, в редакції від 13 грудня 2022 року національна меншина (спільнота) визначалася як група громадян, які традиційно проживають на території України, тоді як у редакції від 8 листопада 2023 року слово «традиційно» було вилучено. Така зміна видається концептуально виправданою, оскільки сучасні міграційні процеси зумовлюють появу так званих «нових меншин», які не мають багатовікової історії проживання, однак об'єктивно потребують правового захисту.

Отже, відсутність у пояснювальній записці аргументів щодо доцільності введення терміна «спільноти» свідчить про декларативний характер цієї новації. З огляду на принцип правової визначеності та необхідність узгодженості з Конституцією України, Угодою про асоціацію та міжнародними стандартами, більш обґрунтованим видається повернення до використання єдиного конституційного терміна «національні меншини». Необхідно уніфікувати термінологію на законодавчому рівні, забезпечивши відповідність між усіма нормативно-правовими актами. [105, с. 162]. Слід зазначити, що проблема розбіжностей у термінології вже поглиблюється.

Слід зазначити, що ЗУ-2827-ІХ орієнтований на загальнонаціональний рівень і недостатньо враховує унікальні особливості регіонів із високою

концентрацією національних меншин. Для ефективного впровадження необхідно передбачити створення Комітетів з питань національних меншин при районних та міських державних адміністраціях.

У цьому контексті також додатково слід згадати, що Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин у статті 9 закріплює норми, які забезпечують права національних меншин у судовій системі. Ці норми передбачають можливість використання регіональних мов або мов меншин у судовому процесі, якщо це виправдано чисельністю мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин та не перешкоджає правосуддю, зокрема: складати документи, пов'язані з судочинством, відповідною регіональною мовою або мовою меншини; дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин; не заперечувати дійсність для сторін процесу юридичних документів, складених у межах країни, виключно на тій підставі [107, с. 162]. Відповідно до частин 2 та 3 статті 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: «Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють» [49], що не в повній мірі відображає положення Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин. Імплементация норм Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин у національне законодавство України щодо національних меншин та судочинства дозволить національним меншинам вільно використовувати свої мови в судових процесах, що є важливим аспектом забезпечення їхніх прав [105, с. 163]. Успішна імплементація таких ініціатив потребує комплексного підходу, який охоплює не лише нормативне регулювання, а й організаційні та фінансові механізми.

У контексті дослідження механізмів судового захисту прав осіб, які належать до національних меншин, важливо звернути увагу не лише на практику розгляду відповідних справ судами загальної юрисдикції, але й на особливості використання конституційної скарги як інструменту індивідуального захисту прав. У цьому контексті особливого значення набуває індивідуальний вимір захисту

прав, оскільки саме представник національної меншини виступає суб'єктом звернення до Конституційного Суду України. Як зазначає А. Бадида у своїй роботі «Пріоритетне питання конституційності» vs «конституційна скарга»: у пошуку ефективності інститутів»: «в Україні конституційна скарга має обмежений характер: нею можуть скористатися лише фізичні чи юридичні особи приватного права після остаточного судового рішення, і лише щодо закону, який безпосередньо був застосований у справі» [147, с. 213].

Зазначена особливість свідчить про те, що механізм конституційної скарги в Україні має виражений постфактум характер, оскільки особа може звернутися до Конституційного Суду лише після завершення судового розгляду та вичерпання всіх національних засобів захисту. Це, з одного боку, забезпечує стабільність судових рішень та процесуальну завершеність справи, однак з іншого, – істотно звужує можливості оперативного реагування на порушення прав, зокрема у випадках, коли такі порушення мають системний або дискримінаційний характер.

Для представників національних меншин така модель є особливо чутливою, оскільки їхні права часто порушуються не лише внаслідок індивідуальних рішень, але й через недосконалість або дискримінаційний характер правових норм. У цьому аспекті конституційна скарга виступає фактично єдиним національним інструментом, який дозволяє поставити під сумнів відповідність закону Конституції України, однак її обмежений суб'єктний склад та процесуальні умови знижують рівень доступності цього механізму.

Як зазначає Є. Львова у своїй статті «Проблеми та конфлікти, пов'язані із заходами щодо забезпечення права на справедливий суд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»: «право на справедливий суд, покликані, перш за все, захищати права людини» [16]. Аналізуючи досвід країн-членів Європейського Союзу, можна виокремити кілька ключових аспектів, які впливають на ефективність державної політики у сфері прав національних меншин.

По-перше, важливим є забезпечення системної взаємодії між центральними органами влади та місцевими адміністраціями, а також представниками

національних меншин. В Україні вже створені певні механізми такої комунікації, зокрема через діяльність Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України. Однак необхідно удосконалити інструменти зворотного зв'язку, щоб позиція національних меншин була не лише почутою, а й впливала на формування політики, наразі вона носить лише рекомендаційний характер.

По-друге, важливу роль відіграє фінансова спроможність державних та місцевих органів у реалізації відповідних програм.

У контексті аналізу сучасних міжнародних стандартів особливого значення для України набуває План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» 2023–2026 років, затверджений Комітетом Міністрів Ради Європи 14 грудня 2022 року [46]. Показовим є те, що права національних меншин у Плані дій розміщені лише в межах підрозділу 1.3 «Протидія дискримінації; різноманіття та інклюзивність». Це демонструє, що Рада Європи наразі розглядає проблематику національних меншин насамперед крізь призму антидискримінаційної політики. У тексті документа зазначено: «Мета – надати підтримку органам влади та іншим заінтересованим сторонам в Україні в забезпеченні інклюзивності та недопущенні дискримінації, а також у частині захисту прав національних та інших меншин у період війни та післявоєнної відбудови» [46, с. 8]. Це формулювання підкреслює фокус на недискримінації.

У Плані дій визначено низку конкретних заходів. Зокрема, передбачено надання юридичних та політичних консультацій: Державній службі України з етнополітики та свободи совісті, Комітету Верховної Ради України з прав людини, деокупації та реінтеграції, Міністерству культури та інформаційної політики України, Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та іншим органам влади.

Метою консультацій є «сприяння зміцненню спроможності та створенню інститутів у галузі інтеграції, недопущення дискримінації та захисту прав національних та інших меншин, включно з ромами» [46, с. 9]. Окреме виділення ромських громад є традиційним для політики Ради Європи через їхню історичну уразливість, але для українського правового контексту така сегрегація виглядає

дискусійною, адже роми належать до національних меншин України і національне законодавство не виділяє їх у відокремлену правову категорію.

У межах реалізації Плану дій на 2023-2026 роки було передбачено 800 000 євро на проєкт «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні». Цей проєкт включає: грантові конкурси для підсилення участі національних меншин у місцевих процесах прийняття рішень; підтримку правозахисних та культурних організацій меншин; розвиток механізмів адвокації у сфері мовних та культурних прав.

Станом на грудень 2025 року на сайті Офісу Ради Європи в Україні тривав тендер на відбір міжнародних консультантів та консультанток у сфері протидії дискримінації та захисту прав національних меншин та ромів. Це свідчить про перехід до активної фази імплементації Плану дій.

Важливим практичним втіленням зазначених процесів стало засідання Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України при Державній службі з етнополітики та свободи совісті, яке відбулося 29 вересня 2025 року в місті Ужгород. За результатами роботи було ухвалено спільну заяву, де зазначено: «Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України наголошує на важливості якнайшвидшого відкриття переговорного кластеру «Основи» та інших переговорних кластерів, що дозволить продовжити імплементацію демократичних реформ, які є ключовою умовою вступу України до Європейського Союзу» [146].

Щодо ромської національної меншини, в Україні діє окрема стратегічна рамка щодо осіб, які належать до ромської національної меншини (спільноти) України: Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року, (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 866-р від 28 липня 2021 року) [54], розроблена з урахуванням нового Ромського стратегічного рамкового документа Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки.

Серед ключових підстав для прийняття нової Стратегії документ наголошує на значній розбіжності між офіційними й неофіційними даними щодо чисельності ромів «...за результатами Всеукраїнського перепису 2001 року в Україні мешкали 47 587 ромів, однак за неофіційними оцінками... чисельність може становити від 200 тис. до 400 тис. осіб» [54]. Саме тому першою стратегічною ціллю визначено «актуалізація та деталізація статистичної інформації та даних стосовно ромської національної меншини» та підтримку наукових досліджень із належною дезагрегацією даних. Важливо, що документ передбачає залучення представників ромської громади до підготовки перепису та інформаційних кампаній.

Проблеми, що стали підставою для ухвалення Стратегії, мають міжгалузевий характер і поглиблюють одна одну. Документ прямо визначає їх як «комплексні і такі, що посилюють одна одну, створюючи для ромських сімей умови, за яких вони не можуть самостійно подолати складні життєві обставини» [54]. Серед найгостріших проблем Стратегія виокремлює: відсутність документів, що посвідчують особу (4–8 % за різними оцінками), брак правничої допомоги, низький рівень правової обізнаності, сегреговане проживання, труднощі із доступом до медицини та освіти, ранні шлюби, неписьменність, високу підліткову народжуваність, низький рівень зайнятості та підвищені ризики трудової експлуатації.

У контексті правового захисту Стратегія наголошує, що дискримінація та мова ворожнечі потребують системного реагування держави. Документ передбачає розробку «методики проведення моніторингу та реагування на висловлювання, що мають на меті приниження гідності та/або закликання до насильства» [54], що відповідає зобов'язанням України за Європейською соціальною хартією, Рамковою конвенцією про захист національних меншин та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Крім того, держава визнає необхідність «належної кваліфікації кримінальних правопорушень» [54], пов'язаних із расовою чи національною ознакою, та створення алгоритмів взаємодії поліції з ромськими національними меншинами.

Однією з найбільш системно описаних проблем є бар'єри в освіті. Стратегія відзначає значну кількість дітей, «які припинили здобувати освіту» [54], та дуже низьке представництво ромів у професійній та вищій освіті, що зумовлено ізоляцією, складними життєвими умовами та соціальною дезадаптацією сімей. Відтак документ передбачає широкий спектр інструментів – від створення груп короткотривалого перебування у дитсадках до психологічної підтримки, розвитку індивідуальних освітніх траєкторій, підвищення кваліфікації педагогів та співпраці з міжнародними організаціями.

У сфері охорони здоров'я Стратегія фіксує проблему відсутності декларацій із сімейними лікарями, низьку охопленість профілактичними щепленнями та обмежений доступ до послуг, що зумовлено як браком документів, так і низькою інформованістю. Передбачено проведення імунізації, медичних оглядів у місцях компактного проживання ромів, роботу мобільних клінік та спеціальні програми підтримки жінок у складних обставинах.

Особливу увагу Стратегія приділяє проблемі сегрегованих поселень, де «незадовільні житлово-побутові умови» [54] та обмежений доступ до базової інфраструктури формують комплексні ризики для здоров'я населення, соціальної інтеграції та стану навколишнього середовища. Такі умови свідчать не лише про соціально-економічну вразливість представників національних меншин, але й про системні недоліки державної політики у сфері їх інтеграції.

У цьому контексті показовою є позиція Є. Львової, яка зазначає: «...варто відзначити, що на практиці ще й досі існують корупційні виклики кооперації між міжнародними організаціями та місцевою владою, що призводить до низького рівня участі громадян у формуванні та реалізації державної політики...» [149, с. 84]. Зазначене свідчить про наявність інституційного розриву між задекларованими стандартами захисту прав людини та їх фактичною реалізацією на місцевому рівні.

Тож проблема сегрегованих поселень не може розглядатися виключно як питання житлових умов, а має комплексний характер, що охоплює питання

ефективності публічного управління, рівня прозорості владних рішень та реальної участі представників національних меншин у процесах прийняття рішень.

У частині працевлаштування Стратегія визнає низький рівень зайнятості та високі ризики трудової експлуатації, визначаючи пріоритетними заходами взаємодію з роботодавцями, запобігання дискримінації, розширення доступу до послуг Державної служби зайнятості та розвиток соціальної відповідальності бізнесу.

Не менш важливою є культурна компонента документа: Стратегія підкреслює недостатню представленість ромської історії та культури в українському культурному просторі та передбачає стандартизацію та кодифікацію ромської мови, підвищення обізнаності суспільства, підтримку культурних ініціатив і розвиток спроможності ромських громадських об'єднань.

Усі ці завдання виконуються на основі принципів, серед яких рівність перед законом, недискримінація, комплексний підхід, міжвідомча взаємодія, участь громадськості та визнання внутрішнього різноманіття ромської національних меншин. Фінансування передбачається за рахунок державного і місцевих бюджетів, а також міжнародної допомоги.

Ключовим нововведенням Стратегії є її інституційна логіка: Державна служба з етнополітики та свободи совісті визначена як координуючий орган, який розробляє та оновлює плани заходів, проводить моніторинг, готує консолідовані звіти та здійснює проміжні й фінальні оцінки у 2025 і 2030 роках. Такий підхід відповідає європейським практикам та підвищує підзвітність державної політики у сфері прав національних меншин.

Як висновок, Стратегія є системним документом, який охоплює всі сфери суспільного життя ромської громади й не зводиться до окремих соціальних програм. Вона містить чітке обґрунтування необхідності державного втручання, детально визначає проблеми, встановлює структурні цілі, передбачає кількісні показники моніторингу та базується на міжнародних стандартах. Водночас аналіз положень Стратегії дозволяє стверджувати, що її ефективність напряду залежить

від належного фінансування, політичної волі, міжвідомчої координації та реальної участі ромської національної меншини у всіх етапах реалізації.

Конституційно-правовий аналіз захисту прав національних меншин у контексті євроінтеграції України свідчить, що саме процес набуття статусу кандидата в члени ЄС став каталізатором глибоких структурних змін у державній політиці щодо національних меншин. З 2022 року євроінтеграційний курс перетворив сферу захисту прав національних меншин із декларативно-програмної на одну з ключових умов європейського членства.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що Україна перебуває в процесі трансформації своїх підходів до захисту прав національних меншин – від декларативних моделей до інституційно побудованої, системної та орієнтованої на практичний результат. Однак для відповідності європейським стандартам необхідно: уніфікувати термінологію у всіх нормативно-правових актах; створити багаторівневі інституції моніторингу; забезпечити сталу фінансову підтримку та міжвідомчу координацію; гарантувати реальний вплив національних меншин на ухвалення рішень; завершити імплементацію європейських стандартів, включно з положеннями Європейської хартії у сфері судочинства.

2.2. Реалізація права національних меншин на самоідентифікацію

Чинне законодавство України містить розгалужений комплекс норм, що закріплюють загальні засади національної самоідентифікації. Вихідною точкою в цьому контексті є Конституція України. Як зазначає Н. Мішина у своїй роботі «Конституційна стійкість у часи змін: французьке натхнення для конституційного розвитку України», «...Преамбула Конституції України визначає людську гідність, демократію та верховенство права як основоположні принципи держави» [152, с. 104]. У преамбулі закріплено ключове положення щодо колективної ідентичності Українського народу: «...Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей... на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення... підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України...» [1]. Це положення, попри свою декларативність, задає методологічний вектор для подальшого аналізу феномену самоідентифікації та самовизначення.

У вітчизняній юридичній науці окремі аспекти самоідентифікації національних меншин порушувалися в працях низки авторів. У цьому контексті показовою є позиція М. Ергемлідзе, викладена в роботі «Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні», де автор наголошує: «Самоідентифікація національних меншин в Україні відображає рівень їх адаптованості до навколишнього суспільства, відчуття ними власної самодостатності, а також відбиває ставлення українців до представників інших націй, що проживають у країні. На процес самоідентифікації впливають багато чинників, що змінюються в залежності від того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей» [108, с. 52]. Іншими словами, процес самоідентифікації має характер соціально опосередкованої юридичної поведінки, що обумовлюється і зовнішніми факторами, і внутрішніми ціннісними установками особи.

Науковець Б. Свірський у своїй статті «Конституційно-правове положення етноспільнот (національних меншин, корінних народів) в Україні» зазначає: «Конституція України визначила перелік конституційних прав та обов'язків, який

наданий усім, хто знаходиться на території України. Разом з тим, чинні етнозаконодавчі акти надають для вищезазначених спеціальних суб'єктів (етносів) додаткові права з метою реалізації ними своїх національних потреб» [109, с. 66]. Тож правовий статус особи – зокрема статус представника національної меншини – породжує об'єктивні юридичні наслідки. Будь-яке право особи, реалізація якого пов'язана з бюджетним фінансуванням або спеціальними державними гарантіями, потребує чіткого нормативного визначення, а саме слід визначити критерії суб'єкта «представник національної меншини» та спеціальної правосуб'єктності цього суб'єкта.

Наприкінці 60-х років американські етносоціологи К. Уоглі та М. Гарріс, не даючи власного визначення національної меншини, запропонували такі критерії її ідентифікації: 1) меншини – це підлеглі й залежні частини складного, тобто поліетнічного суспільства; 2) меншини мають особливі фізичні чи культурні риси, які не поважаються пануючими частинами суспільства; 3) меншини – це групи, об'єднані особливими рисами, які мають їх члени, та безсилля, котре спричиняється цією неповагою; 4) належність до меншини передається за принципом походження; 5) члени меншин чи то за бажанням, чи то за необхідністю схильні одружуватись із представниками своєї групи [110, с. 136].

Пізніше Ганс Ван Амерсфорт виклав свою альтернативну концепцію, в якій зокрема, відзначив, що меншина має три властивості: 1) меншина – це безперервна спільнота в середині населення держави. Ця безперервність має два важливі аспекти: а) меншина складається із кількох поколінь; б) належність до меншини має пріоритетність над іншими формами соціальної категоризації; 2) чисельний стан меншини позбавляє її можливості брати активну участь у політичному процесі; 3) меншина має об'єктивне несприятливе становище в чотирьох таких «суспільних» сферах: а) законодавчій системі; б) системі освіти; в) ринку праці; г) ринку житла [110, с. 137].

Аналізуючи критерії, закріплені у ЗУ-2827-ІХ, необхідно констатувати, що окремі з них потребують критичної оцінки з огляду на їхню нечіткість,

концептуальну неоднозначність та потенційну дискримінаційність, якщо застосовувати їх буквально.

Законодавець визначає національну меншину як «сталу групу громадян», однак жодного юридичного наповнення терміна «стала» не надає. Не зрозуміло, яка саме часова чи історична тривалість мається на увазі. Подібна невизначеність не лише створює прогалину, але й може призвести до виключення з кола національних меншин так званих «нових меншин». На думку автора, остатнім та необхідним критерієм є громадянство України, що відповідає як Конституції, так і міжнародним стандартам.

Законодавець вказує на необхідність наявності сукупності ознак: «етнічні, культурні, історичні, мовні та/або релігійні». Не зрозумілим є «та/або» застосовується до всіх ознак, чи тільки релігійної? Слід погодитися, що не всі національні меншини мають виражену релігійну відмінність, тому релігія не може бути універсальним критерієм. Для низки меншин релігія взагалі не є ідентифікаційним маркером. Проте культурна чи мовна ознака може бути частково втрачена внаслідок асиміляційних процесів і це не означає, що група перестає бути меншиною.

Наразі ЗУ-2827-IX оперує лише характеристиками групи, проте не пропонує нормативної дефініції особи, яка входить до цієї групи. З огляду на це, вважаємо необхідним законодавче закріплення терміна «представник національної меншини», який повинен стати структурним елементом концепції спеціальної правосуб'єктності меншин.

У цьому контексті пропонується виокремити два взаємопов'язані правові поняття: «національна меншина» – як колективний суб'єкт, та «представник національної меншини» – як індивідуальний суб'єкт права, наділений спеціальною націоправосуб'єктністю щодо реалізації відповідних прав і гарантій.

Показовим прикладом, який демонструє значення індивідуального виміру прав осіб, що належать до національних меншин, є справа ЄСПЛ «Бурля та інші проти України» (*Burlya and Others v. Ukraine*) [64]. У цій справі заявниками виступали представники ромської національної меншини, які стали жертвами

насильницьких дій, що супроводжувалися знищенням їхнього житла та майна. У контексті аналізу справи «Бурля та інші проти України» важливе значення мають також міжнародні документи, на які посилався Європейський суд з прав людини, зокрема друга доповідь Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) щодо України. Так, у пункті 56 зазначеної доповіді наголошується, що: «56. Так само як і в деяких європейських країнах, ромське/циганське населення України зазнає жорстоких соціально-економічних утисків, а також стикається з проявами упередженого ставлення, дискримінації та насильства з боку більшості населення, а інколи й державних органів, зокрема, посадових осіб правоохоронних органів. ЄКРН висловлює своє занепокоєння з приводу цієї ситуації та вважає, що необхідно терміново визначити політичний курс для розгляду позиції ромських/циганських спільнот в Україні з метою забезпечення представників таких спільнот на практиці тими ж правами, що і решту населення України. ЄКРН переконана, що першим необхідним кроком на шляху для розвитку належної відповіді для розв'язання проблем, які постали перед ромським/циганським населенням України, є визнання державними органами існування таких проблем та необхідності їхнього усунення ...» [64]. Зазначене формулювання є принципово важливим для даного дослідження, оскільки саме в ньому простежується перехід від абстрактного сприйняття національної меншини як колективного утворення до акценту на конкретних особах – представниках відповідної спільноти.

Є. Львова у своїй роботі «Питання конституційного права сталого розвитку в умовах воєнного стану: кейс України» зазначає: «Визнаючи, що людина є центральним суб'єктом процесу розвитку, а отже, політика розвитку повинна розглядати людину як основного учасника та головного бенефіціара цього процесу...» [150, с. 34]. К. Кулі-Іванченко у своїй роботі «Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації» наголошує, що «...базовий принцип соціальної держави полягає в тому, що держава є виразником, представником і захисником інтересів як усього суспільства, всього народу, тобто

загальних, публічних інтересів, так і інтересів кожної людини і громадянина» [148, с. 53]. Зазначені положення мають фундаментальне значення для осмислення співвідношення колективних та індивідуальних прав національних меншин, оскільки воно закріплює антропоцентричний підхід до правового регулювання. Це означає, що навіть колективні права за своєю природою реалізуються через конкретну особу як носія прав і свобод.

Узагальнюючи підходи, запропоновані К. Уоглі, М. Гаррісом, Г. ван Амерсфортом, а також беручи до уваги визначення, закріплене у ЗУ-2827-IX, доцільним є формування системи авторських критеріїв, які дозволяють визначити, чи може конкретна особа бути віднесена до категорії «представник національної меншини». При цьому слід наголосити, що в підрозділі 1.2 дисертаційного дослідження вже було здійснено теоретико-правове обґрунтування групових критеріїв національної меншини як колективного суб'єкта права. Там доведено, що національна меншина є соціальною групою, яка характеризується етнічною основою, державно-правовим зв'язком з державою, реальністю існування відповідної національності та низкою додаткових ознак (традиції, мова, історична тяглість, релігійні особливості).

Натомість на цьому етапі дослідження увага зосереджується на індивідуальному вимірі правовому статусі особи як представника національної меншини. Пропонується введення спеціального категоріального поняття «націовизначеність/націоправосуб'єктність».

Представник національної меншини – це громадянин України, який не належить до етнічних українців, усвідомлено самоідентифікує себе з певною національною меншиною та має об'єктивно підтверджуючу(і) ознаку(и), що свідчать про його належність до національної меншини. Зазначені ознаки не є вичерпними й можуть включати походження, культурно-історичну тяглість, мову, традиції та інші, достатні для встановлення реального та сталого зв'язку особи з відповідною національною меншиною. Така належність може бути додатково підтверджена державою шляхом добровільного отримання особою довідки про належність до національної меншини.

Щодо правосуб'єктності, то в цьому контексті особливої уваги заслуговує загальнотеоретична позиція О. Донченко та Т. Грекул-Ковалик, які, аналізуючи природу правосуб'єктності, зазначають: «Правосуб'єктність – це стан приналежності до правової системи, присутності в ній як повноправного учасника, можливості користуватися ресурсами цієї системи, отримати від неї захист. Він формується не сам собою, джерелом виникнення цього стану, цієї властивості виступає чинний правопорядок, система юридичних норм» [111, с. 132]. Це визначення дозволяє зробити низку концептуально важливих висновків. По-перше, правосуб'єктність не є суб'єктивним самовідчуттям особи, а виникає лише у зв'язку з правопорядком, який визнає певні категорії учасників правових відносин та наділяє їх певним обсягом можливостей і гарантій. По-друге, правосуб'єктність завжди має змістовне наповнення, яке повинно бути визначене законом, а не довільною чи ситуативною самоідентифікацією.

На відміну від загальної правосуб'єктності, яка охоплює правоздатність і дієздатність кожної особи, «націоправосуб'єктність» фіксує зв'язок між самоідентифікацією та юридично верифікованими ознаками, які підтверджують сталий характер належності до певної національної меншини. У цьому контексті пропонується розглядати систему критеріїв належності особи до національної меншини як багаторівневу, що включає:

- об'єктивні критерії – наявність підтверджувальних ознак, які свідчать про зв'язок особи з відповідною національною менщиною;
- суб'єктивний критерій – самоідентифікація особи, тобто усвідомлення власної належності до меншини і прагнення зберігати відповідну ідентичність;
- правовий критерій – визнання державою існування відповідної національної меншини;
- соціально-поведінковий критерій (додатковий) – фактична участь особи в діяльності національної меншини, підтримання соціокультурних зв'язків зі спільнотою, участь у культурних, освітніх або громадських ініціативах.

Також варто згадати працю Р. Стефанчишена «Національна самоідентифікація: формування в умовах дії правового режиму воєнного стану»

[107]. Водночас необхідно одразу зазначити, що попри назву, автор фактично не досліджує самоідентифікацію національних меншин, його увага зосереджена переважно на характеристиках української національної ідентичності. Ключовим концептом, на який спирається Р. Стефанчишен, є визначення «української національної ідентичності», введене до наукового обігу Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 року). У цьому законі закріплено: «українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» [112].

Сам автор визначає національну ідентичність як «...шлях ототожнення людиною себе із національною спільнотою, що відбувається на основі стійкого емоційного зв'язку, який виникає в результаті сформованої системи уявлень щодо традицій, культури, мови, політики, а також прийняття групових норм і цінностей» [107, с. 149]. Такий підхід акцентує на тому, що національна самоідентифікація не є випадковим чи ситуативним явищем, а спирається на наявність тривалого, внутрішньо мотивованого та змістовно наповненого зв'язку між особою та відповідною меншиною. Цей зв'язок повинен мати не декларативний, а реальний характер, оскільки саме він забезпечує усвідомлення особою традицій, культури та історичної пам'яті певної національності.

Попри те, що у вітчизняній юридичній науці наявні окремі праці, в яких тією чи іншою мірою порушуються питання самоідентифікації осіб, які належать до національних меншин, вони, як правило, зосереджуються на характеристиці соціальних умов формування ідентичності, окресленні окремих чинників інтеграції або ж аналізі нормативних гарантій, однак ці дослідження не спираються на цілісну теорію самоідентифікації як методологічну основу.

Оскільки вітчизняна правова доктрина не містить комплексного аналізу національної самоідентифікації крізь призму теорії самоідентифікації, постає

необхідність звернутися до напрацювань зарубіжних дослідників, які формують фундаментальні підходи до розуміння структури і динаміки самоідентифікаційних процесів.

Заслужують на особливу увагу дослідження Н. Гараєї, яка в роботі «Розвиток національної ідентичності серед молоді національних меншин: поздовжні взаємозв'язки зі сприйняттям відповідності національній спільноті та відчуттям приналежності до шкільного середовища» розкриває механізми формування національної самоідентифікації серед представників меншин, виокремлюючи ключові когнітивні процеси, що супроводжують цей феномен. Дослідниця зазначає: «Традиційно соціальна ідентифікація пояснюється як результат самостереотипізації, коли особа наближає себе до групи, підкреслюючи риси, що збігаються з груповим прототипом («Я схожий на групу»). Натомість самовизначення вирівнює індивіда з групою через вибіркове переозначення самої групи так, щоб вона відображала індивідуальні риси («Група схожа на мене»). Ці процеси не є взаємовиключними – навпаки, вони співіснують і взаємно підсилюють один одного, забезпечуючи соціальну ідентифікацію. Тож молодь, що належить до меншин, формує національну ідентичність як через узгодження себе з прототиповими характеристиками домінантної національної ідентичності (самостереотипізація), так і через переозначення культурного змісту національної ідентичності так, щоб включити в неї власне «Я»(самовизначення)» [113, с. 2748].

Цікавою також є думка професора Каліфорнійського університету Марді Дж. Горовіца, який у своїй праці «Теорія самоідентичності та методи дослідження» стверджує: «Ідентичність існує в часових вимірах минулого, теперішнього та майбутнього. Я є «тим собою», яким був, і моє теперішнє містить спрямованість на те, щоб у найближчому майбутньому стати ще більш собою. Або, можливо, зараз я відчуваю від'єднаність від минулого «я», і мої очікування щодо «що буде далі» можуть видаватися суперечливими. Мої ідентифікаційні відчуття о 3-й годині ночі можуть бути більш маревними, ніж моя робоча ідентичність о 15-й годині дня» [114]. Зазначене положення демонструє, що самоідентифікація є не статичною характеристикою, а динамічним,

багатошаровим процесом, який формується у взаємодії особи із власним минулим досвідом, актуальними мотиваційними станами та соціальним середовищем.

У науковій публікації автора дисертації вже сформульовано підходи до статичності самоідентифікації. Зокрема у статті «Ідентичність національних меншин: аналіз крізь призму теорії самоідентифікації» [115] обґрунтовано, що: «Ідентичність особи складається з кількох взаємопов'язаних компонентів, що різняться за ступенем стабільності. Сталі елементи зазвичай визначаються при народженні або формуються на ранніх етапах життя – це стать, ім'я, етнічне походження, мова, культура, традиції тощо. Вони задають базу самосприйняття та рідко зазнають радикальних змін упродовж життя. Наприклад, відповідно до статті 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» (2010 року): «державна реєстрація народження дитини проводиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням їй прізвища, власного імені та по батькові. Походження дитини визначається відповідно до Сімейного кодексу України. Державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем проживання батьків або за заявою, поданою в електронній формі». Отже, ще при народженні дитина вже отримує ознаки, які відрізняють її від інших осіб, зокрема ім'я, прізвище, по батькові та походження. Водночас з часом особа може змінювати елементи ідентичності, що можуть трансформуватися під впливом життєвого досвіду, соціальних умов та інших факторів» [115, с. 18]. У тій же публікації підкреслювалось, що факт самоідентифікації ще не означає автоматичного набуття статусу представника національної меншини.

А. Бадида у своїй статті «Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції в рішеннях Конституційної ради Франції» зазначає: «Враховуючи позицію Європейського Союзу, ідентичність є об'єктом поваги, проте не абсолютної автономії....» [24, с. 164]. Виключно особиста самоідентифікація може створювати загрози зловживань, що переконливо демонструє широко відомий у європейському правовому полі кейс, а саме: справа ЄСПЛ ALM v. Austria (заява № 20921/21).

Суд зазначив: «Справа стосується скарги заявника відповідно до статті 9 Конвенції, який позиціонував себе як послідовник «Церкви Літаючого Макаронного Монстра», або так званий «пастафарианець» щодо відмови австрійських органів влади видати йому посвідчення особи та паспорт із фотографією, на якій він зображений у короні з макаронів («паста-корона»)» [63].

Заявник звернувся до «Austrian Passport Service» з проханням видати документи саме з такою фотографією, обґрунтовуючи це релігійними переконаннями. Як зазначено в рішенні: «12 лютого 2019 року Паспортна служба м. Відня відхилила обидві заяви через невідповідність вимогам до фотографій, встановленим Регламентом щодо виконання Закону про паспорти. Відповідно до § 4(4) цього Регламенту, на фотографіях не допускається наявність головних уборів, окрім випадків медичних або релігійних підстав» [63].

Заявник стверджував, що паста-корона є релігійним атрибутом. Проте австрійські органи встановили, що виняток застосовується лише тоді, коли релігійна належність є «serious and verifiable», про що прямо сказано в рішенні: «паспортна служба дійшла висновку, що виняток може застосовуватися лише тоді, коли головний убір підтверджує серйозну та таку, що піддається перевірці, релігійну належність... «Церква Літаючого Макаронного Монстра» ... є сатиричною, а її тексти містять іронічні посилання на інші релігії, а не становлять автономного комплексу вірувань» [63].

Національні суди Австрії підтримали позицію адміністративних органів. Особливо показовим є висновок Віденського адміністративного суду: «Віденський адміністративний суд відхилив скаргу заявника... оскільки той не довів, що носіння паста-корони є релігійним обов'язком або поширеною практикою... Крім того, видача австрійського посвідчення особи з такою фотографією могла б піддати Австрію осміянню» [63].

Особливої уваги у справі *Alm v. Austria* заслуговує позиція ЄСПЛ щодо методології тлумачення поняття «релігія або переконання» в розумінні статті 9 Конвенції. Суд підкреслює, що це поняття безумовно має інтерпретуватися широко, але таке широке тлумачення не є необмеженим і не означає, що будь-які

індивідуальні уявлення, думки чи форми самовираження автоматично мають визнаватися «вірою» в юридичному сенсі. ЄСПЛ зазначив: «Хоча поняття «релігія або переконання» в значенні статті 9 має тлумачитися широко, це не означає, що всі думки чи переконання слід розглядати як такі. Це положення є принциповим. ЄСПЛ наголошує, що під захист статті 9 підпадають лише ті світоглядні системи, які досягають певного рівня переконливості, серйозності, цілісності та важливості. Саме цим Суд відмежовує переконання, що мають юридичне значення, від тих, які не можуть породжувати правових наслідків» [63].

У подальшому Суд посилається на свою попередню практику, зокрема, рішення в справі *De Wilde v. the Netherlands*, де визначено критерії, які переконання повинні досягати, щоб підпадати під захист статті 9. Згідно з ЄСПЛ: «...право на свободу думки, совісті та релігії охоплює лише ті погляди, які досягають певного рівня переконливості, серйозності, цілісності та важливості» [63].

ЄСПЛ прямо зазначає: «Суд не визнав пастафарианство «релігією або переконанням»... Відповідно стаття 9 не може бути застосована ні до «Церкви Літаючого Макаронного Монстра», ні до осіб, які заявляють про прихильність до її доктрин» [63]. Отож ЄСПЛ фактично закріплює доктрину, згідно з якою не будь-яка форма самоідентифікації породжує юридично значущі наслідки, навіть якщо суб'єктивно особа сприймає її як елемент власного світогляду.

Суд також підтвердив, що попереднє отримання водійських прав з друшляком на голові не є доказом визнання релігійного статусу: «...видача водійського посвідчення ... жодним чином не означала визнання релігійного характеру такого головного убору» [63].

Як повідомляє британське інтернет-видання «The Independent»: «Австрійський громадянин здобув право сфотографуватися на водійське посвідчення з пластиковим друшляком на голові, наполягаючи на тому, що це кухонне начиння є частиною його релігії. ... Водночас речник поліції у Відні заявив: «Фотографію не було схвалено з релігійних підстав. Єдиний критерій для

фото в заяві на отримання водійського посвідчення полягає в тому, що обличчя повинно бути повністю видимим» [116].

Підхід, сформований ЄСПЛ у справі *ALM v. Austria*, має важливе значення не лише для визначення меж релігійної свободи, але й для розуміння загального принципу: не будь-яке суб'єктивне переконання особи може автоматично породжувати юридичні наслідки, якщо воно не підкріплене об'єктивними критеріями, що підтверджують певну ідентичність чи переконання. Підхід ЄСПЛ у справі *ALM v. Austria* може бути цілком обґрунтовано застосований і до сфери прав національних меншин, де питання належності особи до певної меншини також не може визначатись виключно за внутрішнім переконанням, позбавленим об'єктивних ознак. Таке застосування відповідає й міжнародним стандартам, зокрема Рамковій конвенції про захист національних меншин, яка була підписана Україною 15 вересня 1995 року та ратифікована 9 грудня 1997 року.

У пункті 1 статті 3 Конвенції міститься фундаментальне положення: «Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі» [37]. Це положення справедливо розглядається як одне з небагатьох, що наділяє саме фізичну особу, а не державу, прямим суб'єктивним правом. Проте юридична наука нерідко ігнорує другий, надзвичайно важливий елемент цього положення – межі такого права.

Пояснювальна доповідь до Конвенції (пункт 35), на яку рідко посилаються у вітчизняній доктрині, однозначно встановлює: «Цей пункт не передбачає права осіб довільно приймати рішення про свою належність до будь-якої національної меншини. Суб'єктивний вибір особи є неподільно пов'язаний з об'єктивними критеріями самотності цієї особи» [63]. Отже, Конвенція не підтримує ідею абсолютної самоідентифікації у сфері національних меншин. Право особи «вважати себе» не може автоматично породжувати обов'язок держави надавати особливі гарантії, в разі відсутності в особи об'єктивно підтверджуваних ознак належності до національних меншин.

Права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини, і тому особи, які належать до національних меншин, користуються всіма правами і свободами української нації, але, згідно з міжнародно-правовими документами, зокрема Рамковою конвенцією про захист національних меншин (1995 року), вони можуть мати деякі специфічні права, які відрізняються від прав більшості громадян держави [117, с. 141]. Ці спеціальні права спрямовані на те, щоб гарантувати національним меншинам можливість збереження своєї мови, культури, традицій та релігії, адже історично багато національних меншин стикалися з дискримінацією та асиміляцією. В Україні існують як загальні, так і спеціальні гарантії реалізації прав національних меншин.

Як зазначає В. Погорілко: «На думку вітчизняних конституціоналістів, гарантії реалізації прав національних меншин України поділяються на 1) загальні (політичні, економічні, соціально-культурні) гарантії; 2) спеціальні (правові та інституційні) гарантії. Якщо загальні (політичні, економічні, соціально-культурні) гарантії притаманні всім без винятку особам, то в контексті національних меншин особливо важливими є правові та інституційні гарантії» [19, с. 174]. Дані гарантії створюють не лише належне нормативно-правове підґрунтя, але й забезпечують ефективний моніторинг та контроль за їхньою імплементацією, що є визначальним фактором у забезпеченні стабільної етнонаціональної політики держави.

Правові гарантії являють собою сукупність законодавчо встановлених засобів, які визначають порядок реалізації (використання), а в разі необхідності – охорони та відновлення як прав національних меншин та національних груп, так і їх окремих представників [117, с. 147]. Вони включають закріплення прав національних меншин у Конституції України, міжнародних договорах, ратифікованих Україною, а також у спеціальних законах, таких, як наприклад, ЗУ-2827-IX.

Інституційні (організаційні) гарантії – це система інституцій, державних установ та недержавних організацій, які покликані сприяти здійсненню прав національних меншин, забезпечити в разі необхідності їх захист та поновлення

[117, с. 147]. До них належать, зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, органи місцевого самоврядування та інші, що сприяють задоволенню культурних, мовних та освітніх потреб меншин.

Особливе значення має ефективне поєднання правових та інституційних механізмів, що забезпечує не лише формальне визнання прав національних меншин, але й їхню реальну реалізацію в правозастосовній практиці. Водночас механізм реалізації прав національних меншин є складним і залежить від цілого комплексу різноманітних чинників. Одні з цих прав можуть бути реалізовані лише індивідуально, інші – лише в складі національних меншин (право на створення громадських об'єднань національних меншин тощо). Існують і такі права, які можуть бути реалізовані як індивідуально, так і колективно. Громадяни, які належать до національних меншин, можуть вільно обирати форми здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізувати їх або особисто, або ж через відповідні державні органи та громадські організації національно-культурного спрямування.

На думку В. Колісника, «визначальним серед прав особи у сфері національно-культурного розвитку є право національно-етнічної самоідентифікації, оскільки для кожної людини є природним ототожнення себе з певною національно-етнічною спільнотою. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право вільно обирати та відновлювати національність. Такий вибір не повинен призводити до якихось негативних наслідків. При здійсненні цього права не допускається примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності. Таке право знайшло своє закріплення в українському законодавстві з огляду на нашу історію, коли сотні тисяч громадян із різних причин змушені були цуратися своєї національності, приховувати те, до якої національності належить або ж зовсім відмовлятися від неї» [117, с. 141-142]. Прийняття Декларації прав національностей України (1991 року) та Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 року) сприяло прийняттю нової форми свідцтва про народження, задля уникнення

будь-яких форм дискримінації на основі національності. Адже до 1992 року в паспорті та свідоцтві про народження була вказана обов'язкова графа про національність громадянина. З моменту запровадження паспортів громадянина України відповідно до Постанови Верховної Ради України від 26 червня 1992 року «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» визначення національності в паспорті громадянина України та свідоцтві про народження не передбачається [69]. Внесення змін дозволило громадянам уникнути зовнішнього примусу щодо самоідентифікації та сприяло рівноправному становищу всіх громадян незалежно від національності.

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 29 травня 2019 року в справі № 398/4017/18 прийшла до висновків: «Відмова від фіксації національності в офіційних документах, що посвідчують особу, та актових записах цивільного стану і відповідних свідоцтвах про ДРАЦС повністю відповідає статті 24 Конституції України, яка гарантує рівність громадян, зокрема, незалежно від етнічного походження, а також статті 11 Закону «Про національні меншини в Україні». Національна належність особи, відповідно, є актом її особистого самовизначення і жодним чином не впливає на публічно-правові відносини такої особи з державою. Фіксація факту національності особи в документі, що її посвідчує, чи в актових записах громадянського стану створила б перешкоду вільному обранню чи відновленню національності, оскільки поставила б таке обрання чи відновлення в залежність від рішення державного органу» [118].

Тож на сьогодні жодним нормативно-правовим актом України не передбачено можливість фіксації національності особи в офіційних документах, зокрема, що посвідчують особу. Скасування графи «національність» у паспортних документах усунуло ризик адміністративного нав'язування національності належності, але водночас породило суттєву прогалину практичного характеру – яким чином особа може підтвердити свою належність до національних меншин у випадках, коли це необхідно для реалізації спеціальних гарантій або участі в програмах, спрямованих на підтримку культурної, мовної чи освітньої ідентичності.

Згідно з частиною 2 статті 5 ЗУ-2827-ІХ: «Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на самоідентифікацію» [51]. Відповідно до ЗУ-2827-ІХ: «Кожний громадянин України має право вільно вирішувати, чи вважатися належним до національної меншини (спільноти) (кількох національних меншин (спільнот). Таке рішення або здійснення прав у зв'язку з цим не повинно завдавати шкоди такій особі. Ніхто не може бути примушений декларувати свій статус особи, яка належить до національної меншини (спільноти). У разі, якщо в особи є потреба в користуванні правами, що гарантуються особам, які належать до національних меншин (спільнот), достатнім є висловлення бажання користуватися такими правами» [51]. Отже, у вітчизняному законодавстві передбачено модель максимальної свободи національної самоідентифікації. Проте виникає питання: чи не породжує така абсолютна свобода потенційних зловживань, особливо в ситуаціях, коли з належністю до національних меншин пов'язано доступ до певних гарантій, фінансових ресурсів або переваг у сфері участі в публічному житті.

На європейському рівні така проблема вже фіксувалася в практиці окремих держав. Як зазначає Е. Крейг у праці «Хто такі меншини? Роль права на самоідентифікацію в європейській системі захисту прав меншин», «Інша проблема полягає в тому, що право на самоідентифікацію є також правом, відкритим до зловживань. Наприклад, у Боснії і Герцеговині, а також в інших юрисдикціях, які визнають право на самоідентифікацію у внутрішньому законодавстві, виникали випадки, коли окремі особи заявляли про належність до національних меншин з метою отримання виборчих або інших переваг, хоча самі ж члени цих меншин не визнавали їх як таких» [119, с. 16].

Цей приклад є надзвичайно показовим для українського контексту. За відсутності будь-якого механізму підтвердження належності до національних меншин держава фактично покладає на особу одноосібне визначення юридично значущого статусу, що потенційно створює умови для маніпуляцій у сферах, де національна належність надає доступ до спеціальних інструментів захисту, фінансування або представництва.

Як зазначає О. Зозуля, «право на самоідентифікацію фактично дозволяє кожному громадянину вільно визначати свою приналежність до певної національної меншини (спільноти), незалежно від власного етнічного походження, культури, мови та релігії. Відповідно, абсолютне право на самоідентифікацію хоча й спроможне потенційно збагатити відповідні національні меншини (спільноти), водночас за певних умов може сприяти розмиттю їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності» [71, с. 79]. Тому українська модель потребує нормативного механізму запобігання зловживанням. Власне ця правова ситуація й зумовлює актуальність запропонованої в дисертаційному дослідженні моделі добровільної довідки про належність до національної меншини, що ґрунтується на об'єктивних ознаках, без яких самоідентифікація, згідно з пунктом 35 Пояснювальної доповіді до Рамкової конвенції, не може перетворюватися на юридично значущий статус. Запропоновано, щоб така довідка видавалася центральним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної етнополітики (зокрема Державною службою України з етнополітики та свободи совісті), із забезпеченням доступності адміністративної процедури через центри надання адміністративних послуг, що уможливить подання документів за місцем проживання особи, мінімізує бюрократичні бар'єри та водночас забезпечить належний державний контроль за обґрунтованістю набуття відповідного статусу.

Пропозиції щодо повернення інформації про «національність» до паспорта та інших державних реєстраційних документів періодично з'являються в публічному просторі України. З цього приводу до Верховної Ради України надходили звернення громадян та громадських організацій. Експертні позиції висвітлювалися в засобах масової інформації та на авторитетних правничих ресурсах, зокрема в газеті «Голос України», на порталі «Українська правда», у виданні «Юридичний вісник» [69]. Прихильники повернення графі «національність» вважають, що це сприятиме збереженню культурної ідентичності та ефективнішому захисту прав національних меншин. Натомість

критики наголошують на потенційних ризиках дискримінації, зловживань та порушення права на приватність.

Добровільний характер Довідки гарантує повагу до конституційного права на самовизначення, а його запровадження не порушуватиме жодної норми міжнародного права, оскільки не передбачає обов'язкового зазначення національності в паспорті чи інших загальногромадянських документах. У той же час, наявність такого документа даватиме можливість державним органам належно застосовувати спеціальні норми щодо національних меншин, не допускаючи при цьому зловживань або необґрунтованого розширення кола осіб, які претендують на відповідні гарантії.

Підстави для отримання довідки можуть бути різними, що забезпечить універсальність та інклюзивність запропонованого механізму. До традиційних способів підтвердження належать документи, що засвідчують національність батьків чи предків: архівні записи, метричні книги, дані церковного обліку, документи про народження або шлюб, записи органів влади попередніх періодів тощо. Важливо, однак, уникнути практики окремих держав, які встановлюють жорсткі критерії тривалості проживання національної меншини на території держави як передумову її юридичного визнання. У цьому контексті показовими є застереження, наведені А. Драганом у праці «Нові меншини в державах-учасниках Рамкової конвенції: важливість самоідентифікації та визнання», де автор зазначає: «Деякі інші держави, такі як Угорщина та Польща, вимагають, щоб меншини проживали на їхній території певний період часу – в цьому випадку сто років. Вважаю, що така вимога, яка очевидно суттєво ускладнює визнання нових меншин, зазвичай пояснюється прагненням цих держав визнавати як меншини лише ті групи, які традиційно мешкали на територіях, що наразі їм належать, і, відповідно, стали частиною «національного наративу». Суспільне визнання, знову ж таки, передуює юридичному визнанню. Внаслідок цього ті групи, які не відповідають таким критеріям, розглядаються як чужорідні для культурного ландшафту приймаючої країни» [120, с. 117]. Очевидно, що подібний формальний ценз «столітнього проживання» є несумісним із сучасними стандартами прав

людини, адже він не лише штучно обмежує коло осіб, здатних реалізовувати права, передбачені для національних меншин, але й фактично встановлює політико-історичний бар'єр, який відсікає нові національні меншини.

Саме тому в запропонованому механізмі довідки відмову від будь-якої строкової прив'язки слід розглядати як принципову позицію, яка повністю узгоджується з положеннями Пояснювальної доповіді до Рамкової конвенції про захист національних меншин. Пункт 39 доповіді передбачає: «...такі заходи не поширювались у часі або масштабах, за межі необхідного для досягнення повної та справжньої рівності.» [37]. Цей припис прямо рекомендує державам не створювати формальні критерії, які мають на меті або наслідком обмежити коло осіб, що можуть бути визнані представниками національних меншин. Застосування строкового критерію суперечило б змісту цього положення, оскільки встановлювало б додаткову, необґрунтовану та непропорційну умову, не пов'язану з фактичним забезпеченням рівності.

Динамічний розвиток сучасних інформаційних технологій дає підстави стверджувати про тенденції математизації, інформатизації та цифровізації конституційного права [23, с. 229]. З огляду на сучасні технологічні можливості, доцільним є врахування ще одного об'єктивного критерію етнічної приналежності – результатів біогенетичних тестів ДНК, зокрема аналізу аутосомної ДНК. Як зазначають С. Коваль, А. Богдан та Т. Кудрявцева, даний аналіз «...може розповісти про ваш етнічний склад, допомагає виявити групи населення за тисячолітній період, які внесли свій вклад в ваш етнос. Для аналізу використовуються нестатеві хромосоми – 22 з 23 пар хромосом, які ми успадковуємо від наших батьків. Тест підходить і для чоловіків, і для жінок» [121, с. 9]. Аутосомний аналіз є одним із найпоширеніших методів, який дозволяє встановити процентне співвідношення етнічних компонентів у геномі людини.

Як зазначає О. Батанов у своїй статі «Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права», «...право на захист персональних даних як складова права на приватність, є одним із фундаментальних цифрових прав, що отримало нормативне визнання на міжнародному рівні (через Регламент ЄС GDPR)»

[23, с. 230]. Тому використання генетичної інформації потребує суворого дотримання принципів конфіденційності та добровільності. Результат ДНК-тесту може бути використаний виключно за вільною згодою особи, а сама довідка про належність до національних меншин не може прямо чи опосередковано вимагати генетичного тестування як обов'язкової умови, тест виступає лише як альтернативний засіб підтвердження національності.

Однак слід враховувати й наукові обмеження. Зауважуючи сучасний стан розвитку генетичної генеалогії, С. Коваль, А. Богдан і Т. Кудрявцева в роботі «Новий маркетинговий писк «тест на етнос»» наголошують: «у визначенні інформації про своїх предків бере участь генографія – наука на стику генетики, географії та історії, що дозволяє відстежувати міграції народів. Проблемою генетичної генеалогії є те, що багато тестів поки що є досить неточними і тлумачити їхні результати можна в різний спосіб. Точність залежить від того, скільки людей пройде тест, тому, наприклад, українцям з України, де немає можливості зробити дослідження, менш цікаво його проходити, навіть за кордоном» [121, с. 8]. У зв'язку з наведеним вище, оптимальним видається встановлення мінімального порогу етнічної спорідненості – орієнтовно 10–15 %, що дає змогу уникнути випадкових генетичних збігів. Менший відсоток може вказувати на глибокі давні змішування і не відображати актуальної етнокультурної належності, тоді як надто високий поріг створював би дискримінаційний ефект. Тож поріг у 10–15 % є розумним компромісом, який відповідає принципу пропорційності.

Показовим є досвід Естонської Республіки, яка першою на державному рівні інтегрувала результати добровільних ДНК-тестів у систему надання публічних послуг, використовуючи генетичні дані для формування персоналізованих рекомендацій щодо здоров'я та оцінки спадкових ризиків [122]. Естонський підхід демонструє, що використання сучасних біогенетичних технологій у публічно-правових механізмах може бути реалізоване без порушення прав людини та без втручання у сферу приватності.

З огляду на наявний науково-технічний потенціал України, адаптація подібного механізму для потреб підтвердження належності особи до національних меншин є цілком можливою за умови належного правового регулювання. Як зазначає О. Батанов у своїй статі «Цифровізація сучасного конституційного права в умовах глобалізації», «Інформатизація конституційного права, стрімке проникнення в конституційне життя цифровізації, блокчейн-технологій, різних методів кібернетики та комп'ютерної техніки не лише відкриває широкі можливості для конституційного права, а й обумовлює необхідність посилення контролю за дотриманням вимог законодавства з питань інформаційної безпеки, кіберзахисту та запровадження інноваційних форм захисту прав людини у сфері інформації.» [124]. У цьому контексті подальший розвиток цифровізації публічного управління зумовлює доцільність створення спеціалізованого державного реєстру осіб, які добровільно підтвердили належність до національних меншин. Такий реєстр не повинен мати характеру обов'язкового обліку, а має функціонувати виключно як інструмент реалізації прав та доступу до спеціальних гарантій, передбачених законодавством. Його правова природа має ґрунтуватися на принципах добровільності, цільового використання даних, мінімізації втручання в приватне життя та повної відповідності законодавству про захист персональних даних.

Включення особи до реєстру можливе лише за її чітко вираженою згодою на обробку і зберігання персональних даних. Така згода надається в письмовій або електронній формі під час подання заяви про підтвердження належності до національної меншини. У заяві особа повинна мати можливість окремо визначити обсяг дозволеної обробки даних, строк їх зберігання та мету використання. Водночас законодавство має передбачати альтернативну модель: якщо особа бажає лише пройти процедуру підтвердження належності до національної меншини без подальшого зберігання її даних у реєстрі, вона може подати заяву про відмову від зберігання персональної інформації після завершення перевірки. У такому разі уповноважений орган здійснює верифікацію поданих відомостей,

видає відповідний документ, а персональні дані підлягають знищенню або деперсоналізації у встановленому законом порядку.

Запровадження такої гнучкої моделі дозволяє поєднати потреби держави у формуванні доказової бази із забезпеченням фундаментального права особи на приватність та контроль над власними персональними даними.

Окремої уваги потребує мовно-культурний критерій, який не може виступати самостійною та єдиною підставою для підтвердження національної належності, проте здатний виконувати допоміжну та уточнювальну функцію в структурі комплексної моделі.

До таких критеріїв доцільно віднести: володіння мовою національної меншини (на побутовому чи середньому рівні), регулярну участь у культурних практиках відповідної національної меншини, членство в культурних організаціях, діяльність у національних культурних центрах, а також сталу залученість до традиційних форм культурного життя меншини.

Подібний підхід узгоджується з рекомендаціями міжнародних інституцій. Так, у документі «Рекомендації Конференції європейських статистиків щодо переписів населення та житлового фонду 2010 року» (Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing) в розділі «Глава IX. Етнокультурні характеристики» прямо визначено, що «Етнічність ґрунтується на спільному розумінні історії та територіального походження (регіонального, національного) етнічної групи або меншини, а також на специфічних культурних характеристиках: мові та/або релігії, та/або певних звичаях і способі життя... Належність до певних етнічних груп є відмінною від належності до мовних та/або релігійних груп, хоча перетини між ними трапляються часто» [125].

Важливим є також той факт, що в цих же Рекомендаціях мова та релігія визначені як «non-core topics», тобто не обов'язкові або другорядні показники. Це підкреслює, що культурно-мовні характеристики хоча й можуть бути суттєвими для ідентичності, але не повинні розглядатися як головні або визначальні критерії для офіційного підтвердження етнічної чи національної належності.

Україна може запровадити додатковий, недискримінаційний механізм підтвердження соціокультурного зв'язку особи з національною меншиною, який застосовується у випадках, коли громадянин не має можливості надати документальні докази походження, однак фактично підтримує сталі культурні, мовні або традиційні зв'язки з відповідною національною меншиною. Такий механізм доцільно реалізовувати через національно-культурні товариства, центри чи інші громадські об'єднання національних меншин, які діють легально та мають підтверджений статус (зокрема, шляхом державної реєстрації). За добровільним зверненням особи відповідне товариство може засвідчити факт її участі в діяльності меншини та наявність сталого соціокультурного зв'язку, видавши письмове підтвердження (довідку/висновок/лист-засвідчення) із зазначенням періоду та форм участі особи в культурних, освітніх або традиційних заходах. Як докази такого зв'язку можуть враховуватися, зокрема, підтверджена участь у культурних подіях (реєстраційні списки, сертифікати, фото/відео матеріали за згодою особи), відвідування мовних або освітніх занять, участь у підготовці та проведенні традиційних свят, членство в об'єднанні, волонтерська чи організаційна діяльність у межах програм національних меншин. Важливо, що цей механізм не повинен перетворюватися на «дозвільну» процедуру або інструмент контролю: рішення товариства має ґрунтуватися на прозорих, однакових для всіх критеріях, не залежати від політичних чи майнових факторів, а сама участь особи в заходах не може бути примусовою чи «обов'язковою» умовою для реалізації прав. Таке підтвердження може виступати лише одним із можливих доказів під час розгляду питання про видачу Довідки про належність до національної меншини.

Запровадження довідки про належність до національної меншини має важливе управлінське значення. Наявність достовірної інформації про фактичну чисельність національних меншин у конкретних регіонах дозволить державі ефективно формувати політику інтеграції, планувати розподіл бюджетних ресурсів, визначати пріоритетні регіони для розвитку культурно-освітніх програм та виявляти території з підвищеною потребою в мовній чи соціально-правовій

підтримці. Практичне значення такого обліку є очевидним: у регіонах компактного проживання меншини саме ця інформація дасть змогу застосовувати адресні моделі підтримки, натомість у регіонах із розсіяним проживанням – запроваджувати інші формати, зокрема мобільні культурні центри, комунікативні платформи тощо.

Варто також звернути увагу на те, що в українському законодавстві існують численні норми, в яких держава вимагає офіційного підтвердження певного статусу особи, якщо від цього статусу залежать спеціальні гарантії чи бюджетне фінансування. Так, для набуття статусу внутрішньо переміщеної особи необхідною є довідка ВПО, без якої неможливо реалізувати передбачені законом соціальні виплати та пільги. Аналогічно для отримання статусу особи з інвалідністю та відповідних соціальних гарантій необхідно проходження медико-соціальної експертизи та оформлення відповідного висновку, що підтверджує факт стійкого порушення здоров'я.

Запровадження Довідки про належність до національної меншини ґрунтується й повністю відповідає підходам, сформульованим у практиці ЄСПЛ. Особливо показовим у цьому контексті є рішення у справі *CIUBOTARU v. Moldova* (заява № 27138/04), в якому Суд вперше комплексно оцінив співвідношення між правом на етнічну самоідентифікацію та вимогами держави щодо наявності об'єктивних доказів такої належності.

ЄСПЛ прямо визнав легітимним очікування держави, що заявлена етнічність має підтверджуватись певними перевірюваними ознаками. У рішенні Суд зазначив: «Суд не заперечує права держави вимагати наявності об'єктивних доказів заявленої етнічності. Так само Суд визнає допустимим, щоб влада відмовляла у фіксації певної етнічної належності у випадках, коли така вимога ґрунтується виключно на суб'єктивних та нічим не підтверджених твердженнях» [62].

Водночас у цій же справі ЄСПЛ підкреслив, що держава не може встановлювати такі критерії, які унеможливають подання будь-яких інших доказів, крім одного вузького виду. Саме це і стало підставою для визнання

порушення статті 8 Конвенції. ЄСПЛ наголосив: «У цій справі заявник зіткнувся з таким юридичним регулюванням, яке фактично позбавило його можливості надати будь-які докази на підтвердження своєї етнічної належності. Закон створив непереборні бар'єри для осіб, які прагнули бути офіційно визнаними як такі, що належать до етнічності, відмінної від тієї, яка була записана щодо їхніх батьків радянськими органами... Суд також звернув увагу, що вимога заявника не ґрунтувалася виключно на його суб'єктивному сприйнятті етнічності: він був спроможний подати об'єктивно перевірені зв'язки з румунською етнічною групою – такі як мова, ім'я, культурна емпатія тощо. Проте чинне законодавство Молдови не дозволяло використати такі докази» [62].

Тож ЄСПЛ встановив два ключові стандарти: держава має право вимагати об'єктивних маркерів етнічності – щоб запобігати зловживанням та держава не може зводити такі критерії до одного-єдиного виду доказів, створюючи «юридично непереборні бар'єри». Аналогічний підхід доцільно імплементувати і у сфері визначення належності до національних меншин в Україні шляхом внесення відповідних положень до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України».

Аналіз особливостей реалізації права національних меншин на самоідентифікацію в Україні свідчить про складність цього феномену, який поєднує в собі як суб'єктивний вимір особистого самовизначення, так і необхідність його юридичного осмислення через об'єктивні критерії. Вітчизняна модель, що ґрунтується на принципі максимальної свободи самоідентифікації, закріпленому у статті 5 ЗУ-2827-IX, забезпечує належний рівень особистої автономії, однак одночасно створює ризиків зловживання таким правом.

По-перше, самоідентифікація не може розглядатися виключно як внутрішнє психологічне явище, оскільки в юридичному полі вона набуває значення лише за умови поєднання з об'єктивними ознаками належності до відповідної національної меншини. Такий підхід відповідає позиції, закріпленій у Пояснювальній доповіді до Рамкової конвенції про захист національних меншин,

а також усталеній практиці ЄСПЛ, зокрема у справах *ALM v. Austria* та *Ciubotaru v. Moldova*.

По-друге, чинне законодавство, попри проголошений пріоритет особистого вибору, фактично не містить механізму підтвердження національної належності у випадках, коли її потрібно встановити для реалізації спеціальних прав чи доступу до державних програм. Відсутність такого механізму породжує юридичну невизначеність, унеможливорює ефективне застосування спеціальних гарантій та відкриває шлях до можливих маніпуляцій на основі декларативної самоідентифікації.

По-третє, сформульована у дослідженні концепція «націовизначеність/націоправосуб'єктність» дозволяє системно врегулювати співвідношення між внутрішнім правом особи на самоідентифікацію та необхідністю держави мати верифікований критерій для застосування спеціальних прав і гарантій. Застосування цієї концепції у правовій системі України забезпечило б баланс між свободою самовизначення і належним публічно-правовим регулюванням.

Отож право на самоідентифікацію у сфері національних меншин потребує більш розробленого механізму реалізації, який би поєднував суб'єктивний вибір особи з юридично значущими ознаками, що підтверджують її реальну належність до відповідної меншини. Лише за таких умов можливе ефективне функціонування спеціальних гарантій, забезпечення рівності та формування послідовної етнонаціональної політики держави.

2.3. Тенденції розвитку прав національних меншин в Україні

В умовах глобалізації, змін політичних реалій та зростаючої уваги до прав людини різні країни виробляють власні підходи до забезпечення прав національних меншин, виходячи зі своїх історичних, соціальних та культурних особливостей. В Україні цей процес є особливо актуальним у зв'язку з її етнонаціокультурною різноманітністю, геополітичним положенням і зобов'язаннями в межах міжнародних договорів.

Вивчення міжнародного досвіду у сфері захисту прав національних меншин є важливим для України з кількох причин. По-перше, це дозволяє уникнути повторення помилок, які вже були допущені іншими країнами, та запозичити ефективні практики, що сприяють гармонійному забезпеченню прав національних меншин. По-друге, аналіз міжнародних моделей допомагає адаптувати національне законодавство до міжнародних стандартів, що є особливо актуальним у контексті євроінтеграційних прагнень України.

При виборі країн для порівняльного аналізу враховувалися такі критерії.

Історичний контекст: країни, що розглядаються, мають досвід проходження складних воєнних періодів, які суттєво вплинули на їхню внутрішню політику та законодавче врегулювання щодо прав національних меншин. Важливо зосередити увагу на країнах, які в подібних обставинах змогли забезпечити баланс між збереженням державної ідентичності та гарантуванням прав національних меншин.

Національна різноманітність: Україна є багатонаціональною державою, що робить політику щодо етнічних меншин одним із ключових напрямів державного управління. Відповідно до даних Державної служби статистики, а саме офіційного перепису населення 2001 року: «національні меншини в Україні становили 10 млн 757 тис. 456 осіб, або 22.2 % від усіх жителів. Найбільша етнічна меншина в Україні – це росіяни. Їхня кількість становила 8334,1 тисяч осіб, тобто 17,3 %. При цьому, кожна з інших етнічних меншин становила менше 1 % від загальної кількості населення, серед них виділяються білоруси (0,6 %), молдовани (0,5 %), кримські татари (0,5 %), болгари (0,4 %), угорці (0,3 %), румуни (0,3 %), поляки

(0,3 %), євреї (0,2 %), вірмени (0,2 %), греки (0,2 %), роми (0,1 %), грузини (0,1 %), німці (0,1%), гагаузи (0,1 %) тощо» [126]. Слід зазначити, що з останнього перепису населення пройшло багато часу і в сучасних умовах у країні статистичні дані можуть суттєво відрізнятися. Оскільки Україна є багатонаціональною країною для порівняльного аналізу слід обирати країни, в яких частка національних меншин є значною, що потребує спеціальної державної політики.

Політична система: до аналізу залучені країни, що мають парламентсько-президентську форму правління, оскільки саме ця система є релевантною для України. Критерій політичної системи використано при доборі держав для порівняльно-правового аналізу з огляду на те, що форма правління безпосередньо впливає на механізми гарантування та реалізації прав національних меншин. У парламентсько-президентських системах, подібних до української, ключова роль у формуванні етнонаціональної політики належить парламенту, який визначає законодавчі гарантії та бюджетні пріоритети, тоді як уряд забезпечує їх практичну імплементацію.

Географічна близькість та культурна спорідненість: держави, розташовані в Європейському регіоні або в інших частинах світу, але зі схожими соціокультурними передумовами. Цей критерій важливий, оскільки політика, що успішно працює в умовах однієї цивілізаційної моделі, може виявитися малоефективною в іншій. Наприклад, практика Китаю щодо національних меншин значно відрізняється від європейських підходів, оскільки базується на централізованій державній моделі з мінімальним залученням громадянського суспільства.

Правове регулювання та міжнародні зобов'язання: важливим фактором вибору зазначених країн для аналізу є наявність у них чіткої та інституційно усталеної правової бази щодо національних меншин, яка відповідає міжнародним та європейським стандартам у сфері прав людини. Республіка Польща, Угорщина, Республіки Болгарія та Республіка Словаччина імплементували положення Рамкової конвенції про захист національних меншин і Європейської хартії регіональних або міноритарних мов. З огляду на те, що Україна визначила курс на

повноправне членство в ЄС, досвід зазначених держав набуває не лише порівняльно-правового, а й практичного інтеграційного значення.

Обрані критерії дозволяють сформулювати комплексне бачення того, як міжнародний досвід може бути адаптований до українських умов. Аналіз держав із подібною історичною та соціальною специфікою дає змогу виявити найефективніші правові та політичні механізми, які можуть бути реалізовані в Україні.

Для порівняльного аналізу захисту прав національних меншин в Україні обрано чотири країни, які відповідають визначеним критеріям: Республіка Польща, Болгарська Республіка, Угорщина та Республіка Словаччина. Як зазначають С. Матвієнкі та Т. Лушагіна, «Країни Вишеградської групи – Чехія, Словаччина, Польща та Угорщина – спільно розвиваються як члени Європейського Союзу, однак кожна з них має власні особливості та виклики у сфері етнонаціональних відносин. Ці країни зіткнулися з низкою загроз і викликів, пов'язаних з питаннями міжетнічної гармонії, захисту прав меншин, інтеграції іноземців, а також взаєморозуміння між різними етнічними групами. Етнонаціональна політика в цих країнах стає ключовим інструментом для вирішення таких проблем та забезпечення стабільності та розвитку суспільства в цілому» [27, с. 62]. Ці держави мають схожий історичний контекст, значну етнічну різноманітність, схожу форму правління, географічну близькість та культурну спорідненість з Україною, а також розвинену правову базу щодо національних меншин.

Республіка Польща є найближчим західним сусідом України та країною зі схожими історичними, етнічними та політичними аспектами. У Польщі існують ефективні практики регулювання прав національних меншин, які Україна могла б запозичити у своє законодавство.

Згідно зі статтею 35 Конституції Польської Республіки від 25 травня 1997 року: «Польська Республіка забезпечує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, свободу збереження і розвиток власної мови, збереження звичаїв і традицій, а також розвиток власної культури. Національні та

етнічні меншини мають право на створення власних освітніх, культурних і таких, що опікуються релігійною самобутністю, інститутів, а також на участь у вирішенні питань стосовно їх культурної самобутності» [127, с. 22]. Аналіз статті 35 дає зрозуміти, що відповідно до Конституції у Польщі розмежовуються поняття «національна меншина» та «етнічна меншина», що дозволяє точніше визначати правовий статус різних груп. У Законі Республіки Польща «Про національні та етнічні меншини, а також про регіональну мову» (2005 року) чітко зазначено, які меншини відносяться до національних (білоруська, чеська, литовська, німецька, вірменська, російська, словацька, українська, єврейська меншини), а які до етнічних (караїмська, лемківська, ромська, татарська меншини).

За Законом Республіки Польща «Про національні та етнічні меншини, а також про регіональну мову» (2005 року) обидва визначення – і національної, і етнічної меншини – містять шість спільних критеріїв, що визначають ці групи в межах правового поля Польщі:

- кількісна характеристика: «обидві меншини є менш чисельними порівняно з рештою населення Польщі»;
- культурна ідентичність: «вони суттєво відрізняються від більшості громадян за мовою, культурою або традиціями»;
- збереження самобутності: «обидві групи прагнуть зберегти свою мову, культуру чи традиції»;
- колективна історична свідомість: «вони мають почуття своєї історичної меншини й націлені на її виявлення та захист» ;
- історична тяглість проживання: «предки представників цих груп проживали на території сучасної Польщі щонайменше 100 років» [128].

Отож законодавець Польщі розглядає обидві категорії як стабільні, історично вкорінені групи, які мають чітко окреслену культурну та мовну специфіку, а також прагнуть до збереження своєї самобутності.

Визначальна різниця між цими поняттями закладена в тому, що національна меншина ототожнює себе з нацією, яка має власну державність. Тобто її представники є частиною етносу, що має окрему національну державу (наприклад,

німці, українці, литовці, білоруси в Польщі). Етнічна меншина не має власної державності та не ідентифікує себе з національною державою (наприклад, лемки, караїми, татари).

Ця відмінність є концептуально важливою, оскільки вона вказує на різний політико-правовий статус таких спільнот. Національні меншини можуть мати підтримку відповідної «материнської» держави, що часто закріплено в міжнародних договорах або двосторонніх угодах. Натомість етнічні меншини не мають такої підтримки на міжнародному рівні, що потенційно може ускладнювати їхню культурну та мовну автономію.

Конституція Республіки Польща закріплює право меншин на збереження мови, культури, звичаїв, а також гарантує можливість створення власних освітніх, культурних та релігійних інституцій. Конституції України у статті 11 також передбачено право на збереження культури, релігії та мови корінних народів і національних меншин: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Проте Конституція не містить чіткої конституційної гарантії щодо можливості створення власних освітніх та культурних установ. Відповідні норми закріплені в законодавчих актах, що може обмежувати їхню ефективність та стабільність через термінологічні розбіжності між Конституцією та новими законами.

Стаття 27 Конституції Польської Республіки закріплює: «У Польській Республіці офіційною мовою є польська мова. Цим положенням не порушуються права національних меншин, що впливають з ратифікованих міжнародних договорів [127, с. 20]. Водночас у статті 10 Конституції України зазначено: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні

гарантується Конституцією України та визначається законом». Аналіз положень Конституції Польської Республіки та Конституції України свідчить про існування концептуальних відмінностей у підходах до мовного регулювання в обох державах. Польське конституційне право закріплює статус офіційної мови, тоді як українське – державної мови, що має важливе юридичне значення.

Науковці М. Петришина та М. Грінченко у своїй статті зазначають, «Згідно із загальноприйнятим визначенням «державна мова» – це офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами й навпаки (мова всіх гілок державної влади – законодавчої, виконавчої, судової, засобів масової інформації, освіти, культури, науки, документації тощо). Термін «офіційна мова» визначається як мова, якій у певній державі, країні чи міжнародній організації надано спеціальний статус – мови, вживання якої обов'язкове в офіційних документах, в органах законодавства, державного управління, судочинства, в закладах освіти, науки, культури тощо» [28, с. 51-52]. Різниця між цими термінами має не лише теоретичне, а й практичне значення. У Польщі статус офіційної мови підкреслює її формально-ділове використання без акценту на її ролі в державотворчому процесі. Водночас в Україні статус державної мови підкреслює її фундаментальну роль у функціонуванні держави та її відповідальність за розвиток мовного простору. Важливо відзначити, що в Україні захист мовних прав національних меншин прямо передбачений Конституцією.

Законодавство Польщі передбачає поняття «допоміжної мови» (*język pomocniczy*), що дозволяє представникам національних та етнічних меншин використовувати свою мову в офіційному спілкуванні з органами місцевого самоврядування в певних гмінах (адміністративно-територіальних одиницях). Допоміжна мова може використовуватися в офіційних контактах з органами гміни, якщо частка представників відповідної меншини в ній становить не менше 20% населення. Відповідно до статей 9, 10 Закону Республіки Польща «Про національні та етнічні меншини а також про регіональну мову» (2005 року): «статус допоміжної мови закріплюється шляхом внесення відповідної гміни до

Офіційного реєстру гмін, що ведеться Міністерством у справах релігійних конфесій та національних і етнічних меншин» [128]. Особи, які належать до меншини, можуть звертатися до органів гміни допоміжною мовою як усно, так і письмово, а їхні заяви не можуть бути відхилені через використання цієї мови.

Чинне законодавство України не містить поняття «допоміжна мова», яке закріплене в правовій системі Польщі, проте регламентує використання «мов національних меншин (спільнот)» у визначених сферах суспільного життя. Основні положення щодо функціонування таких мов містяться в Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 року) та відповідній Методології використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення. Використання мови відповідної національної меншини можливе на підставі рішення сільської, селищної або міської ради за дотримання певних умов. Зокрема, законодавство передбачає, що: «в населених пунктах, де особи, які належать до певної національної меншини, безперервно проживають протягом останніх 100 років і становлять менше ніж 10% населення, рішення щодо використання їхньої мови в публічних сферах ухвалюється органами місцевого самоврядування» [56]. Важливим фактором є можливість фінансування заходів, пов'язаних із впровадженням такої мови. Відповідна рада ухвалює рішення щодо використання мови національної меншини (спільноти) у випадку, якщо мова є кодифікованою (має офіційно затверджені стандарти граматики, правопису, термінології в Україні або за її межами) та джерела фінансування.

Отже, використання мов національних меншин у суспільному житті не є автоматичним правом, а залежить від низки зовнішніх чинників, насамперед – від волевиявлення органів місцевого самоврядування та наявності необхідного фінансування. Водночас ситуацію додатково ускладнює відсутність актуальної статистичної інформації про чисельність носіїв мов національних меншин: єдиним офіційним джерелом залишається Всеукраїнський перепис населення 2001 року, дані якого є застарілими та не відображають фактичної мовної

структури населення після масштабних міграційних процесів, демографічних змін та внутрішнього переміщення осіб.

Методологія передбачає перелік сфер, у яких мови національних меншин можуть використовуватися за рішенням місцевої ради: «надання топографічної інформації; написання офіційних назв на табличках (вивісках) органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств; комунікація з органами влади; надання публічних послуг; надання медичної допомоги; поширення інформації для загального ознайомлення; надання соціальних послуг громадянам похилого віку та особам з інвалідністю» [56]. З огляду на наведену вище інформацію, можемо зробити висновок, що чинне українське законодавство не в повній мірі закріплює норми, які б регламентували використання мов національних меншин у судовому процесі (наприклад, подання документів до суду мовою національних меншин). Це є суттєвим недоліком, оскільки може ускладнювати доступ до правосуддя для представників національних меншин, особливо в тих випадках, коли вони не володіють державною мовою на належному рівні.

У Республіці Польща законодавчо передбачено ведення державного реєстру населених пунктів, в яких офіційно використовується «допоміжна мова». Це дозволяє органам влади, підприємствам та громадянам однозначно визначати території, де застосовуються мовні норми, і відповідно планувати їх реалізацію. В Україні подібний механізм не запроваджено, що ускладнює адміністрування мовних прав і може призводити до правової невизначеності в застосуванні відповідних положень. Крім того, на відміну від практики Польщі, в Україні не встановлено чітких критеріїв для визначення кількості осіб, які володіють мовою національних меншин. У Польщі, наприклад, знання «допоміжної мови» може підтверджуватися дипломом, свідоцтвом або сертифікатом.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2024 року № 257, затверджено «Порядок визначення переліку населених пунктів, в яких традиційно проживають особи, що належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення». Згідно з цим Порядком: «Держстат надає ДЕСС офіційну державну статистичну

інформацію щодо розподілу населення України за етнічним походженням у розрізі кожного населеного пункту України за результатами останнього Всеукраїнського перепису населення після отримання зведених знеособлених даних відповідно до строків надання статистичної інформації, визначених планом державних статистичних спостережень, а також згідно з програмою розроблення матеріалів перепису населення з дотриманням процедур забезпечення статистичної конфіденційності» [57]. Як зазначалось раніше, останній повний перепис населення в Україні проводився у 2001 році. Відтоді проведення наступного перепису неодноразово переносилося, і станом на грудень 2025 року новий перепис не відбувався.

Отже, питання щодо актуальності та точності статистичних даних, які застосовуються для визначення частки осіб, що належать до національних меншин, у конкретних населених пунктах, на сьогодні вже не є дискусійним – фактично існує об'єктивна та нагальна потреба в оновленні етнонаціодемографічної інформації. Масштабні внутрішні та зовнішні міграційні процеси зумовили кардинальну зміну національної та мовної структури населення, тому використання даних 2001 року не може забезпечити належний рівень точності.

Попри те, що проведення перепису населення в умовах воєнного стану є неможливим відповідно до законодавства, після його припинення або скасування оновлення статистичних даних має стати одним із першочергових завдань держави, адже саме від достовірності етнонаціодемографічних показників залежить коректність формування переліку населених пунктів із традиційним проживанням національних меншин та, відповідно, реалізація їхніх мовних, культурних та інших колективних прав.

З метою усунення зазначених недоліків та забезпечення більш ефективного впровадження правових норм щодо використання мов національних меншин, доцільно розглянути такі пропозиції:

Створити державний реєстр населених пунктів, в яких діє особливий статус мови національної меншини, що сприятиме прозорості та правовій визначеності.

Закріпити в законодавстві механізм фінансування заходів із впровадження мов національних меншин, аналогічно до польської моделі, де витрати на певні заходи покриваються державним бюджетом.

З метою забезпечення реального, а не декларативного здійснення мовних прав осіб, які належать до національних меншин, доцільним є нормативне закріплення можливості використання мов національних меншин у судочинстві в усіх категоріях справ без обмеження предметом спору. Такий підхід відповідає стандартам справедливого суду та ефективного доступу до правосуддя, оскільки мовний бар'єр може виникати у будь-якому виді провадження: цивільному, адміністративному, кримінальному чи господарському. Обмеження сфери застосування мов меншин лише окремими категоріями справ створює ризики дискримінації та фактичного ускладнення реалізації процесуальних прав.

Ключовою передумовою практичної реалізації цього підходу є створення в системі судової влади України Єдиного реєстру судових перекладачів, який функціонуватиме як відкритий та структурований інструмент забезпечення мовних прав усіх учасників судового процесу. Наукова новизна запропонованої моделі полягає в тому, що такий реєстр має універсальний характер і охоплює перекладачів усіх мов, включаючи мови національних меншин.

Особливістю запропонованої концепції є принцип мовної спеціалізації перекладача: особа включається до реєстру як перекладач виключно тієї мови, якою вона володіє на професійному рівні, і не може бути формально зареєстрована перекладачем інших мов без належного підтвердження компетентності. Такий підхід унеможливорює практику формального «універсального» перекладача, який декларує знання великої кількості мов без належної кваліфікації, та гарантує якість перекладу, що є критично важливим для забезпечення процесуальної справедливості.

До реєстру можуть бути включені, зокрема, представники національних меншин, які володіють відповідною мовою та мають підтверджений зв'язок із мовно-культурним середовищем. Підставою для їх залучення може бути Довідка про належність до національної меншини.

Запровадження такого реєстру матиме комплексний позитивний ефект:

по-перше, воно забезпечить своєчасне залучення перекладачів і унеможливить ситуації, коли суд не може забезпечити переклад через відсутність фахівців;

по-друге, сприятиме підвищенню довіри до судової системи з боку національних меншин, оскільки гарантуватиме повагу до їхньої мовної ідентичності;

по-третє, створить додаткові можливості для участі представників національних меншин у здійсненні правосуддя як суб'єктів, що сприяють його доступності та інклюзивності.

Однією із ефективних практик можна виділити те, що у статті 197 Виборчого Кодексу Республіки Польща передбачено, що виборчі комітети, створені організаціями національних меншин, звільняються від обов'язку подолання 5% виборчого бар'єру, необхідного для отримання місць у Сеймі [129]. Це означає, що партії, які представляють інтереси національних меншин, можуть отримати представництво в парламенті навіть за умови набрання меншої кількості голосів, ніж загальнонаціональні партії. Завдяки цьому механізму, наприклад, німецька меншина в Польщі має постійне представництво в Сеймі, незважаючи на те, що їхня чисельність не дозволяє подолати стандартний виборчий бар'єр. Це забезпечує їхню участь у законодавчому процесі та врахування інтересів національних меншин на державному рівні. Україна могла б розглянути можливість запровадження подібного механізму для забезпечення представництва національних меншин у Верховній Раді.

Ще однією країною, яка має розвинену та детально регламентовану систему захисту прав національних меншин є Угорщина. Угорська політика має два основні напрями: внутрішній, спрямований на забезпечення прав національних меншин у межах Угорщини, та зовнішній, який ставить за мету захист інтересів угорських громад за кордоном. Угорщина приймає ліберальну політику відносно національних меншин, сподіваючись отримати відповідну підтримку від держав, де проживають угорські громади [27, с. 65]. Прагнення Угорщини поширювати

свій вплив на угорські громади за кордоном нерідко стає причиною дипломатичних суперечок із сусідніми державами, зокрема Україною, Румунією та Словаччиною.

Відносини між Україною та Угорщиною у сфері національних меншин останніми роками зазнали значного напруження. Основною причиною конфлікту є розбіжності в підходах до забезпечення прав національних меншин, зокрема щодо мовної політики та освітніх питань, через що Угорщина неодноразово блокувала проведення засідань Комісії Україна-НАТО, аргументуючи це порушенням прав угорської меншини в Україні.

15 березня 2024 року інтернет-видання «Радіо Свобода» повідомило: «Угорщина підготувала та розіслала іншим країнам-членам Європейського Союзу документ, в якому виклала претензії до України щодо угорської національної меншини в країні. Зокрема, Угорщина вимагає відновити права, які гарантують вільне використання угорської мови в Україні та відновити право на політичне представництво на регіональному та національному рівнях» [130]. І хоча між Україною та Угорщиною існують розбіжності в підходах до забезпечення прав національних меншин, вивчення угорського законодавства може дати розуміння для України поведінки Угорщини.

Питання політичного представництва національних меншин стало одним із найбільш чутливих у діалозі між Україною та Угорщиною. Як повідомляє інтернет-видання «Радіо Свобода», Угорщина висловлює невдоволення тим, що «: «...угорська громада не має свого делегата у Верховній Раді. Угорщина просить, щоб угорській громаді було надано право на політичне представництво, і в цьому контексті було дозволено використання національної мови під час виборчих кампаній, референдумів та загалом у суспільному житті, як це було раніше» [130]. У цьому контексті слід зазначити, що Конституція Угорщини від 25 квітня 2011 року, містить положення у статті XXVII про те, що: «Національні меншини, що проживають в Угорщині, є частинами угорської політичної спільноти, державотворчими чинниками» [140]. Закон Угорщини ССІІ від 2011-го року «Про вибори депутатів парламенту» забезпечує національностям можливість отримання

пільгового повноправного мандату, а також для тих національностей, які не отримують пільговий мандат, створенням правового інституту національного речника забезпечує можливість участі в роботі Державних Зборів [140]. Ця модель гарантує постійне представництво меншин у вищому законодавчому органі та їхню інтеграцію в політичний процес.

В Україні ж подібна система відсутня, що і становить основу претензій Угорщини. Водночас питання представництва національних меншин не є новим для українського законодавства. У старій редакції Закону України «Про національні меншини» частина друга статті 14 передбачала право національних громадських об'єднань висувати своїх кандидатів на виборах до органів державної влади. Проте, як слушно відзначає М. В. Афанасьєва, «ці положення носили декларативний характер і не знайшли розвитку у виборчому законодавстві, яким будь-які квоти чи інші преференції за національною ознакою не передбачались» [10, с. 56]. Цю норму було виключено у 2012 році, що остаточно усунуло навіть символічну згадку про особливе представництво національних меншин.

Сучасна редакція ЗУ-2827-IX у статті 9 проголошує рівність у виборчих правах: «Особи, які належать до національних меншин (спільнот), мають право брати участь у виборах та референдумах, вільно обирати та бути обраними...». Проте закон не встановлює жодних спеціальних процедур для забезпечення реального представництва національних меншин, зокрема в регіонах їх компактного проживання. Як наголошує М. В. Афанасьєва у своїй роботі «Ефективна участь національних меншин у виборах»: «Однією з важливих складових механізму реалізації прав національних меншин та етнічних спільнот на ефективне політичне представництво є врахування їхнього компактного проживання під час формування виборчих округів» [10, с. 54]. Без цього формально рівні права не забезпечують фактичної участі національних меншин у політичному житті.

Тож українська правова модель забезпечує рівність виборчих прав, але не створює механізмів, які б гарантували реальне політичне представництво національних меншин. Це робить українську систему відмінною від підходів

низки європейських держав, де існують пільгові мандати, консультативні органи при парламенті або спеціальні виборчі округи для меншин.

Також в Угорщині діє система національних самоврядних органів, які представляють інтереси меншин на місцевому та національному рівнях. Ці органи мають повноваження у сфері освіти, культури та використання мови. Національні самоврядування є органами, наділеними правом висловлення оцінки та згоди щодо тих питань, які мають визначальну роль у житті їх меншини (освіта, культура, користування мовою). Державні національні самоврядування є партнерами Уряду в розробці та реалізації національної політики, разом із цим наділені серйозною роллю у двосторонніх відносинах угорської зовнішньої політики через їх державотворчі («материнські») країни [131]. Підходи України та Угорщини суттєво відрізняються щодо надання повноважень органам, що представляють інтереси національних меншин. В Україні такі органи виконують переважно консультативно-дорадчу функцію, тоді як в Угорщині національні самоврядування мають реальні владні повноваження та їхні рішення є обов'язковими у визначених законодавством сферах. Вивчення угорського досвіду може бути корисним для вдосконалення української моделі, зокрема у сфері надання національним меншинам більшої автономії в управлінні власними справами.

Словацька Республіка є однією з небагатьох країн Центральної Європи, яка має детально розроблене законодавство щодо прав національних меншин. Її нормативно-правова база містить чіткі положення щодо використання мов меншин, освіти, культурної автономії та політичного представництва. Для України, яка також має значну кількість національних меншин, словацький досвід може бути корисним з точки зору правового регулювання цих питань та забезпечення балансу між державною мовною політикою і правами меншин. Словаччина перш за все державою словаків, тоді як угорська еліта сприяє мультикультуралізму [132, с. 111]. Словацька Республіка приділяє значну увагу забезпеченню прав національних меншин, що відображено в її законодавчій базі: Конституція Словацької Республіки (1992 року), закони Словацької Республіки

«Про меншини» (1993 року), «Про державну мову» (1995 року), «Про мови меншин» (1999 року).

Конституція Словацької Республіки, прийнята 1 вересня 1992 року, закріплює основні права та свободи громадян, включаючи права національних меншин. Як зазначає В. Вовк, «для Конституції Словацької Республіки як конституції четвертого покоління характерні такі особливості: в тексті превалюють положення щодо прав людини та їх захисту (як антитеза минулому соціалістичному способу життя та відповідність конституційним взірцям провідних держав світу); визнаються та відстоюються ідеї культурно-історичної ідентичності словацького народу; врахована специфіка функціонування демократичних держав сучасності та закріплені демократичні начала» [12, с. 80]. Стаття 34 Конституції спеціально присвячена правам національних меншин та етнічних груп. Як бачимо, Словацька республіка також розмежовує поняття «національна меншина» та «етнічна спільнота». Конституція гарантує громадянам, які належать до національних меншин та етнічних спільнот, право на: розвиток власної культури; отримання та надання інформації рідною мовою; об'єднання в національні об'єднання; створення та утримання освітніх і культурних установ; право на освіту рідною мовою; право користуватися рідною мовою в офіційному спілкуванні [133]. Ці положення спрямовані на збереження культурної ідентичності меншин.

У Словацькій Республіці правове регулювання мовної політики ґрунтується на поєднанні гарантування державного статусу словацької мови та водночас забезпеченні реальних мовних прав національних меншин. Закон «Про державну мову» (1995 року) визначає словацьку мову як державну та регулює її використання в офіційних сферах. Водночас для забезпечення мовних прав національних меншин був прийнятий Закон «Про використання мов національних меншин» (1999 року). Стаття 2 цього Закону дозволяє використання мов меншин в офіційному спілкуванні в муніципалітетах (адміністративно-територіальних одиницях), де частка представників національних меншин становить не менше 15% населення [134]. Це включає право подавати заяви та отримувати відповіді

рідною мовою, а також використовувати її в офіційних документах і на публічних заходах.

Важливо, що словацьке законодавство не обмежується лише декларацією прав. Для забезпечення їх реального дотримання запроваджено адміністративну відповідальність: штрафи від 50 до 2500 євро залежно від характеру й тяжкості порушення. Зокрема, штраф може бути накладений на посадову особу, яка відмовилася прийняти або опрацювати документи мовою меншини в муніципалітеті, де така мова має офіційний статус. Це формує дієвий механізм правозастосування, унеможлиблює ігнорування мовних прав та створює реальні гарантії рівності в доступі до адміністративних послуг.

В Україні питання відповідальності за порушення мовного законодавства також знайшло нормативне закріплення, однак фокусується виключно на забезпеченні використання державної мови. Стаття 188-52 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність за порушення вимог Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо застосування державної мови в судочинстві, публічній адміністрації, освіті, культурі, охороні здоров'я, транспорті, в засобах масової інформації тощо. Законодавець визначив широкий діапазон санкцій – від попередження до штрафів у розмірі від 200 до 700 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян залежно від сфери порушення та його повторності.

Однак українська модель має принципову відмінність від словацької: вона не містить механізмів відповідальності за порушення мовних прав національних меншин, а вся система контролю стосується виключно державної мови. У результаті держава має інструменти для забезпечення використання української мови, але практично не має засобів впливу у випадках, коли органи влади фактично перешкоджають реалізації прав національних меншин на використання їхніх мов там, де такі права передбачені законом. Наявність норм про «сприяння збереженню мовної ідентичності» в законах України не супроводжується деталізованими процедурами, обов'язковими стандартами, контрольними повноваженнями чи санкційним механізмом. Тому на практиці реалізація мовних

прав національних меншин повністю залежить від доброї волі органів влади, наявності фінансування та загального ставлення місцевої громади.

Досвід Словацької Республіки демонструє, що ефективна модель мовної політики передбачає: чіткі критерії, за яких мова меншини набуває офіційного статусу в окремому муніципалітеті; обов'язковість використання мови меншини у визначених сферах, а не умовне або факультативне застосування; систему контролю та санкцій, яка унеможливорює порушення; гарантоване фінансування, що дозволяє забезпечити реальну, а не символічну імплементацію прав.

В Україні подібний підхід міг би забезпечити реальне, а не декларативне використання мов національних меншин у публічному просторі, водночас не ставлячи під сумнів статус української мови як державної. Запровадження елементів словацької моделі – передусім визначення чітких територіальних критеріїв, обов'язкових процедур та санкцій – сприяло б підвищенню ефективності мовної політики та забезпеченню рівності громадян незалежно від мовної чи національної належності.

Також для реалізації та захисту прав національних меншин у Словаччині створено низку інституційних механізмів. Зокрема, посада віце-прем'єр-міністра з прав людини і меншин відповідає за координацію державної політики в цій сфері. Крім того, функціонує Рада з питань національних меншин і етнічних груп, яка є постійним консультативним органом при уряді. Рада сприяє запобіганню та вирішенню етнічних конфліктів, а також забезпечує платформу для діалогу між представниками меншин та державними органами. Дана система є схожою на діючу в Україні. Зокрема, в Україні функціонує Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), яка відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 812 «Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України» здійснює державну політику у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин і корінних народів, а також «вживає в межах компетенції заходів щодо запобігання проявам

міжнаціональних, расових, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі» [53].

Законодавча база Словацької Республіки у сфері прав національних меншин є розвиненою та відповідає міжнародним стандартам. Конституційні положення, спеціалізовані закони та інституційні механізми забезпечують національним меншинам можливості для збереження їхньої культурної ідентичності, використання рідної мови та участі в суспільному житті.

Цікавим є також досвід Республіки Болгарія. Важливим елементом системи забезпечення рівності та захисту прав осіб, які належать до національних меншин у Республіці Болгарія, є інституційно оформлений механізм протидії дискримінації, центральне місце в якому посідає Комісія з захисту від дискримінації (болг. Комисия за защита от дискриминация), створена відповідно до Закону Республіки Болгарія «Про захист від дискримінації» (2003 р.) [135, с. 150]. Комісія здійснює контроль за дотриманням принципу рівності та недискримінації, серед них за ознаками етнічного походження, національності, мови, релігії та культурної ідентичності, що мають визначальне значення для захисту прав національних меншин.

До повноважень Комісії належить розгляд індивідуальних і колективних скарг, проведення власних розслідувань у випадках можливих порушень принципу рівності, винесення обов'язкових приписів щодо усунення дискримінаційних практик, застосування санкцій, здійснення моніторингу та підготовка рекомендацій органам державної влади, а також проведення інформаційно-просвітницької діяльності. Особливістю болгарської моделі є комплексний підхід до визначення дискримінації, що охоплює сукупність взаємопов'язаних ознак, притаманних національним меншинам.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що в Україні відсутній спеціалізований інституційний механізм, компетенція якого була б зосереджена саме на реагуванні на дискримінацію за ознаками, що становлять основу ідентичності національних меншин. Хоча функції захисту від дискримінації здійснюють Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, судова

система та інші органи публічної влади, ці механізми мають загальний характер і не забезпечують належної спеціалізації у сфері етнонаціональних відносин. Відсутність інституційної спеціалізації призводить до фрагментарності реагування на порушення прав національних меншин та знижує ефективність превентивних заходів.

З огляду на позитивний досвід Республіки Болгарія, в дисертаційному дослідженні обґрунтовується доцільність створення в Україні спеціалізованого органу – Комісії з реагування на випадки дискримінації за ознаками, притаманними національним меншинам. Запровадження такого органу дозволить забезпечити фокусовану інституційну спеціалізацію у сфері захисту прав національних меншин, впровадити комплексний підхід до реагування на дискримінацію за етнічною, мовною, релігійною та культурною ознаками, а також посилити превентивну функцію держави шляхом системного моніторингу та попередження дискримінаційних практик.

Як зазначає Н. Мішина у своїй статі «Місцева демократія та права людини в Раді Європи: переосмислення принципу субсидіарності (з посиланням на оподаткування)», «коли люди можуть впливати на рішення у власному місті чи регіоні, вони з більшою ймовірністю довірятимуть системі» [18, с. 13]. Тому створення окремого органу сприятиме підвищенню інституційної видимості проблем національних меншин, зміцненню довіри до державних інституцій та формуванню послідовної етнонаціональної політики.

Порівняльний аналіз законодавства України, Республіки Польщі, Болгарської Республіки, Угорщини та Словацької Республіки свідчить про те, що ефективна система забезпечення прав національних меншин потребує поєднання чітких нормативних гарантій, інституційних механізмів, реальних можливостей політичної участі та стабільної державної політики у сфері міжетнічнонаціональних відносин. Для України, яка перебуває у стані активно трансформованої політико-правової системи та водночас проходить процес євроінтеграції, питання удосконалення підходів до реалізації прав національних меншин набуває стратегічного значення.

Досвід Польщі демонструє важливість чіткої класифікації меншин, історичного критерію їхнього проживання та можливостей офіційного використання допоміжної мови у сферах надання послуг. Польська модель створює умови для ефективного захисту культурних і мовних прав меншин. Крім того, існування механізмів політичного представництва – зокрема звільнення від виборчого бар'єру – дозволяє національним меншинам брати участь у політичному процесі та впливати на державну політику.

Угорська система вирізняється розвиненими механізмами політичної автономії та значною участю меншин у діяльності органів публічної влади. Вона передбачає інститут національних самоврядувань та спеціальні мандати в парламенті, що створює умови для реального впливу меншин на формування політики у сферах культури, освіти та мови. Угорський досвід демонструє можливості делегування частини повноважень меншинам, що зміцнює їхню ідентичність та забезпечує сталі інституційні гарантії.

Словацька Республіка забезпечила збалансовану модель співвідношення державної мовної політики та мовних прав національних меншин, спираючись на чіткі територіальні критерії, гарантоване фінансування та систему адміністративної відповідальності за порушення таких прав. Це дозволило створити ефективний правовий механізм, у якому застосування мови меншини є не лише декларацією, а реальною нормою, що підлягає виконанню. Словацький досвід є особливо важливим для України, оскільки демонструє, що захист державної мови може успішно поєднуватися з забезпеченням прав національних меншин без створення конфліктів або загроз для державної єдності.

Система Республіки Болгарія у сфері протидії дискримінації демонструє ефективну інституційну модель захисту прав національних меншин, засновану на діяльності спеціалізованого незалежного органу – Комісії з захисту від дискримінації, повноваження якої охоплюють реагування на порушення принципу рівності за ознаками етнічного походження, мови, релігії та культурної ідентичності. Проведений порівняльно-правовий аналіз дає підстави стверджувати, що імплементація аналогічного спеціалізованого механізму в

Україні сприятиме підвищенню ефективності державної політики у сфері захисту прав національних меншин.

Українське законодавство хоча й закріплює широкий комплекс прав для національних меншин, однак потребує подальшого вдосконалення. Наявні норми мають декларативний характер у частині мовного та політичного представництва, а реалізація прав національних меншин залежить від рішень місцевих рад, фінансових можливостей та відсутності сучасної статистики щодо національного складу населення. Застарілі дані перепису 2001 року суттєво обмежують ефективність впровадження державної політики у сфері національних меншин, що підтверджує нагальну необхідність проведення нового перепису після завершення воєнного стану.

Тож майбутні тенденції розвитку прав національних меншин в Україні повинні передбачати: удосконалення законодавчих механізмів – зокрема в частині мовних прав, судового процесу та визначення територій традиційного проживання меншин; творення дієвих інституційних інструментів, що забезпечуватимуть не лише консультаційну, а й практичну участь меншин у виробленні державної політики; розширення можливостей політичного представництва, насамперед у регіонах компактного проживання меншин; оновлення етнонаціодемографічної бази даних, що забезпечить належне планування державної політики та об'єктивне визначення мовних і культурних потреб меншин.

Адаптація позитивних практик держав-членів ЄС дозволить Україні сформувати стійку, збалансовану та відповідну європейським стандартам систему гарантування прав національних меншин, що сприятиме не лише дотриманню міжнародних зобов'язань, але й зміцненню демократичних інститутів.

Висновки до другого розділу

У розділі 2 здійснено конституційно-правовий аналіз чинної моделі забезпечення статусу національних меншин в Україні в умовах євроінтеграції та воєнного стану, а також визначено ключові прогалини правового регулювання й інституційної спроможності держави. На відміну від розділу 1, який формував понятійно-критеріальну основу, у розділі 2 зосереджено увагу на механізмах реалізації, інституційному забезпеченні та порівняльних орієнтирах удосконалення.

У підрозділі 2.1 проведено конституційно-правовий аналіз, який засвідчив, що інституційне оформлення представництва національних меншин в Україні перебуває на етапі становлення та потребує подальшого вдосконалення. Створення Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України стало важливим кроком у напрямі формування діалогу між державою та меншинами, однак чинна модель її діяльності має низку функціональних обмежень. Зокрема, відсутність чітко визначених механізмів моніторингу виконання державної політики, невизначеність інструментів оцінювання ефективності та обмежена представницька модель (один представник від меншини) знижують її інституційну спроможність забезпечувати повноцінний захист прав національних меншин.

У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність переосмислення існуючої моделі та формування багаторівневої системи участі національних меншин у публічному управлінні. Запропонована авторська концепція створення постійно діючих комітетів з питань національних меншин при районних і міських державних адміністраціях покликана забезпечити первинний рівень моніторингу, комунікації та збору інформації. Така система сприятиме підвищенню репрезентативності, врахуванню регіональних особливостей та формуванню доказової аналітичної бази для діяльності Ради як центрального координаційного органу.

У підрозділі 2.2 проведено дослідження індивідуального виміру правового статусу особи як представника національної меншини дало змогу сформувати багаторівневу модель критеріїв належності

«націовизначеність/націоправосуб'єктність», що охоплює об'єктивні, суб'єктивні, правові та соціально-поведінкові складові. Така модель відображає складну природу ідентичності особи та забезпечує необхідний баланс між правом на самоідентифікацію і потребою у правовій визначеності, що узгоджується з міжнародними стандартами захисту прав національних меншин та підходами, виробленими в практиці Європейського суду з прав людини.

У ході дослідження обґрунтовано необхідність чіткого розмежування колективної категорії «національна меншина» та індивідуальної категорії «представник національної меншини». Таке розмежування дозволяє вибудувати дворівневу модель ідентифікації: групову та індивідуальну, що забезпечує системність правового регулювання та створює належне методологічне підґрунтя для визначення правового статусу особи як носія спеціальних прав і гарантій.

Доведено доцільність запровадження добровільної довідки про належність до національної меншини як правового механізму, спрямованого на запобігання зловживанням правом на самоідентифікацію та забезпечення юридичної визначеності. Запропонована модель передбачає видачу такої довідки уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері етнополітики з можливістю подання документів через центри надання адміністративних послуг. Це дозволяє поєднати доступність адміністративної процедури, належний державний контроль та мінімізацію бюрократичних бар'єрів.

Установлено, що використання додаткових доказових засобів, зокрема результатів біогенетичних тестів ДНК, може розглядатися виключно як добровільний альтернативний інструмент підтвердження етнічної приналежності. Застосування такого інструменту можливе лише за умови дотримання принципів добровільності, конфіденційності, захисту персональних даних та недопущення дискримінації. У цьому контексті обґрунтовано доцільність створення спеціалізованого державного реєстру осіб, які добровільно підтвердили належність до національних меншин. Такий реєстр має функціонувати не як механізм обов'язкового обліку, а як інструмент реалізації прав і доступу до спеціальних гарантій, із забезпеченням права особи самостійно визначати обсяг

обробки, строк зберігання персональних даних або відмовлятися від їх подальшого зберігання.

Додатково обґрунтовано можливість застосування недискримінаційного механізму підтвердження соціокультурного зв'язку особи з національною меншиною через національно-культурні товариства, центри та інші громадські об'єднання.

Отже, запропонована модель індивідуальної ідентифікації представника національної меншини базується на принципах добровільності, об'єктивності, правової визначеності та недискримінації. Її імплементація до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» сприятиме формуванню ефективного, системного та європейсько орієнтованого механізму реалізації прав осіб, які належать до національних меншин, із належним балансом між інтересами особи, спільноти та держави.

Підрозділ 2.3 присвячено порівняльному аналізу європейських моделей та визначенню реалістичних напрямів розвитку українського законодавства. У межах порівняльно-правового аналізу обґрунтовано доцільність залучення досвіду Республіки Польща, Болгарської Республіки, Угорщини та Республіки Словаччина як держав, у яких сформовано інституційно та нормативно визначені моделі захисту прав національних меншин, релевантні для вдосконалення українського законодавства. Проведене зіставлення засвідчило, що спільною рисою європейських підходів є поєднання: територіально визначених механізмів реалізації мовних прав; інституційного представництва або участі меншин у виробленні політики; спеціалізованих органів контролю та реагування у випадках дискримінації.

Досвід Республіки Польща демонструє ефективність адміністративно-територіальної моделі мовних гарантій через інститут «допоміжної мови» (*język pomocniczy*), а також правову визначеність завдяки веденню офіційного державного реєстру гмін, у яких застосовуються відповідні мовні режими. Порівняння з українським регулюванням виявило системну проблему: хоча в Україні передбачено використання «мов національних меншин (спільнот)» на

локальному рівні, відсутність аналогічного публічного реєстру територій із мовним статусом ускладнює адміністрування прав і створює ризики правової невизначеності. Додатковим обмежувальним чинником виступає відсутність актуальної етнонаціодемографічної інформації, оскільки використання даних перепису 2001 року в умовах масштабних міграційних процесів не забезпечує належної точності для коректного застосування порогових показників і визначення територій реалізації мовних прав. Відтак обґрунтовано необхідність інституційного й нормативного посилення механізмів прозорості (через створення державного реєстру населених пунктів із мовним статусом) та оновлення статистичної бази після припинення/скасування воєнного стану як передумови ефективної етнонаціональної політики.

Окрему практичну цінність для України має польський підхід до забезпечення політичного представництва національних меншин, зокрема через спеціальні виборчі механізми, які дозволяють міноритарним організаціям бути представленими в парламенті без подолання загального виборчого бар'єру. Натомість українська модель, попри формальне закріплення рівності виборчих прав у ЗУ-2827-IX, не містить спеціальних процедур, здатних гарантувати фактичну ефективну участь національних меншин у політичному житті, особливо в місцевостях їх компактного проживання. Це підтверджує висновок про наявність розриву між декларативною рівністю та реальними механізмами інклюзії.

Досвід Угорщини засвідчує інституційну спроможність моделі національних самоврядувань, які мають не лише дорадчий, а й функціонально вагомий статус у питаннях, що визначають життєдіяльність меншини (освіта, культура, використання мови). У порівнянні з Україною, де органи представництва національних меншин здебільшого виконують консультативно-дорадчі функції, угорська модель демонструє більш високий рівень автономії та дієвості. Це дозволяє сформулювати висновок, що подальше вдосконалення української системи потребує переходу від формальної участі до інституційно забезпеченого впливу меншин на рішення у сферах, що прямо стосуються їх ідентичності.

Порівняння зі Словацькою Республікою дало змогу виявити важливий елемент, який залишається недостатньо розвиненим в українській правовій системі: поєднання мовних гарантій із механізмами юридичної відповідальності та контролю за їх дотриманням. Українська модель містить санкційний інструментарій у сфері забезпечення державної мови, однак не забезпечує симетричних механізмів відповідальності за порушення мовних прав національних меншин там, де такі права прямо передбачені законом. У результаті реалізація мовних прав меншин значною мірою залежить від доброї волі органів влади, фінансових можливостей і локальної політичної кон'юнктури, що знижує рівень гарантування прав та суперечить логіці ефективного правового захисту.

З огляду на зазначене, в межах підрозділу обґрунтовано окремі напрями авторської новизни. По-перше, запропоновано нормативно закріпити можливість використання мов національних меншин у судочинстві у всіх категоріях справ як стандарт ефективного доступу до правосуддя, оскільки мовний бар'єр є процесуально значущим незалежно від предмета спору. По-друге, визначено ключову передумову практичної реалізації такого підходу – створення в системі судової влади України Єдиного реєстру судових перекладачів як універсального механізму забезпечення мовних прав усіх учасників процесу, включно з носіями мов національних меншин. Концептуально важливою рисою запропонованої моделі є принцип мовної спеціалізації перекладача: внесення до реєстру здійснюється щодо конкретної мови професійної компетентності, що унеможливорює формальне декларування «універсального» перекладу та забезпечує належну якість процесуального перекладу. Додатково обґрунтовано можливість залучення до такого реєстру представників національних меншин за наявності підтвердженого зв'язку з мовно-культурним середовищем, зокрема на підставі довідки про належність до національної меншини.

По-третє, використання болгарського досвіду дозволило аргументувати інституційний дефіцит української моделі у сфері реагування на дискримінацію за ознаками, що становлять основу ідентичності національних меншин. В Україні наявні механізми протидії дискримінації мають загальний характер і не

забезпечують належної спеціалізації у сфері етнонаціональних відносин, що спричиняє фрагментарність реагування та послаблює превентивну складову державної політики. З огляду на це обґрунтовано доцільність створення в Україні спеціалізованого органу – Комісії з реагування на випадки дискримінації за ознаками, притаманними національним меншинам, із функціями розгляду скарг, проведення перевірок/розслідувань, вироблення обов'язкових приписів у межах компетенції, моніторингу та підготовки рекомендацій органам публічної влади.

Отож підрозділ 2.3 підтвердив, що ефективний захист прав національних меншин в європейських державах ґрунтується не лише на декларативних гарантіях, а на правовій визначеності територіальних мовних режимів, дієвих інституційних механізмах участі та спеціалізованих інструментах контролю й реагування. Виявлені відмінності української моделі дозволили сформулювати конкретні напрями її вдосконалення та обґрунтувати авторські пропозиції, спрямовані на посилення реалізаційного (а не лише нормативного) виміру прав національних меншин в Україні.

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

3.1. Емпіричні джерела аналізу становища національних меншин в Україні

Комплексне дослідження конституційно-правового становища національних меншин неможливе без використання емпіричних джерел, які відображають фактичні соціальні, демографічні, мовні та культурні процеси в суспільстві. На відміну від суто нормативних моделей, емпіричні дані дозволяють оцінити не лише формально закріплені права, а й реальні умови їх здійснення.

Актуальним джерелом базових статистичних даних про національний склад населення будь-якої держави є перепис населення. Саме він забезпечує основу для формування державної етнонаціональної політики, а також для розроблення практичних заходів із захисту прав національних меншин. Результати перепису безпосередньо впливають на реалізацію принципів рівності, культурного плюралізму й урахування національної специфіки у сфері освіти, культури, медіа та місцевого самоврядування.

Міжнародні стандарти підтверджують важливість фіксації етнокультурних характеристик населення. Зокрема, в Рекомендаціях Конференції європейських статистиків щодо переписів населення та житлового фонду 2010 року, в розділі «IX. Етнокультурні характеристики» прямо зазначено: «Країни з культурно різноманітним населенням можуть вважати за доцільне збирати інформацію про етнічну ідентичність (або етнічний склад) населення, рідну мову, знання та використання мов, а також про релігійні громади й конфесії. Вони також можуть вважати за доцільне збирати відомості про етнокультурні характеристики батьків і дідусів та бабусь (походження), щоб глибше зрозуміти витоки населення та процеси інтеграції» [125]. Зазначені рекомендації чітко демонструють потребу в системному зборі інформації про національність, мову та походження – саме ці категорії є визначальними для розуміння стану національних меншин у будь-якій державі. У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз українських переписів

населення, які історично виступали ключовим інструментом фіксації національної структури суспільства та визначали основу державної політики у сфері захисту прав національних меншин.

В Україні останній повний Всеукраїнський перепис населення відбувся у 2001 році, тобто понад двадцять п'ять років тому. Відтоді проведення нового перепису неодноразово відкладалося, а станом на жовтень 2025 року він так і не відбувся. Така ситуація зумовлює епістемологічну проблему достовірності статистичних даних щодо чисельності, національної ідентичності, мовного складу та просторового розміщення представників національних меншин. Застарілі дані істотно обмежують можливість обґрунтованого прогнозування етнонаціополітичних процесів, що, у свою чергу, впливає на ефективність державної політики у сфері конституційного забезпечення прав національних меншин.

Не проведення перепису позбавляє державу можливості комплексно оцінити наслідки таких явищ як вимушена міграція, депопуляція, зміна етнічних меж і культурних ареалів, які особливо посилилися внаслідок воєнного стану. Згідно з пунктом 1¹ розділу VI Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення»: «Під час дії воєнного стану в Україні та протягом шести місяців після його припинення чи скасування Перепис населення не проводиться. Усі строки, передбачені календарним планом підготовки і проведення Перепису населення, продовжуються на строк дії воєнного стану в Україні та на шість місяців після його припинення чи скасування» [48]. Тож після спливу вищезазначеного строку постає потреба в оновленому переписі населення, що, у свою чергу, є передумовою належного конституційного забезпечення прав національних меншин.

У період між 2001-2025 роками в Україні було реалізовано низку міждисциплінарних проєктів, які стали важливими для осмислення соціокультурної ідентичності національних меншин. Серед них особливе місце посідає європейський науковий проєкт ENRI-East (Взаємодія європейських, національних і регіональних ідентичностей: нації між державами вздовж нових

східних кордонів Європейського Союзу) [58], який реалізовувався в межах Сьомої рамкової програми Європейського Союзу у 2008-2011 роках. Дослідження проводилося в таких країнах: Республіка Польща, Угорщина, Литовська Республіка, Латвійська Республіка, Словацька Республіка, Федеративна Республіка Німеччина. На результати цього дослідження посилалися такі науковці: С. Шкребець, М. Шкребець, В. Бакіров, О. Кізілов.

У рамках дослідницького проєкту ENRI-East автори розробили типологію розділення представників національних меншин за критеріями територіального переміщення та зміщення кордонів, виділивши три основні категорії: класичні меншини (Classic minorities), нові мігранти (Recent migrants) та історичні мігранти (Historical migrants).

Класичні меншини – це ті групи, які самі не здійснювали міграції, проте державні кордони навколо них неодноразово змінювалися впродовж історії, особливо у XIX–XX століттях (наприклад, угорці, які нині проживають у Західній Україні)[58].

Сучасні мігранти – ...громадяни колишнього СРСР, які мігрували до європейських країн протягом останнього або двох останніх десятиліть.

Концепт «нові мігранти» є релевантним для адаптації в контексті опису нових українських діаспорних спільнот. Починаючи з 2014 року й особливо після 2022 року, Україна стала однією з держав Європи з найбільшим обсягом вимушеного транскордонного переміщення населення.

За офіційними даними міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 31 грудня 2023 року понад 6,3 млн громадян України набули статусу біженців у різних країнах світу. При цьому понад 4 млн осіб отримали тимчасовий захист у країнах Європейського Союзу. Попри масштабність цих процесів, відсутня верифікована інформація щодо національної ідентичності переміщених осіб [136, с. 202]. З огляду на те, що значна частина українських громадян – особливо тривало переміщені – вже нині проходять процедури отримання громадянства держав перебування або перебувають у правовому статусі, який передбачає довготривале

проживання та інтеграцію. Отже, формується новий соціально-правовий феномен: українські громадяни як потенційні «нові мігранти».

Поняття «історичні мігранти» в межах дослідження ENRI-East репрезентує феномен тривалої міграційної історії та культурної тяглості спільнот, які впродовж століть переміщувалися між різними політичними утвореннями. До «історичних мігрантів» можна віднести українців в Канаді, Бразилії та Аргентині, чий предки емігрували ще наприкінці XIX – на початку XX століття.

У межах досліджень, присвячених етнічній та національній ідентичності в Україні, особливу увагу було приділено польській та угорській національним меншинам. Результати проєкту ENRI-East у цьому контексті є показовими, оскільки дозволяють проаналізувати, які саме чинники респонденти вважають визначальними для належності до тієї чи іншої спільноти: «Для визначення диференційних чинників етнічної ідентичності опитаним полякам та угорцям було запропоновано оцінити, які з перерахованих чинників характеризують справжнього поляка або угорця. Відповіді показали, що головними чинниками для українських поляків є самоідентифікація («почувати себе поляком» – 96% опитаних, які дали відповідь на запитання) та пращури («мати пращурів-поляків» – 96%), тоді як для українських угорців головною є мова («розмовляти угорською мовою» – 98%). Чинник самоідентифікації зберігає своє значення (знаходиться на першому або другому місці) для всіх досліджуваних груп, мова також знаходиться на 1-2 місцях...» [58, с. 234,235]. Зазначені емпіричні дані мають суттєве значення для правової доктрини, оскільки демонструють, що навіть у рамках однієї держави національні меншини керуються різними ключовими маркерами ідентичності. Для польської меншини домінують самоідентифікація та походження, тоді як для угорської – мовна компетентність як базовий елемент групової самобутності.

Важливим джерелом для аналізу сучасних процесів самоідентифікації громадян України є результати проєкту Центру Разумкова «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики», реалізованого у 2017 року за підтримки програми MATRA МЗС

Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера [59]. У межах цього проєкту було проведено загальнонаціональне опитування, присвячене виявленню структурних характеристик ідентичності, її динаміки та чинників, що визначають самоусвідомлення громадян.

Отримані результати засвідчили високий рівень однокомпонентної національної самоідентифікації: «74,0 % респондентів фіксують свою належність лише до однієї національності, 12,0 % – одразу до двох або кількох національностей, 6,0 % – не відчують належності до жодної національності, 8 % – не визначилися» [59, с. 157]. Наявність 12 % громадян із мультинаціональною самоідентифікацією демонструє існування тенденції до зростання гібридних або комбінованих моделей ідентичності.

Згідно із статтею 6 ЗУ-2827-IX: «Кожний громадянин України має право вільно вирішувати, чи вважатися належним до національної меншини (спільноти) (кількох національних меншин (спільнот)» [69]. Тож законодавство України прямо визнає можливість множинної самоідентифікації, що нормативно відображає ту соціальну реальність, яку фіксують результати опитування Центру Разумкова.

У контексті аналізу наявних емпіричних досліджень, що стосуються проблематики мовної ідентичності національних меншин в Україні, доцільно звернутися до роботи К. Коломієць «Мовно-соціальна адаптація національних меншин в Запорізькій області» [14] (опитування 2017–2018), яка містить один із небагатьох регіональних зрізів мовної ситуації серед представників окремих етнічних груп. Авторка, зокрема, зазначає: «...вільне володіння українською мовою демонструють менша частина опитуваних: поляки (26,4%), євреї (14,0%), болгари (16,3%), татари (10,7%), росіяни (12,5%), німці (14,3%) і білоруси (12,0%). Щоправда розуміють її 91,3% респондентів [14, с. 75-76]. Водночас деякі респонденти вказали на певні труднощі, з якими вони стикаються під час розмови українською мовою». Крім того, авторка фіксує тенденцію до підтримки української мови у сфері освіти: «Слід також зауважити, більшість респондентів вважають необхідним отримання освіти дітьми українською мовою, і саме це не

виключає, що майбутнє останніх (а можливо, і подальша освіта) планується в тісному зв'язку з історичною батьківщиною» [14, с. 75].

Окремий блок дослідження було присвячено питанню доцільності здобуття дітьми освіти рідною мовою. Як зазначає К. Коломієць, «переважна кількість болгар, німців, поляків і росіян підтримують навчання рідною мовою; серед молдован і євреїв аналогічної думки дотримується майже кожен третій респондент, водночас наявною є і група тих, хто не зміг визначитися» [14, с. 75]. Попри емпіричну цінність отриманих даних, у дослідженні до єдиного масиву було віднесено групи, які за українським законодавством мають різний правовий статус. Наприклад, кримські татари належать до корінних народів України відповідно до Закону України «Про корінні народи України» (2021 рік), а не до національних меншин. Їхні конституційні гарантії, механізми представництва, історичний контекст та політико-правовий статус істотно відрізняються від статусу національних меншин. Поєднання цих груп у рамках одного статистичного блоку суперечить базовим критеріям юридичної класифікації й призводить до викривлення аналітичних висновків.

Показовим прикладом сучасного емпіричного аналізу мовно-культурних орієнтацій громадян є дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2022 – січні 2023 року за підтримки проєкту USAID «Трансформація комунікацій» [60]. Його метою була оцінка рівня володіння іноземними мовами серед дорослого населення України, а також з'ясування соціальних стимулів і бар'єрів у мовній самореалізації.

Хоча формально дослідження не мало етнонаціонального фокусу, його результати відображають соціальну динаміку ідентичності, зокрема через мову. Згідно з результатами опитування, 51,3% дорослих українців володіють англійською мовою, тоді як 22% – польською, 1,8% – угорською, 1,3% – турецькою. Водночас 31,8% респондентів зазначили, що не володіють жодною з основних іноземних мов [60]. Такі дані вказують на наявність гетерогенного мовно-культурного простору, в якому мовна компетентність виступає не лише інструментом комунікації, але й елементом соціокультурної самоідентифікації,

особливо в прикордонних регіонах, де традиційно проживають представники національних меншин. У цьому контексті мова стає чинником не лише культурного, але й конституційно-правового виміру інтеграції, адже вона визначає реальну можливість реалізації гарантованих Конституцією прав на освіту та культуру.

Окремо варто відзначити, що у 2024 році вітчизняна наукова думка була доповнена новим емпіричним дослідженням, проведеним М. Степкою у межах кваліфікаційної роботи «Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови» [22]. Незважаючи на те, що основна увага авторки була зосереджена на випадках дискримінації українців, які вимушено перемістилися за кордон унаслідок воєнного стану в країні, її результати мають безпосереднє значення для розуміння загальних тенденцій у сфері забезпечення прав національних меншин. У межах проведеного дослідження, М. Степка здійснила опитування щодо проявів дискримінації українців у різних сферах суспільного життя як в Україні, так і за межами держави. За матеріалами опитування, проведеного М. Степкою, 36,6 % респондентів повідомили, що протягом останніх 6-12 місяців вони особисто стикалися з дискримінацією, тоді як 53,7 % зазначили, що таких випадків не було, а ще 9,8 % не змогли однозначно визначити власний досвід [22, с. 63]. Уже сам факт того, що понад третина опитаних ідентифікувала ситуації дискримінаційного характеру, свідчить про латентну поширеність цього явища.

Не менш показовими є дані щодо конкретних сфер, у яких респонденти пережили дискримінаційні дії. Найбільш проблемними, за результатами дослідження, виявилися:

публічні місця (магазини, транспорт) – 47,6 % відповідей;

інтернет-простір та соціальні мережі – 47,6 %;

сфера праці та освіти – 23,8 %;

отримання медичних чи адміністративних послуг – 23,8 % [22, с. 63]

Такі пропорції свідчать про те, що дискримінація найчастіше проявляється у щоденних, «рутинних» ситуаціях, де існує висока ймовірність зіткнення з

незнайомими особами та де рівень контролю державних інституцій є мінімальним.

Щодо характеру дискримінаційних дій, то переважали:

образи та погрози – 45 %;

залякування чи цькування – 45 %;

відмова в наданні послуг – 20 % [22, с. 64]

Водночас респонденти практично не повідомляли про випадки фізичного насильства (0 %), що свідчить про переважно психологічні, вербальні й поведінкові форми дискримінації.

Хоча дослідження М. Степки не було сфокусоване на окремих групах національних меншин, отримані нею результати є надзвичайно важливими для загального розуміння механізмів дискримінації як соціально-правового явища. По-перше, вони підтверджують, що навіть представники титульної нації можуть відчувати на собі прояви упередженого ставлення, що тим більше посилює вразливість національних меншин. По-друге, кількісні показники дозволяють співвіднести тенденції, характерні для українців загалом, з аналогічними процесами, що відзначаються в дослідженнях національних меншин: нерівність доступу до послуг, обмеження у сфері зайнятості, упереджені комунікативні практики.

У цьому контексті особливо релевантним є дослідження О. Симонова та І. Бобок «Дискримінація за національними ознаками в мережі «Інтернет» [21]. За результатами опитування: «86% опитуваних стикалися із проявами дискримінації за національною ознакою в мережі «Інтернет». Найбільше цю дискримінацію зустрічали в коментарях до інформаційних джерел... до 5% опитуваних дискримінація мала пряме відношення» [21, с. 250]. Це свідчить, що дискримінаційні прояви часто носять загальний (направлений на всю меншину), а не суто особистий характер.

Водночас дослідження показало цікаву гендерну динаміку: «З усіх респондентів чоловічої статі 12,8% розповсюджували негативну інформацію про чужі національності... Жінки – лише 7,9%. З них 1,02% відносяться до

національних меншин» [21, с. 252–253]. Ці дані демонструють не лише частоту стигматизації, але й активну участь певної частини населення в її поширенні, що впливає на загальний соціальний клімат у сфері міжнаціональних відносин.

Дослідження встановило: «З усіх респондентів ніхто не звертався до суду через прояви дискримінації за національною ознакою в інтернеті. Але 8% хотіли звернутися, та 3,2% (40%) з них відносяться до національних меншин... 74,3% вважають, що держава може завдяки інтернету проводити антидискримінаційну політику... І 68,9% опитуваних вважає, що існуючий контент в інтернеті може створювати загрозу і впливати на прояви і розповсюдження дискримінації» [21, с. 253]. Ці дані свідчать про кілька ключових тенденцій: дискримінація відчутно міститься в онлайн-просторі, і її прояви носять масовий характер. Представники національних меншин частіше відчують потребу в захисті, але не можуть реалізувати це право через відсутність ефективних механізмів. Суспільство очікує активної державної антидискримінаційної політики, зокрема в цифровому середовищі.

Тож результати обох досліджень – М. Степки та О. Симонова та І. Бобок у комплексі підтверджують ключові висновки: дискримінація в Україні не є поодиноким явищем, вона має системний характер, охоплює як офлайн-, так і онлайн-середовище, а її інтенсивність та наслідки для національних меншин є значно вищими через відсутність інституційних, процесуальних та доказових механізмів захисту.

Аналіз наявних українських досліджень, присвячених національній ідентичності та соціально-правовому становищу національних меншин, засвідчує наявність низки системних проблем, які потребують подальшого конституційно-правового врегулювання та вдосконалення державної політики. Насамперед ключовим структурним викликом залишається відсутність в Україні актуальних, надійних та порівнюваних статистичних даних про чисельність національних меншин, що є прямим наслідком непроведення Всеукраїнського перепису населення після 2001 року. У результаті держава фактично позбавлена можливості коректно оцінювати реальні зміни в структурі національних меншин,

а також формувати ефективні механізми їхнього конституційно-правового захисту. Це особливо важливо з огляду на масштабне транскордонне переміщення населення України після 2014 та 2022 років.

Сукупність аналізованих досліджень дозволяє дійти висновку, що ключові проблеми української етнонаціональної політики мають системний характер і зводяться до двох блоків: дефіцит достовірної інформації про стан національних меншин та відсутність процедурного механізму підтвердження національної приналежності.

Вирішення цих проблем, відповідно, вимагає комплексного підходу. По-перше, після завершення правового режиму воєнного стану необхідно провести актуалізований перепис населення з урахуванням міжнародних стандартів щодо фіксації етнонаціокультурних характеристик. По-друге, українське законодавство потребує розроблення багатокомпонентної моделі критеріїв належності до національних меншин. По-третє, доцільним є запровадження добровільної Довідки про належність до національної меншини, яка одночасно забезпечуватиме право на самоідентифікацію й міститиме об'єктивні підтверджуючі елементи, що дозволить людині реалізовувати спеціальні державні гарантії та захищати свої права в судовому порядку.

Проведений аналіз емпіричних джерел, національних і міжнародних досліджень, а також сучасних опитувань демонструє, що оцінка становища національних меншин в Україні неможлива без системного використання фактичних даних, які відображають реальні демографічні, мовні та ідентифікаційні процеси. Емпірична база свідчить про значний розрив між нормативною моделлю забезпечення прав національних меншин та фактичним станом їх реалізації, що зумовлено як об'єктивними, так і інституційними чинниками.

Передусім ключовою проблемою є відсутність актуальних статистичних даних щодо кількісного складу, просторового розміщення та мовно-культурних характеристик національних меншин. Використання результатів Всеукраїнського перепису 2001 року не дозволяє формувати сучасну етнонаціональну політику,

оскільки демографічна та міграційна ситуація після 2014 року та особливо після 2022 року зазнала фундаментальних змін. У цьому контексті положення Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення», які унеможливають його проведення в період дії воєнного стану, вказують на те, що оновлений перепис населення має стати пріоритетом державної етнонаціональної політики після завершення воєнних дій.

Друга системна проблема – відсутність в Україні дієвого процесуального механізму підтвердження належності особи до національної меншини. Наявні емпіричні дані (ENRI-East, опитування Центру Разумкова, регіональні дослідження, дослідження проявів дискримінації) чітко демонструють, що в реальному житті члени різних національних меншин керуються різними маркерами ідентичності – мовою, походженням, самоідентифікацією, культурними практиками.

Емпіричні дані також свідчать про поширеність дискримінаційних практик як в офлайн-, так і в онлайн-середовищі, причому національні меншини системно демонструють вищу вразливість до упередженого ставлення, обмеження доступу до послуг, мовних бар'єрів та негативних комунікативних практик.

У світлі проаналізованих джерел стає очевидним, що ефективне конституційно-правове забезпечення прав національних меншин в Україні вимагає поєднання нормативного та емпіричного підходів. Без актуальної статистичної бази, без уніфікованої системи критеріїв належності до національних меншин та без процесуального механізму, який дозволяє особі довести свою приналежність і захистити її в судовому порядку, будь-які законодавчі гарантії залишатимуться декларативними.

У цьому контексті цілком обґрунтованою є необхідність: проведення після завершення воєнного стану оновленого перепису населення відповідно до міжнародних стандартів.

Отже, емпірична база засвідчує, що сучасне становище національних меншин в Україні потребує не лише уточнення правових дефініцій, а й побудови реальної, доказової, статистично обґрунтованої моделі державної

етнонаціональної політики, яка відповідатиме міжнародним стандартам у сфері прав людини.

3.2. Механізми гарантування та реалізації прав національних меншин: правовий аспект

Емпірична частина дисертаційного дослідження ґрунтується на результатах авторського опитування, проведеного серед представників польської, словацької, болгарської, албанської та угорської національних меншин України. Зазначене дослідження стало логічним продовженням теоретико-правового аналізу, викладеного в попередніх розділах, і мало на меті дослідження реальної дієвості конституційно-правових гарантій прав національних меншин, визначенні показників їх практичного застосування та виявленні тих аспектів правового регулювання, які потребують вдосконалення з огляду на досвід і потреби самих представників національних меншин. Саме емпіричний рівень дослідження, дозволить оцінити стан фактичного дотримання гарантій національних меншин, визначених у нормах Конституції України, та ефективність правового регулювання в цій сфері. Словосполучення «ефективність правового регулювання» в контексті цього дослідження не зводиться до побутового або емоційного сприйняття респондентами, а позначає міру фактичної здатності особи реалізувати гарантовані їй права, а також ступінь доступності, зрозумілості та ефективності відповідних механізмів.

Методологічно це дослідження має якісно-кількісний характер. Такий підхід відповідає сучасним уявленням про поєднання методів у правових дослідженнях, відповідно до яких кількісні та якісні методи не повинні розглядатися як взаємовиключні, а навпаки – як взаємодоповнювальні. У статті «Дебати про кількісне та якісне дослідження: питання методу чи епістемології?» Алан Брайман наголошує: «...кількісні та якісні дослідження слід розглядати як взаємодоповнювальні і, відповідно, поєднувати. Цей підхід пов'язаний із зростаючим інтересом до «тріангуляції» в соціальних дослідженнях. Хоча цей термін іноді означає ширший підхід, що включає різних дослідників, теорії та методології, зазвичай він означає поєднання методів дослідження. Ідея комбінування виглядає логічною. Чому б дослідникам не використовувати сильні сторони різних методів і не поєднувати їх у межах одного дослідження? Це

дозволяє уникнути методологічної обмеженості. Деякі автори навіть прямо заявляють, що кількісні та якісні методи не є взаємовиключними» [137]. Отже, якісно-кількісний характер авторського опитування полягає в поєднанні двох взаємопов'язаних методів: з одного боку, воно забезпечує кількісне відображення відповідей представників національних меншин, а з іншого – дозволяє здійснити їх поглиблене правове тлумачення. Саме таке поєднання методів є найбільш виправданим для цілей цього дослідження, оскільки дає змогу не лише зафіксувати наявність певних проблем у сфері реалізації прав національних меншин, а й з'ясувати, чому саме вони виникають, у чому полягає їхній правовий зміст та які напрями вдосконалення законодавства й правозастосовної практики є необхідними.

Здійснене дослідження мало апробаційний характер і було спрямоване на виявлення основних проблем у сфері реалізації прав осіб, які належать до національних меншин. Збір даних відбувався упродовж серпня – листопада 2025 року шляхом анкетування за допомогою онлайн-платформи Google Forms (Додаток А). Такий спосіб проведення опитування забезпечив дотримання принципів добровільності, анонімності та доступності для респондентів із різних регіонів України.

До участі в опитуванні запрошувались респонденти, які відповідали трьом критеріям відбору:

Віковий критерій (Додаток Б.1) участі респондентів у дослідженні було визначено на рівні від 18 років, що зумовлено необхідністю забезпечення повноцінної правосуб'єктності учасників та їх здатності усвідомлено формулювати правові оцінки. Неповнолітні та малолітні особи за доктринальним підходом не можуть розглядатися як суб'єкти, здатні самотійно здійснювати юридично значущі дії, оскільки їхня воля в правовій сфері заміщується волею інших осіб – батьків, опікунів чи піклувальників. Як слушно зазначають О. Донченко та Т. Грекул-Ковалик, неповнолітні та малолітні особи: «це суб'єкт права, який є лише правовою формою, позбавленою самотійного вольового змісту; його воля заміщується волею інших суб'єктів права, що діють від його

імені на підставі закону» [111, с. 133]. Саме тому особи, які не досягли повної правосуб'єктності, не залучались до опитування, оскільки такі респонденти не можуть у повному обсязі оцінити механізми реалізації та захисту прав, гарантованих законодавством.

Досягнення вісімнадцятирічного віку саме по собі не гарантує відсутності обмежень дієздатності. Тому на етапі підготовки дослідження всі потенційні респонденти були поінформовані про критерії участі, зокрема про необхідність володіння повною правосуб'єктністю. Тож віковий поріг у 18 років виконував функцію мінімальної формальної межі, а поєднання цього критерію з попереднім інформуванням респондентів забезпечило залучення до опитування саме тих учасників, які володіють повною правосуб'єктністю.

Розподіл респондентів за віковими групами забезпечує багатомірність оцінок: від поглядів тих, хто формувався вже в умовах незалежної України та євроінтеграційного курсу, до бачення осіб, які мають досвід життя в інших політико-правових реаліях.

Самоідентифікаційний критерій (Додаток Б.3): обов'язковою умовою була самоідентифікація як представника національної меншини. З огляду на мету дослідження, емпірична частина була зосереджена передусім на представниках угорської, словацької, польської та болгарської національних меншин, які історично проживають у прикордонних регіонах України та мають усталені культурні, мовні й транскордонні зв'язки. Саме цим національним меншинам було надіслано офіційні запрошення взяти участь в авторському опитуванні, що дозволило отримати релевантні дані щодо практичної реалізації їхніх прав та оцінки ефективності чинного законодавства. Зокрема запрошення було надіслано таким організаціям: Громадська організація «Товариство угорської культури Закарпаття»; Громадська організація «Демократична спілка угорців України»; Громадська організація «Товариство угорської творчої інтелігенції Закарпаття»; Громадська спілка «Форум угорських організацій Закарпаття»; Громадська організація «Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство»; Закарпатське угорськомовне наукове товариство; «Громадська організація «Закарпатське

угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників»; «Спілка угорських журналістів Закарпаття»; Громадська організація «Закарпатська угорська асоціація скаутів»; Громадська організація «Молодіжне товариство угорської культури Закарпаття»; Громадська організація «За підтримки молодих талантів угорської національності меншини Закарпаття»; Громадська спілка «Закарпатське товариство угорців»; Громадська організація «Платформа міжнаціонального діалогу Закарпаття»; Громадська організація «Товариство словаків України імені Людовіта Штура»; Громадська організація «Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра»; Громадська організація «Товариство польської культури Закарпаття імені Гневи Волосевич» та інші.

Водночас у дослідженні добровільно взяв участь також один представник албанської національної меншини, що, хоча й не входила до первинно визначеної вибірки, засвідчує відкритість дослідження та актуальність порушених питань для ширшого кола національних спільнот. Залучення цього респондента не змінює фокус дослідження, проте додатково підтверджує універсальний характер окреслених проблем та їх значущість для різних національних меншин, які проживають в Україні.

Вибір польської, словацької, болгарської та угорської національних меншин для подальшого емпіричного аналізу не є випадковим, а спирається на комплекс юридичних критеріїв, передусім, правові системи Республіки Польща, Словацької Республіки, Республіки Болгарія та Угорщини належать до числа тих європейських держав, у законодавстві яких питання захисту прав національних меншин отримали системне, інституційно вмотивоване та конституційно гарантоване закріплення. Зокрема, Конституція Словацької Республіки, яка за міжнародними оцінками входить до числа найбільш структурно досконалих у світі, містить окремий комплексний розділ, присвячений правовому становищу національних меншин. У цьому контексті польська, словацька, болгарська та угорська національні меншини в Україні походять із держав, де стандарти захисту прав меншин набули високого рівня правової формалізації та міжнародного визнання. Це дозволяє співвіднести реальний стан забезпечення прав таких

спільнот в Україні із тими моделями, які сформувалися в межах правових систем держав-членів Європейського Союзу.

Окрім того, польська, словацька, болгарська та угорська національні меншини історично проживають у прикордонних регіонах, зокрема в Закарпатській та Одеській областях, які вирізняються поліетнічним складом населення та специфічним соціально-правовим середовищем, зумовленим їхнім розташуванням уздовж державного кордону. Закарпатська область, що межує з Угорщиною, Словацькою Республікою, Румунією та Республікою Польща, охоплює низку прикордонних міст, серед яких Ужгород, Чоп, Берегове, Виноградів і Рахів, де традиційно проживають угорська, словацька та інші національні спільноти. Одеська область, яка межує з Республікою Молдова та Румунією, також характеризується значною етнокультурною різноманітністю; у таких містах як Одеса, Ізмаїл, Рені, Болград і Кілія, компактно проживають болгари, молдовани та представники інших національних меншин.

Прикордонний характер цих регіонів зумовлює підвищену чутливість місцевих спільнот до питань збереження культурної ідентичності, мовної політики, доступу до освіти рідною мовою, а також розвитку транскордонних соціальних, культурних та економічних зв'язків. Саме в таких регіонах найбільш виразно проявляється взаємодія між національним законодавством України, міжнародними стандартами захисту прав національних меншин і практиками сусідніх держав. У цьому контексті представники національних меншин, які проживають у прикордонних територіях, є важливими носіями емпіричного досвіду, що дозволяє об'єктивно оцінити ефективність українського законодавства в забезпеченні умов для реалізації їхніх прав у сферах освіти, культури, використання мови, участі в публічному житті та транскордонної співпраці.

Отже, дослідження правового становища національних меншин у прикордонних регіонах України дає змогу не лише виявити специфічні виклики, пов'язані з багатокультурністю та геополітичним розташуванням цих територій, але й сформулювати обґрунтовані висновки щодо вдосконалення державної

етнонаціональної політики, гармонізації законодавства з європейськими стандартами та забезпечення сталого розвитку міжетнічної взаємодії.

Відтак, аналіз саме цих чотирьох національних меншин має не лише наукову, а й практичну цінність, оскільки дозволяє окреслити можливості імплементації позитивного досвіду європейських держав у формування оптимальної моделі правового регулювання в цій сфері в Україні. Усього в опитуванні взяли участь дванадцять осіб. Кількісний склад респондентів пояснюється саме апробаційним характером цього дослідження – його метою було не статистичне узагальнення, а виявлення типових проблем у сфері реалізації прав національних меншин в Україні. Як зазначають С. Рахімі та М. Хатуні у статті «Насиченість в якісних дослідженнях: еволюційний концептуальний аналіз», «оскільки в якісних дослідженнях зазвичай використовується невеликий обсяг вибірки, принципово важливим є забезпечення її достатності для досягнення насичення даних. Попри відсутність усталених нормативів щодо розміру вибірки в якісній методології, окремі дослідники рекомендують залучати 12–15 учасників, особливо у відносно однорідних сукупностях, що дає змогу досягти стану насичення» [138]. Тож кількісний склад опитаних у межах дванадцяти респондентів відповідає методологічним засадам якісного дослідження.

Окремої уваги заслуговує і гендерний аспект (Додаток Б.2): за результатами опитування, серед респондентів представлено як чоловіків, так і жінок у приблизно рівних пропорціях, що дозволяє уникнути перекосів, пов'язаних із домінуванням однієї статі в анкетуванні. Отже, отримані результати можна розглядати як гендерно збалансовані.

Лінгвістичний критерій: респондент повинен був володіти українською мовою на рівні, достатньому для самостійного заповнення анкети. Опитування проводилося українською мовою (Додаток А).

Анкета містила п'ять основних блоків, кожен із яких був спрямований на дослідження окремого аспекту конституційно-правового статусу національних меншин. Перший блок охоплював соціально-демографічні показники, що дозволили встановити вікову, гендерну та територіальну структуру респондентів.

Другий блок присвячений питанням правового статусу та механізмів захисту прав, де респонденти оцінювали власну обізнаність щодо законодавчих гарантій та рівень довіри до державних інституцій. Третій блок зосереджувався на реалізації прав у сферах освіти, культури та мови, що має ключове значення для збереження національної ідентичності. Четвертий блок стосувався соціальної інтеграції та участі в громадському житті. Завершальний блок включав підсумкові запитання, що дозволяли респондентам висловити власну оцінку стану реалізації їхніх прав та шляхів вдосконалення державної політики в цій сфері.

Перший блок виконав методологічну функцію – він забезпечив розуміння вікової, гендерної, мовної та територіальної структури опитаних осіб. З огляду на проведений вище аналіз соціально-демографічних характеристик респондентів, які сформували зміст першого блоку анкети, доцільним є перехід до наступного етапу емпіричного дослідження.

Саме в другому блоці опитувані респонденти оцінюють зміст правового середовища, в якому вони реалізують свої права. Другий блок спрямований на виявлення ступеня інтегрованості законодавчих гарантій у правосвідомість осіб, які належать до національних меншин, а також на визначення рівня довіри до механізмів їх практичного захисту. Власне тому першим з огляду на логіку викладення підлягає аналіз питання щодо – ступеня ознайомленості представників національних меншин із ЗУ-2827-ІХ (Додаток А.3). Саме це питання дозволяє встановити, наскільки норми законодавства не лише формально існують у правовому полі, а й реально функціонують у свідомості осіб, яким вони адресовані.

За результатами анкетування (Додаток Б.4) лише 33,3 % респондентів зазначили, що добре ознайомлені з положеннями ЗУ-2827-ІХ, тоді як 50 % – обмежилися відповіддю «частково знайомий(а)», а ще 16,7 % – «чув(ла), але не ознайомлений(а)». Жоден із респондентів не вказав на повну відсутність інформації, проте абсолютна більшість продемонструвала недостатній рівень правової поінформованості. Наведене співвідношення відповідей узгоджується зі спостереженнями, отриманими під час безпосередніх індивідуальних розмов з

представниками національних меншин. У ході таких обговорень з'ясувалося, що значна частина осіб, які належать до національних меншин, стикаються з труднощами в розумінні змісту своїх прав, передбачених Конституцією України та спеціальним законодавством, а також мають обмежене уявлення про механізми їх реалізації й захисту.

Загалом у юридичній доктрині питання належної інформованості особи про зміст її прав розглядається як елемент принципу належної правової поведінки. На цьому наголошує, зокрема, С. Погребняк, зазначаючи: «...особа не повинна проявляти недбалість і має докласти належних зусиль для усвідомлення змісту закону: зокрема, отримати в разі необхідності юридичну консультацію, ознайомитися з відповідною судовою практикою. Іншими словами, особа має бути розсудливою та обачною» [139, с. 179]. Зазначена позиція загалом відповідає принципу *ignorantia juris non excusat* (незнання закону не звільняє від відповідальності), який закріплений у статті 68 Конституції України. Однак, зазначене твердження не може тлумачитися ізольовано від соціально-правового контексту, в якому перебувають представники національних меншин. Як було встановлено в попередніх розділах дослідження, правова необізнаність представників національних меншин формується не стільки як наслідок індивідуальної пасивності, скільки як результат системної інформаційної нерівності.

Показовим підтвердженням цього є становище ромської національної меншини, для значної частини представників якої характерними є труднощі з отриманням документів, реєстрацією місця проживання, доступом до адміністративних послуг та юридичної допомоги. Представники національних меншин становлять найбільш уразливу соціально-правову категорію, яка формується під впливом внутрішньогрупових правил та соціальних очікувань. У таких групах правова обізнаність окремої особи нерідко залежить від рівня поінформованості меншини загалом. За таких обставин відсутність належного рівня правової поінформованості не може тлумачитися як наслідок особистої недбалості чи бездіяльності. Навпаки, вона є проявом об'єктивної вразливості цих

спільнот, яка вимагає від держави активних дій, зокрема доцільним видається формування на державному рівні комплексної системи правопросвітницьких заходів, спрямованих саме на представників національних меншин. Йдеться не лише про одноразові інформаційні кампанії, а про інституціалізовану програму, що включала б систематичні навчальні модулі, консультаційні центри, інтерактивні інформаційні ресурси та механізми співпраці з органами місцевого самоврядування й громадськими організаціями. Подібна програма повинна спрямовуватися на підвищення рівня знань про зміст прав, закріплених у Конституції України та ЗУ-2827-IX. Запровадження такої державної програми відповідало б сучасним стандартам Ради Європи у сфері інтеграції національних меншин, зокрема Копенгагенським критеріям, які є необхідною передумовою для євроінтеграції держави.

Наступне питання другого блоку анкети (Додаток А.3) стосувалося оцінки респондентами фактичних змін у сфері забезпечення їхніх прав після оновлення законодавчого регулювання у 2022 році. Метою цього фрагмента опитування було виявити, наскільки прийняття оновленого профільного ЗУ-2827-IX відобразилося в повсякденному правовому житті представників національних меншин, тобто чи відчують вони практичні наслідки запроваджених державою реформ.

Отримані результати демонструють неоднозначність сприйняття цих змін (Додаток Б.5). Лише 16,7 % учасників опитування засвідчили наявність позитивних зрушень у сфері реалізації та захисту своїх прав, 41,7 % відповіли «скоріше так». Натомість 25 % зазначили «скоріше ні», а ще 16,7 % не зафіксували для себе жодних змін. У процесі осмислення причин того, чому значна частина респондентів не відчула реального покращення свого правового становища після оновлення законодавства, доцільним є звернення до класичних теоретичних положень правової науки. В. Форсюк, аналізуючи природу нормативного регулювання та роботи видатних цивілістів, слушно підкреслював, що жоден закон, навіть найдосконаліша кодифікація, не здатен охопити всієї різноманітності суспільних відносин, оскільки життя змінюється швидше, ніж будь-яка норма [140, с. 59]. Хоча наведена думка є цінною для розуміння загальної природи права,

вона потребує критичного переосмислення в сучасному контексті. Зокрема, твердження про неможливість створення закону, який охоплював би всі життєві ситуації, має ще один важливий аспект: спроба надмірно деталізувати закон призведе до його казуїстичності, що, у свою чергу, ускладнить його практичне застосування і зробить норму громіздкою, перевантаженою та непристосованою до реалій динамічних суспільних процесів. Отож прагнення уникнути прогалин та намагання описати кожний можливий життєвий випадок у межах закону лише погіршило б якість правового регулювання.

Водночас слід погодитися з ключовою логікою його висловлювання: право не може залишатися статичним. Найбільш ефективною є не спроба створити універсальну норму «на всі випадки життя», а системна і безперервна робота держави щодо оновлення, коригування та інституційного вдосконалення законодавства. У сфері прав національних меншин це означає необхідність регулярного аналізу проблем реалізації прав, моніторингу потреб національних меншин, періодичного оновлення нормативних актів та адаптації їх до сучасних умов.

З огляду на це, той факт, що значна частина респондентів не відчула практичних змін після ухвалення ЗУ-2827-ІХ, слід розглядати не як свідчення неефективності реформи, а як природний етап розвитку правового регулювання, яке має бути динамічним, відкритим до уточнень і чутливим до потреб часу.

Питання щодо того, чи має практичне значення заміна терміна «національні меншини» на «національні меншини (спільноти)» в чинному законодавстві України, є особливо показовим з огляду на результати опитування та висновки, сформульовані в попередніх розділах дисертаційного дослідження (Додаток А.4). Як було доведено, в теоретико-правовій частині категорії «меншина» та «спільнота» не є тотожними ні за обсягом, ні за змістом. У попередніх розділах було також обґрунтовано, що Конституція України оперує виключно терміном «національні меншини», який має чітко окреслений правовий зміст і багаторічну доктринальну традицію. Водночас законодавча заміна цього терміна шляхом додавання слова «спільноти» створює низку колізій.

Результати опитування виявили (Додаток Б.6), що 75 % респондентів не вважає таку заміну терміна реально значущою або ефективною для покращення їхнього становища. Навпаки, вони прямо зазначили, що ця зміна не має жодного практичного значення. Ще 16,7 % респондентів обрали варіант відповіді, згідно з яким така новація має радше позитивне значення. Лише 8,3 % респондентів, зазначили «так, має важливе значення і позитивно впливає». Цей результат повністю корелює з теоретичними висновками, висвітленими в першому розділі: семантичне поєднання термінів «меншина» і «спільнота» є внутрішньо суперечливим, оскільки об'єднує в межах одного поняття два різні явища. Термін «спільнота» є значно ширшим, не має ознак вразливості групи та не містить того захисного змісту, який притаманний класичному поняттю «національна меншина».

Наступний елемент другого блоку анкети був спрямований на виявлення того, наскільки представники польської, словацької, болгарської та угорської національних меншин стикаються з проявами дискримінації в повсякденному житті (Додаток А.4). Це питання має фундаментальне значення, оскільки саме фактичні випадки дискримінаційного чи упередженого ставлення дозволяють оцінити реальний ефективність державних механізмів, спрямованих на забезпечення рівності.

За результатами опитування (Додаток Б.7) 25 % респондентів зазначили, що стикалися з випадками дискримінації за національною ознакою в Україні. Натомість 66,7 % опитаних повідомили, що вони не мали подібного досвіду або не спостерігали його у своєму найближчому соціальному середовищі. І 8,3 % респондентів зазначили «важко відповісти». Попри те, що більшість респондентів не ідентифікували у власному життєвому досвіді прямих форм дискримінації, сам факт, що 25 % опитаних повідомили про її наявність, є статистично та юридично значущим. Це свідчить про те, що дискримінаційні практики, хоча й не охоплюють більшість представників зазначених національних меншин, все ж залишаються соціально відчутними.

Такі результати повністю узгоджуються з теоретичними положеннями, викладеними в першому розділі дисертації, де підкреслювалося, що представники національних меншин, навіть за відсутності систематичної дискримінації, перебувають у зоні підвищеного ризику щодо вразливості до прихованих або латентних форм упередженості. Для певних меншин – що особливо видно на прикладі ромської національної меншини, чію ситуацію було докладно проаналізовано раніше – подібні явища можуть носити системний характер. Хоча опитування в цьому дослідженні не охоплювало ромів, наведений приклад демонструє, що й інші національні меншини стикаються з випадками дискримінації.

На окрему увагу заслуговують наукові підходи до вивчення дискримінації за національною ознакою, що знайшли відображення в працях сучасних дослідників. Зокрема, О. Юрченко у статті «Дискримінація представників національних меншин» [141] звертає увагу на те, що «порівняно з більшістю населення, етнічні меншини мають значно нижчі шанси знайти роботу» [141, с. 79]. Водночас зазначене твердження потребує критичного уточнення. Автор фактично ототожнює категорії «етнічні меншини» та «національні меншини», використовуючи їх як взаємозамінні, що суперечить усталеним підходам конституційного та міжнародного права. Як доведено в попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, «національна меншина» є категорією публічно-правовою, пов'язаною зі статусом спільноти в державі, її історичною тяглістю, колективними правами та конституційними гарантіями. Натомість етнічна група є ширшим, соціокультурним поняттям, яке не завжди має ознаки саме національної меншини та не завжди перебуває у сфері правового регулювання держави.

Попри це, змістовно твердження О. Юрченка залишається релевантним для аналізу загальної тенденції: незалежно від термінологічних неточностей, вказана проблема – складнощі із доступом до ринку праці – дійсно є характерною для багатьох осіб, які належать до національних меншин.

У той же час окреслені висновки О. Юрченка доповнюються й іншими науковими підходами, що дозволяють глибше осмислити проблему дискримінації

в контексті діяльності державних інституцій. Зокрема, В. Галуцько та В. Любчик у своїй праці «Взаємодія Національної поліції з національними меншинами» [142] слушно зазначають: «Значний вплив на процеси інтеграції та запобігання міжетнічним конфліктам забезпечує Національна поліція, яка повинна мати відповідну підготовку для ефективної роботи з національними меншинами, сприяння гармонійним міжетнічним відносинам та запобігання проявам дискримінації» [142, с. 66]. Такі механізми можуть дати позитивні результати виключно за умови, що держава створює не систему контролю за національними меншинами, а систему їхнього захисту, орієнтовану на відновлення довіри, підтримку правової поінформованості та забезпечення рівного доступу до механізмів правосуддя.

Науковці В. Галуцько та В. Любчик також зазначають, що «обов'язок, поліції вивчати особливі потреби національних меншин, що дозволить ефективно реагувати на ситуації, що можуть спричиняти міжетнічну напруженість. На особливу увагу заслуговують дільничні офіцери поліції та поліцейські офіцери громади, які взаємодіють з населенням на засадах партнерства та мають на меті співпрацю з громадянами, громадськими організаціями, установами, підприємствами різних форм власності; взаємодіють з органами державної влади та місцевого самоврядування, населенням й утвореними відповідно до чинного законодавства громадськими формуваннями з охорони громадського порядку; виконують завдання, спрямовані на дотримання прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави тощо» [142, с. 67]. Науковці слушно наголошують, що «обов'язок поліції вивчати особливі потреби національних меншин» є одним із ключових елементів ефективної моделі громадської безпеки. Однак у цьому контексті критично важливо усвідомлювати, яким чином буде реалізовуватися така взаємодія з національними меншинами. Формальне закріплення обов'язку «вивчати потреби національних меншин» без чіткого правового визначення його змісту, меж та процедур несе ризик трансформації правоохоронної діяльності в практики надмірного контролю або навіть вибіркового спостереження за представниками певних національних меншин. Якщо відповідні інструменти

будуть використовуватися не для запобігання дискримінації, а для фіксації, моніторингу чи – в нашому разі – переслідування осіб за національною ознакою, то подібні механізми не лише не сприятимуть інтеграції, а й навпаки – здатні відтворювати й поглиблювати системні форми нерівності.

Наступний елемент емпіричного блоку був спрямований на з'ясування того, чи мали респонденти реальну потребу звертатися до державних органів або судових інституцій саме з метою захисту своїх прав як представників національної меншини, тобто тих прав, які гарантуються Конституцією України, ЗУ-2827-IX, а також міжнародно-правовими актами у сфері захисту прав меншин (Додаток А.4). Це питання є концептуально важливим, оскільки дає можливість оцінити не лише факт порушення прав, а й готовність та здатність осіб користуватися спеціальними правозахисними механізмами, спрямованими на охорону їхнього особливого конституційно-правового статусу.

Отримані відповіді засвідчили, що 91,7 % респондентів ніколи не зверталися по захист своїх прав як представників національних меншин, тоді як лише 8,3 % повідомили про наявність такого досвіду. Таке співвідношення не можна тлумачити як свідчення відсутності порушень у сфері реалізації прав меншин. Навпаки – в поєднанні з результатами попереднього питання про випадки дискримінації, де частина опитаних повідомила про факти упередженого ставлення, ці дані вказують на наявність прихованих бар'єрів доступу до правового захисту, що мають системний характер.

Передусім низький відсоток фактичних звернень свідчить про те, що особи, які належать до національних меншин, часто не ідентифікують порушення своїх прав саме як порушення прав національних меншин, а імовірно сприймають дискримінаційні дії як «побутові труднощі», позбавляючи ці події правової природи. Внаслідок цього знижується ймовірність їх звернення до формалізованих правових механізмів, передбачених законом.

Не менш показовим є й аспект довіри до державних інституцій. Як зазначає І. Лопушинський у своїй роботі «Довіра до влади як державотворчий чинник в Україні», «...передумовою успішного функціонування політичної системи

будь-якого суспільства є політична довіра громадян до обраних ними органів публічної влади – один із вкрай важливих для існування демократії чинників» [143]. К. Кулі-Іванченко у своїй статті «Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави» вказує, що «соціальною може вважатися держава з розвиненим громадянським суспільством, високим рівнем забезпечення соціального захисту громадян, зокрема, підтримки незахищених верств населення та осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах...» [13]. Слушною в цьому контексті є також думка Ю. В. Бедратого, С. О. Халюки, О. Т. Савка, які у своїй статті «Реформа судової системи України: результати та подальші кроки» зазначають, «судова система, яка тривалий час асоціювалася з корупцією, політичним впливом і низькою довірою суспільства, потребує глибоких і системних змін, щоб стати справжнім гарантом справедливості» [144, с. 155]. Зазначені твердження підтверджують і результати дослідження, зокрема переважна кількість респондентів ніколи не зверталася по захист своїх прав саме як представників національних меншин, це свідчить про знижену віру в ефективність таких інституцій, очікування складності процедур або переконання, що результат буде несуттєвим, затриманим або формальним.

Також варто згадати, що в попередніх розділах вже встановлено, що законодавство не містить належних процесуальних механізмів, які б дозволяли особам, що належать до національних меншин, реалізувати свої мовні права в судовому процесі, наприклад, подавати документи мовою відповідної меншини чи отримувати офіційні відповіді нею. За таких умов не варто дивуватися тому, що респонденти переважно уникають судових процедур: для багатьох осіб, які належать до національних меншин, звернення до суду стає психологічно та процедурно складним. На це впливають як недостатня правова інформованість, так і відсутність інституційних запобіжників, що враховували б культурні та мовні особливості таких осіб. В окремих випадках це формує відчуття неналежної захищеності та недовіру до судової системи загалом.

Аналізуючи результати третього блоку опитування, який був спрямований на дослідження стану реалізації культурних, мовних та освітніх прав представників національних меншин, насамперед слід звернутися до питань, що стосуються фактичної здатності держави забезпечити умови для збереження та розвитку культури відповідних меншин (Додаток А.5). Це питання має принципове значення, оскільки культурні права становлять ядро ідентичності національних меншин, а отже, є тією сферою, в якій найяскравіше проявляється реальна ефективність правового регулювання.

Відповідь на питання (Додаток Б.9), чи створює держава достатні умови для збереження і розвитку культури їхньої національної меншини, 8,3 % респондентів зазначили – «Ні», ще 33,3 % відповідь – «Скоріше так», 50 % респондентів оцінили як – «скоріше ні» і лише 8,3 % висловили переконання, що умови є достатніми. Тож переважна кількість опитаних фактично підтвердила наявність проблем у сфері культурної політики держави.

Отримані результати узгоджуються з попередніми висновками, зробленими в теоретичних розділах дисертації, де було з'ясовано, що культурні права національних меншин є одними з найбільш вразливих у системі правового регулювання. Ефективність нормативного регулювання, яке закріплено в Конституції України та спеціальному законодавстві значною мірою залежить від діяльності органів місцевого самоврядування, фінансування відповідних програм, а також від державних органів, що нерідко носить фрагментарний характер. Культурні заходи, освітні ініціативи або програми підтримки національних меншин здебільшого виникають за ініціативи самої національної меншини, а не в межах системної державної політики. Це свідчить про перекладення державою своїх обов'язків щодо підтримки культурної самобутності національної меншини на плечі самих меншин.

У межах третього блоку опитування також увагу було приділено питанню, що стосується забезпечення можливості здобуття повної загальної середньої освіти мовами національних меншин (Додаток А.5). Це є одним із ключових аспектів реалізації культурної та мовної автономії національних меншин, оскільки

саме освітнє середовище формує підґрунтя для забезпечення міжпоколінної передачі мови та культурної спадщини.

Результати анкетування демонструють результати (Додаток Б.10): 25 % опитаних вважають, що навчання в закладах загальної середньої освіти має здійснюватися мовами національних меншин, 50% зазначили, що навчання мовами національних меншин має здійснюватися в поєднанні з українською мовою. Лише 16,7 % висловилися стриманіше, вказавши, що «скоріше достатньо навчання українською мовою» та 8,3 % «ні, навчання має здійснюватися лише українською мовою». Під час особистих зустрічей респонденти неодноразово наголошували, що формальні гарантії існують, але їх практична реалізація нашоується на брак кваліфікованих педагогічних кадрів, недостатнє забезпечення підручниками мовами меншин та відсутність чіткого державного механізму підтримки двомовної чи полімовної освіти. З позицій конституційного та міжнародного права навчання мовами національних меншин має розглядатися не як привілей, а як інструмент забезпечення рівності та недискримінації, а також як засіб охорони культурної спадщини.

Одним із ключових елементів реального, а не декларативного забезпечення прав національних меншин є можливість застосовувати рідну мову в повсякденному житті – передусім під час взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також у закладах охорони здоров'я (Додаток А.5). Саме ця сфера є своєрідним індикатором того, наскільки держава здатна забезпечити баланс між вимогами державної мови та необхідністю гарантування мовних прав меншин, гарантованих статтею 10 Конституції України. Результати анкетування (Додаток Б.11) засвідчили, що 16,7 % респондентів вказали, що в них або їхніх близьких виникали труднощі при використанні мови своєї національної меншини в комунікації з органами влади чи державними установами. Ще 83,3 % повідомили про відсутність будь-яких проблем. Для значної частини представників польської, словацької, болгарської, албанської чи угорської меншин використання рідної мови є не лише питанням ідентичності, але й питанням звичної комунікативної практики, яка формувалася історично.

У процесі опрацювання відповідей на питання щодо можливих труднощів, пов'язаних із використанням мов національних меншин у взаємодії з органами державної влади, закладами освіти й охорони здоров'я, особливого значення набуває регіональний аспект, який, як вже доводилося в попередніх розділах дисертаційного дослідження, є ключовим чинником у формуванні мовної політики щодо національних меншин та визначенні реального рівня її дієвості.

Як встановлено з анкет, більшість респондентів мешкають у прикордонних та історично полінаціональних регіонах – Закарпатській, Львівській, Одеській та Івано-Франківській областях. Саме ці території характеризуються тривалим співіснуванням різних національних меншин, стійкістю культурних традицій та активним побутовим використанням мов національних меншин. Натомість менша кількість опитаних проживає в центральних і східних регіонах України, де чисельність національних меншин є незначною, а мовне середовище – переважно одномовним, україномовним. У цьому контексті результати відповідей набувають додаткової пояснювальної сили. Беручи до уваги територіальну належність респондентів, ці 16,7 % становлять представники тих національних меншин, які проживають у місцевостях із порівняно низькою концентрацією відповідної мовної меншини, де органи місцевої влади, освітні установи та медичні заклади не мають досвіду комунікації з національними меншинами, що безпосередньо впливає на рівень доступності мовних прав.

З огляду на це, підтверджується теза, обґрунтована в попередніх розділах дисертації, а саме – що місце проживання національних меншин є визначальним параметром для формування державної політики у сфері забезпечення прав національних меншин. Саме територіальний чинник дозволяє виявити ті зони, в яких державі необхідно зосередити додаткові адміністративні, освітні й організаційні ресурси. Отож результати опитування не лише фіксують факти виникнення труднощів у реалізації мовних прав національних меншин, але й наочно демонструють, що характер таких труднощів корелює саме з географією проживання респондентів.

Проведене емпіричне дослідження дозволило комплексно оцінити реальний стан забезпечення та практичної реалізації прав національних меншин в Україні, виявивши низку системних проблем. Отримані результати підтверджують, що формально закріплені конституційні та законодавчі гарантії не завжди набувають дієвого характеру на рівні правозастосування, а механізми їх реалізації залишаються фрагментарними та істотно залежними від регіональних особливостей.

Передусім дослідження продемонструвало низький рівень правової обізнаності представників національних меншин щодо змісту ЗУ-2827-IX та механізмів захисту гарантованих прав. Лише незначна частина респондентів змогла оцінити закон як інструмент фактичних змін, що свідчить про наявність інформаційної нерівності й підтверджує тезу про необхідність формування державної системи правопросвітницьких заходів, орієнтованих саме на представників меншин. Зафіксований рівень необізнаності не є результатом індивідуальної пасивності, а є наслідком об'єктивної вразливості національних меншин, що формує обмежений доступ до юридичної інформації та державних інституцій.

Важливим результатом є й те, що значна частина респондентів не відчула практичних змін після оновлення законодавства у 2022 році. Це корелює з доктринальними положеннями про те, що закон сам по собі не здатен забезпечити ефективність правового регулювання без належних процедурних механізмів, безперервного оновлення та реальної інституційної діяльності держави. Отже, зміна нормативної бази має розглядатися лише як початковий етап, що потребує подальшого системного вдосконалення.

Дослідження також підтвердило наявність латентних та відкритих форм дискримінації, з якими стикаються представники польської, угорської, болгарської та словацької національних меншин.

Аналіз реалізації культурних та мовних прав засвідчив, що державна підтримка в цих сферах є недостатньою та нерівномірною, а значний обсяг діяльності зі збереження культурної спадщини лягає на плечі самих меншин, що

суперечить конституційному обов'язку держави забезпечувати умови для розвитку національних меншин. Питання освіти мовами національних меншин демонструє запит респондентів на дуалістичну модель (мови меншин + українська мова), що відповідає сучасним міжнародним стандартам, але потребує оновлення кадрового, фінансового та організаційного забезпечення.

Проведений аналіз механізмів гарантування та реалізації прав національних меншин на підставі результатів авторського опитування дозволив зробити узагальнений висновок про наявність суттєвого розриву між формальною нормативною фіксацією конституційно-правових гарантій та їх фактичною реалізацією в правозастосовній практиці. Отримані емпіричні дані підтверджують низький рівень ознайомленості представників національних меншин з положеннями ЗУ-2827-ІХ. Показовим є також те, що значна частина опитаних не відчуває практичних змін після оновлення законодавства у 2022 році, що свідчить про неповноту реформи. Частина респондентів, які повідомили про прояви дискримінації, а також вкрай низький рівень звернень до державних органів і суду саме з метою захисту прав як представників національних меншин, вказують на наявність латентних бар'єрів доступу до правосуддя, зумовлених дефіцитом довіри до інституцій, складністю процедур, відсутністю зрозумілих механізмів звернення, а в окремих випадках – мовними та комунікативними труднощами. Водночас результати третього блоку опитування засвідчили, що сфери культури, мови та освіти залишаються найбільш чутливими.

У підсумку емпіричні результати дають підстави стверджувати, що державна політика у сфері забезпечення прав національних меншин має бути переорієнтована з переважно декларативного рівня на систему фактичних інструментів, під якими в межах цього дослідження доцільно розуміти: по-перше, інституціалізовану та регулярну програму правопросвітництва для представників національних меншин (через інтеграцію навчальних модулів, консультаційних механізмів, доступних інформаційних ресурсів і співпрацю з органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями); по-друге, розвиток доступних механізмів правового захисту; по-третє, регіонально диференційовані

управлінські рішення, які враховують фактичну географію проживання національних меншин; по-четверте, спеціальна підготовка службовців із чіткими межами повноважень. Саме впровадження та системне застосування таких інструментів здатне забезпечити реальну дієвість конституційних гарантій.

3.3. Вдосконалення конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин: прикладний аспект

Ефективність конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин не може бути оцінена виключно через аналіз нормативних приписів чи судової практики. Реальна дієвість таких механізмів проявляється в повсякденному житті представників національних меншин, серед іншого через їхній досвід взаємодії з органами державної влади, доступ до публічних послуг, можливості реалізації культурних та мовних прав. Саме тому авторське опитування стає необхідним інструментом верифікації того, наскільки правові гарантії, закріплені в законодавстві України, відповідають фактичним умовам їх реалізації.

Проведене авторське дослідження стало першою спробою комплексно поєднати правовий аналіз із емпіричним вивченням практик реалізації прав національних меншин, зосередившись не лише на формальному рівні законодавчого забезпечення, але й на суб'єктивному сприйнятті та оцінці цих механізмів самими представниками відповідних меншин.

Щодо четвертого блоку питань, то оцінка респондентами рівності умов реалізації конституційних прав порівняно з громадянами, які не належать до національних меншин, дає змогу простежити реальний стан фактичної рівності та виявити ті приховані або латентні механізми нерівного ставлення, що не завжди відображаються в нормативних актах, але проявляються в практиці повсякденних взаємодій.

Згідно з відповідями, 58,3 % респондентів вважають, що їхні конституційні права реалізуються на рівних умовах, 16,7 % відповіли «скоріше так», інших 25 % відчують певні обмеження в порівнянні з особами, які не належать до національних меншин. Це свідчить про те, що попри номінальну рівність, закріплену у статті 24 Конституції України, представники національних меншин у практичному вимірі стикаються з нерівномірністю в реалізації своїх прав.

Оцінка респондентами того, наскільки органи державної влади та місцевого самоврядування враховують інтереси їхньої національної меншини під час

ухвалення рішень, дає змогу встановити рівень реальної інклюзивності державної політики (Додаток А.6). Це особливо важливо, оскільки ефективний захист прав національних меншин передбачає не лише нормативне закріплення гарантій, але й дієвий механізм їх урахування в публічному управлінні.

Результати анкетування (Додаток Б.13) продемонстрували чітку поляризацію думок респондентів. 8,3 % опитаних вважають, що органи державної влади та місцевого самоврядування враховують інтереси їхньої національної меншини під час ухвалення рішень, ще 41,7 % вважають «скоріше так». Інші 50 % зазначили, що «скоріше ні».

Дані результати свідчать не про суперечливість індивідуального досвіду, а про відсутність єдиного підходу в цій сфері. Практика взаємодії державної влади та місцевого самоврядування з національними меншинами є неоднорідною, фрагментарною та значною мірою залежить від: особистої ініціативності окремих посадових осіб, політичних умов та ресурсних можливостей конкретної громади. Науковець М. Ергемлідзе у своїй роботі «Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні» зазначає: «...в Україні самоідентифікація національних меншин залежить від політичних чинників, серед яких важливу роль відіграють: усвідомлення національними меншинами України існуючої політичної ситуації крізь призму власних інтересів і ціннісних орієнтацій, вимоги участі нацменшин у політичному житті українського суспільства, будь-які прояви їх дискримінації, схвалення чи протидія національними меншинами політичній владі, рівень їх політичної свідомості тощо» [145, с. 52].

Таке становище є прямим наслідком того, що в Україні досі не сформовано узгодженої моделі розподілу владних повноважень у сфері етнонаціональної політики. Державі слід у даній сфері притримуватись концепції деконцентрації, яка забезпечує оптимальне поєднання єдності державної політики та можливостей її адаптації до місцевих умов. Як слушно зазначає О. Ахмеров у своїй статті «Теоретичні аспекти децентралізації влади як дієвого механізму демократизації політичної системи: проблемні питання та шляхи їх вирішення», «... в межах процесу деконцентрації відбувається передача повноважень від центральних

органів до місцевих у певних сферах: управління, використання коштів, реалізація соціальної політики тощо. При цьому з центру здійснюється контроль за виконанням наданих місцям повноважень. Зазначимо, що, на відміну від деконцентрації, децентралізація передбачає відсутність керівних органів, рішення яких є обов'язковими для виконання місцевими органами, тож останні мають право самостійно приймати рішення, перегляд яких може здійснюватися переважно в межах громадського нагляду або в судовому порядку» [145, с. 7]. Тож деконцентрація, на відміну від децентралізації, передбачає не відмову центральної влади від владних повноважень, а перерозподіл функцій у межах єдиної управлінської вертикалі, коли окремі повноваження передаються на місця, але зберігається державний контроль за їх виконанням. У контексті цього дослідження деконцентрація виглядає оптимальною моделлю саме тому, що вона дозволяє враховувати реальні потреби конкретних меншин, зокрема тих, що проживають у прикордонних регіонах, мають специфічні культурні та мовні практики або стикаються з підвищеною інформаційною чи соціальною вразливістю. При цьому держава зберігає можливість встановлювати загальнообов'язкові мінімальні стандарти та контролювати їх дотримання, уникаючи ризику створення «локальних режимів».

Завершуючи аналіз питань, що стосуються участі національних меншин у публічному житті, взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, доцільним є звернення до ще одного важливого аспекту, який безпосередньо впливає на фактичну здатність представників національних меншин реалізовувати гарантовані їм конституційні права. Йдеться про функціонування механізмів забезпечення прав національних меншин в умовах правового режиму воєнного стану. Саме в цьому контексті відкривається перше питання п'ятого блоку анкети, спрямованого на виявлення того, чи зазнали респонденти змін у можливостях здійснювати свої права у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні (Додаток А.6).

05 вересня 2024 року було представлено Спеціальну доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо дотримання прав

національних меншин і корінних народів у період з 24 лютого 2022 по 31 грудня 2023 року [67]. У своїй роботі «Обмеження прав національних меншин під час воєнного стану: конституційні межі» авторка детально дослідила цю доповідь, вказавши на низку проблем: «...слід відзначити низку актуальних проблем, з якими стикаються представники національних меншин, особливо в умовах обмеженої територіальної цілісності та дії правового режиму воєнного стану:

- фіксуються випадки втрати або пошкодження елементів матеріальної культурної спадщини національних меншин, включно з культовими спорудами, меморіальними комплексами, музеями та іншими об'єктами, що мають історичне значення для національних меншин. Такі випадки спостерігаються як на тимчасово непідконтрольних територіях, так і в регіонах, які зазнали інфраструктурних пошкоджень;

- триває інтенсивна внутрішня та зовнішня міграція представників національних меншин, включно з керівниками, що зумовлена загальними безпековими ризиками. Це спричинило зміну демографічної структури окремих громад, втрату зв'язку з традиційним середовищем проживання, та негативно вплинуло на сталу комунікацію між національними меншинами та органами державної влади;

- суттєво скоротилася кількість зареєстрованих громадських об'єднань національних меншин, що пов'язано з тимчасовою втратою офісів та недостатністю ресурсів;

- від громад чеської, польської, німецької, грецької, ромської та інших меншин зафіксовано звернення щодо потреби в гуманітарній підтримці, що свідчить про зростання соціальної вразливості груп;

- існує об'єктивна потреба в зміцненні механізмів інституційної участі національних меншин в ухваленні рішень. Зокрема, важливо забезпечити регулярний та ефективний діалог органів державної влади з представниками меншин через консультативно-дорадчі органи на місцевому рівні» [136, с. 202].

У цьому контексті наступне анкетне питання мало на меті з'ясувати, якою мірою правовий режим воєнного стану позначився на можливості респондентів

користуватися своїми правами як представників національної меншини. Результати опитування (Додаток Б.14) засвідчили відсутність однозначної тенденції серед представників національних меншин щодо оцінки впливу воєнного стану на можливість реалізації їхніх прав. Зокрема, 25 % респондентів зазначили, що воєнний стан помітно вплинув на їхні можливості здійснення прав, ще 25 % обрали варіант «скоріше так». Отже, половина опитаних (50 %) у тій чи іншій формі вказала на наявність певних ускладнень. Натомість 25 % респондентів відповіли «скоріше ні», а 25 % – «ні», тобто загалом також 50 % не відзначили істотних змін у реалізації своїх прав.

Таке рівномірне співвідношення оцінок свідчить не про суперечливість індивідуальних досвідів, а про нерівномірність впливу воєнного стану залежно від регіональних умов, адміністративної спроможності місцевих органів влади та фактичної доступності державних послуг. Більшість респондентів нашого дослідження проживає в регіонах, які не зазнали прямих бойових дій (зокрема, Закарпатська та Івано-Франківська області), що зумовило відсутність істотних обмежень у сфері реалізації культурних, освітніх чи мовних прав. Водночас повідомлення про труднощі з боку тих респондентів, які все ж відчували вплив воєнного стану, свідчать про існування проблем точкового характеру – зокрема, в доступі до адміністративних послуг, комунікації з державними органами або в реалізації прав, пов'язаних з організаційною чи процедурною підтримкою національних меншин.

Той факт, що 50 % опитаних не відчували негативного впливу воєнного стану, свідчить про збереження загальної функціональності локальних механізмів забезпечення прав національних меншин у регіонах, віддалених від зони бойових дій. У той же час, наявність труднощів, на які вказали інші 50 %, підтверджує потребу у створенні гнучких та стійких інституційних механізмів, здатних забезпечувати реалізацію прав національних меншин незалежно від надзвичайних умов. До таких механізмів можна віднести адаптивні моделі доступу до публічних послуг та цифрові платформи для забезпечення комунікації та консультування.

Логічним продовженням аналізу особливостей реалізації конституційних прав представниками національних меншин є дослідження питання про доцільність та правову природу фіксації національності в офіційних документах, адже саме цей аспект визначає можливість належного застосування спеціальних прав і гарантій, наданих національним меншинам законодавством України (Додаток А.7). Згідно з отриманими результатами опитування (Додаток Б.15), 50 % респондентів висловили підтримку ідеї зазначення їхньої національної належності в спеціальному державному документі, тоді як ще 50 % або не вбачають потреби в такому кроці, або вважають його недоцільним. Така структура відповідей свідчить про наявність реального суспільного запиту на формалізоване підтвердження національної приналежності, що, у свою чергу, зумовлює необхідність науково-правового осмислення відповідних механізмів.

Відсутність офіційного документа, який посвідчує належність особи до національної меншини, є усталеною рисою української правової системи й створює низку суттєвих проблем. Насамперед це надмірна залежність від самоідентифікації, яка в сучасній правовій доктрині визнається необхідним, але недостатнім елементом юридичного статусу. У питаннях визначення належності особи до національної меншини ключове значення має розмежування між внутрішньою самоідентифікацією та юридично релевантним статусом, який надає право на спеціальні державні гарантії.

На запитання «Чи задовольняє Вас чинний механізм підтвердження належності особи до національної меншини?» (Додаток А.7) лише 25 % респондентів відповіли «так», ще 25 % обрали варіант «скоріше так». Натомість 50 % опитаних (41,7 % – «скоріше ні», 8,3 % – «ні») вказали на невдоволення чинним механізмом (Додаток Б.16). Така структура відповідей є показовою: навіть за умов відсутності будь-якого формалізованого механізму підтвердження, більшість респондентів відчуває його дефіцит та вказує на необхідність документальної визначеності.

Фактично опитані відображають проблему, яку неодноразово акцентували міжнародні інституції: абсолютне покладання на самоідентифікацію без будь-яких

верифікаційних інструментів створює ризики як зловживань, так і дискримінаційної невизначеності. Це підтверджує й практика ЄСПЛ, зокрема справа *Ciubotaru v. Moldova*.

Саме тому запропонована в дисертації модель добровільної Довідки про належність до національної меншини постає логічним та обґрунтованим механізмом, який: зберігає принцип свободи самоідентифікації, доповнює його об'єктивними критеріями (походження, сімейна історія, культурна участь, вивчення мови, результати ДНК-аналізу за добровільною згодою особи) та слугує інструментом доступу до пілг, програм підтримки, культурних і освітніх гарантій, передбачених законодавством.

У межах наступного запитання – «Чи стикалися Ви з труднощами підтвердження своєї національної належності (наприклад, у судах, при зверненні до органів влади)?» (Додаток А.7) – було отримано такі результати: 16,7 % респондентів відповіли «так», тоді як 83,3 % зазначили, що з такими ситуаціями не стикалися (Додаток Б.17).

Попри зовнішню «позитивність» цього показника, його інтерпретація потребує особливої обережності. Висока частка відповідей «ні» не свідчить про ефективність чинного механізму, оскільки в Україні де-факто не існує жодної нормативно визначеної процедури підтвердження належності особи до національної меншини. Відповідно більшість громадян просто не потрапляють у ситуації, в яких така необхідність могла б виникнути, а тому не можуть об'єктивно оцінити його ефективність або недоліки.

Це підтверджується і судовою практикою. У пунктах 33–35 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 року у справі № 810/2732/18 суд прямо зазначив: ««Згідно зі статтею 300 ЦК особа має право на індивідуальність, на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Таке право підпадає під захист статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає, що кожна людина має

право на повагу до її особистого й сімейного життя. Держава не може втручатися в здійснення цього права інакше ніж згідно із законом та у випадках, необхідних у демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки. Відмова від фіксації національності в офіційних документах, що посвідчують особу, та актових записах цивільного стану і відповідних свідоцтвах органів державної реєстрації актів цивільного стану відповідає статті 24 Конституції України, яка гарантує рівність громадян, зокрема незалежно від етнічного походження, а також статті 11 ЗУ-2827-ІХ. Отже, національна належність особи є актом її особистого самовизначення і жодним чином не впливає на публічно-правові відносини такої особи з державою. Фіксація факту національності особи в документі, що її посвідчує, чи в актових записах громадянського стану створила б перешкоду вільному обранню чи відновленню національності, оскільки поставила б таке обрання чи відновлення в залежність від рішення державного органу» [65]. Прийняття у 2022 році нового ЗУ-2827-ІХ могло б стати підставою для перегляду судової практики, однак цього не відбулося.

Показовою є ухвала судді Вінницького міського суду Вінницької області від 18 січня 2024 року у справі № 127/919/24 про встановлення факту, що має юридичне значення (встановити факт неправильності актового запису про народження, в розділі «Відомості про батька» в графі національність, вказавши правильним «Єврей», замість «Українець»). Суд знову фактично повторив позицію Верховного Суду: «Відмова від фіксації національності в офіційних документах, що посвідчують особу, та актових записах цивільного стану і відповідних свідоцтвах про ДРАЦС повністю відповідає статті 24 Конституції України, яка гарантує рівність громадян, зокрема, незалежно від етнічного походження, а також статті 11 Закону «Про національні меншини в Україні». Національна належність особи, таким чином, є актом її особистого самовизначення і жодним чином не впливає на публічно-правові відносини такої особи з державою. Фіксація факту національності особи в документі, що її посвідчує, чи в актових записах громадянського стану створила б перешкоду вільному обранню чи відновленню національності, оскільки поставила б таке

обрання чи відновлення в залежність від рішення державного органу. За таких обставин приходимо до висновку про те, що справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства у зв'язку з неможливістю встановлення в судовому порядку фактів щодо належності осіб до певної національності» [66]. Тож навіть після оновлення законодавства, суди не визнають своєї компетенції щодо встановлення національної належності, вважаючи її виключно внутрішнім актом самовизначення.

На цьому фоні навіть 16,7 % респондентів, які, попри відсутність формального механізму, уже стикалися з труднощами підтвердження своєї національної приналежності, демонструють наявність такої проблеми.

Аналіз відповідей респондентів на запитання «Чи є законодавство України достатнім для належного захисту прав національних меншин?» (Додаток А.8) виявив значну неоднорідність оцінок (Додаток Б.18). Лише 25 % опитаних відповіли «скоріше так», та 8,3 % зазначили «так». Натомість 33,3 % респондентів зазначили, що законодавство є «скоріше недостатнім», а 8,3 % – повністю негативно оцінили його спроможність забезпечувати належний захист прав національних меншин. Ще 25 % опитаних утрималися від однозначної відповіді, обравши варіант «важко відповісти».

По-перше, наявна нормативна база не сприймається респондентами як цілісна й ефективна, попри те що у 2022 році було прийнято новий ЗУ-2827-ІХ, який позиціонується як такий, що гармонізує національне законодавство з європейськими стандартами. Однак результати опитування демонструють, що саме формальне оновлення законодавства не гарантує його дієвості. Респонденти фактично підтвердили проблему, яка неодноразово фіксувалася і в юридичній доктрині: законодавство у сфері захисту прав національних меншин формально існує, але його реальний механізм застосування лишається фрагментарним та нерідко декларативним.

Аналіз відповідей на запитання щодо доцільності запозичення Україною окремих правових механізмів захисту прав національних меншин, які діють у країнах ЄС (зокрема, в Республіці Польща, Угорщині, Болгарській Республіці та

Словацькій Республіці) (Додаток А.8), засвідчив високий рівень підтримки цієї ідеї серед опитаних респондентів (Додаток Б.19). Так, 33,3 % респондентів відповіли «так», а ще 50 % – «скоріше так». Лише 16,7 % обрали варіант «важко відповісти», і жоден учасник опитування не висловився проти можливості адаптації підходів європейських держав.

Подібна однотайність у позитивних відповідях є надзвичайно показовою, адже відображає запит самих представників національних меншин на більш передбачувані, структуровані та ефективні моделі захисту своїх прав, які вже апробовані в інших державах. Важливо, що така позиція узгоджується із стратегічним курсом України на європейську інтеграцію, закріпленим у Конституції України, а також із висновками Європейської комісії щодо виконання Україною критеріїв членства в ЄС.

З огляду на те, що 83,3 % респондентів прямо висловилися на підтримку запозичення європейських механізмів, а 16,7 % утрималися через недостатність інформації, можна зробити висновок, що жоден респондент не вважає нинішню систему достатньо ефективною, аби відмовитися від адаптації іноземного досвіду. Це є беззаперечним свідченням необхідності подальшої гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС та практиками держав-членів, у тому числі в частині визначення статусу, підтвердження належності та реалізації прав національних меншин.

Проведене емпіричне дослідження засвідчило, що ефективність конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин значною мірою визначається не формальним змістом законодавства, а тим, наскільки ці механізми спроможні працювати в реальних соціальних умовах. Отримані дані дозволяють сформулювати кілька ключових висновків.

По-перше, частина представників національних меншин відчуває певні обмеження або нерівномірність у доступі до державних послуг та участі в публічному житті.

По-друге, взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування з національними меншинами виявляється фрагментарною та нерівномірною. Це

свідчить про потребу інституціоналізованої моделі участі національних меншин у процесі ухвалення рішень та про доцільність застосування концепції деконцентрації як оптимальної форми реалізації державної етнонаціональної політики.

По-третє, результати щодо механізму підтвердження національної належності демонструють існування потреби в правовій визначеності. Підтримка половини респондентів ідеї офіційного документа, а також невдоволення більшістю чинною практикою свідчать про обґрунтованість запровадження добровільного інструмента, який поєднував би принцип самоідентифікації з об'єктивними критеріями.

По-четверте, позитивна оцінка можливості запозичення правових механізмів країн ЄС (83,3 % підтримки) підтверджує готовність представників національних меншин до впровадження європейських стандартів та узгоджується зі стратегічним курсом держави на євроінтеграцію.

У сукупності ці висновки свідчать, що отриманні в межах опитування дані мають безпосереднє практичне значення для вдосконалення конституційно-правових механізмів захисту прав національних меншин. Вони дозволяють не лише оцінити реальний стан правозастосування, але й окреслити напрями подальшої модернізації законодавства та державної політики в цій сфері.

Висновки до третього розділу

У даному розділі здійснено комплексну оцінку сучасних конституційно-правових механізмів забезпечення прав національних меншин в Україні, поєднавши теоретико-нормативний аналіз із емпіричною базою, що включала національні, міжнародні та авторські дані. Проведена робота засвідчила, що реальний стан гарантування прав національних меншин значною мірою визначається не лише змістом законодавства, а насамперед – фактичними соціальними умовами, в яких здійснюється реалізація цих прав, рівнем інституційної спроможності держави та якістю практичних механізмів їх забезпечення.

Передусім результати аналізу емпіричних джерел підтвердили структурну проблему, яка впливає на всі аспекти державної етнонаціональної політики, – відсутність актуальних статистичних даних щодо чисельності, мовних характеристик, територіального розміщення та ідентифікаційних моделей національних меншин. Не проведення Всеукраїнського перепису населення після 2001 року позбавило державу інструментів для об'єктивного моніторингу демографічних змін та коректного визначення потреб національних меншин.

Поглиблений аналіз соціологічних досліджень та міжнародних наукових проєктів, зокрема ENRI-East та досліджень Центру Разумкова показав, що ідентичність представників національних меншин має багатокomпонентний характер і визначається взаємодією критеріїв. У цьому контексті доведено, що нормативна база України, попри її формальне наближення до європейських стандартів, не містить чіткої системи критеріїв належності до національних меншин та взагалі позбавлена процесуального механізму підтвердження національної приналежності особи.

Важливим практичним результатом стало виявлення значної інформаційної нерівності, яка впливає на здатність представників національних меншин реалізовувати передбачені Конституцією та законами права. Дані опитування засвідчують, що знання про зміст ЗУ-2827-IX є обмеженим, а правоохоронні, адміністративні та судові механізми захисту прав сприймаються як складні,

малодоступні та не завжди ефективні. Це підтверджує, що державна політика не забезпечує належного рівня правопросвітницької роботи, особливо в середовищах, де національні меншини мають історично складну соціальну структуру або стикаються з підвищеною вразливістю, наприклад, ромська меншина.

Проведений аналіз дозволив встановити, що дискримінаційні практики, хоча й не завжди набувають системного характеру, залишаються доволі поширеним явищем у повсякденному житті представників національних меншин.

Особливе значення має встановлений за результатами авторського опитування факт, що реалізація культурних, мовних та освітніх прав національних меншин значною мірою залежить від регіональних умов. Представники меншин, які проживають у прикордонних областях із компактним розселенням національних меншин, оцінюють практичну реалізацію своїх прав значно позитивніше, тоді як респонденти з регіонів, де відповідна меншина не має достатньої чисельності, значно частіше повідомляють про труднощі в доступі до культурних та мовних прав. Це підкреслює необхідність диференційованої державної політики, яка враховує територіальні особливості проживання національних меншин та забезпечує рівний доступ до прав незалежно від чисельності меншини в конкретному регіоні.

У дослідженні запропонована концепція добровільної довідки про належність до національної меншини, яка ґрунтується на поєднанні самоідентифікації з додатковими об'єктивними критеріями.

Окремого значення набуває проблема асиметричності впливу воєнного стану на реалізацію прав національних меншин. Результати опитування засвідчили, що половина респондентів тією чи іншою мірою відчула обмеження в реалізації своїх прав, тоді як інша половина – не зазнала істотних змін. Такий поділ має суто регіональний характер і демонструє, що в кризових умовах саме місцеві механізми забезпечення прав національних меншин визначають реальну ефективність гарантій. Водночас аналіз Спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини свідчить, що в умовах війни значних втрат зазнає

культурна спадщина національних меншин, зростає соціальна вразливість меншин, скорочується кількість активних громадських організацій, а комунікація між державою та меншинами ускладнюється. Це підтверджує, що правовий режим воєнного стану потребує спеціальних механізмів захисту національних меншин, здатних забезпечити безперервність реалізації конституційно гарантованих прав незалежно від надзвичайних обставин.

Важливим результатом проведеного дослідження стало виявлення високого рівня підтримки серед респондентів ідеї адаптації правових механізмів, що діють у країнах Європейського Союзу, зокрема Республіці Польщі, Словацькій Республіці, Болгарській Республіці та Угорщині. Така майже однастайна підтримка (90 %) свідчить про позитивне ставлення представників національних меншин до європейської моделі захисту їхніх прав.

Отримані дані дозволяють сформулювати узагальнений висновок про те, що сучасна модель конституційно-правового забезпечення прав національних меншин в Україні має декларативно-нормативний характер, тоді як її практична реалізація залишається вибірковою, нерівномірною та залежною від низки чинників – регіональних, інституційних, адміністративних, соціальних і правових. Унаслідок цього виникає суттєвий розрив між нормою та практикою, що зумовлює потребу в модернізації як законодавства, так і інституційних механізмів.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дало можливість комплексно осмислити конституційно-правовий статус національних меншин в Україні в контексті сучасних європейських стандартів, воєнних викликів та трансформаційних процесів української державності. Методологічною особливістю роботи є поєднання: історико-правового аналізу еволюції національного законодавства; оцінки рівня імплементації міжнародно-правових стандартів; соціально-правового аналізу механізмів реалізації та захисту прав; а також порівняльно-правового аналізу, спрямованого на системне зіставлення української моделі із практиками держав-членів Європейського Союзу з метою виявлення ефективних механізмів і обґрунтування можливостей їх адаптації в Україні з урахуванням конституційних принципів та соціокультурної специфіки.

Досягнення поставленої мети забезпечено через реалізацію комплексу дослідницьких завдань, зокрема щодо: аналізу конституційних гарантій і практики їх реалізації; соціально-правового аналізу механізмів захисту; порівняльно-правового аналізу моделей; узагальнення емпіричних результатів; встановлення ключових бар'єрів та формулювання пропозицій удосконалення правового механізму.

1. Поняття «національна меншина» має комплексний, багатовимірний характер і не може бути зведене до одного визначального критерію. Воно формується на перетині етнокультурних, історичних, соціальних та державно-правових чинників і відображає реальний зв'язок групи з державою, її історичну тяглість, культурну самобутність та потребу в особливих правових гарантіях. Показано, що національна меншина за своєю суттю є колективним утворенням, а не індивідуальною характеристикою. Її існування можливе лише за наявності сукупності осіб. На основі теоретичного аналізу та узагальнення наукових підходів сформульовано авторську систему критеріїв національної меншини як групової категорії, що включає обов'язкові та факультативні ознаки. Обов'язкові критерії національної меншини: етнічна основа; державно-правовий зв'язок; наявність національності у світовому або історичному контексті. Факультативні

критерії: історична тяглість; традиції та звичаї; мова; релігійний фактор; культурні практики.

Водночас у роботі обґрунтовано необхідність чіткого розмежування понять «спільнота» та «меншина». Спільнота виступає родовим поняттям, що охоплює будь-які соціальні об'єднання, тоді як меншина є видовою категорією, яка характеризується чисельною меншістю, відмінними ознаками, вразливістю та усвідомленням окремішності. У цьому контексті всі національні меншини є спільнотами, проте не кожна спільнота може бути визнана національною меншиною.

2. Обґрунтовано необхідність виокремлення індивідуальної категорії «представник національної меншини», оскільки чинне законодавство України оперує виключно колективним поняттям «національна меншина», не надаючи нормативного визначення особі як носію відповідних прав. У зв'язку з цим сформульовано авторську концепцію «націовизначеність/націоправосуб'єктність» як особливого виду правосуб'єктності. На відміну від загальної правосуб'єктності, яка властива фізичній особі як учаснику правовідносин, націоправосуб'єктність визначена як спеціальна правова властивість особи, що: поєднує суб'єктивний елемент самоідентифікації; ґрунтується на об'єктивно підтверджуваних критеріях належності до національної меншини; визнається державою у встановленому законом порядку; породжує можливість реалізації спеціальних прав, гарантій та механізмів захисту.

Тож націовизначеність виступає інтегративною категорією, що забезпечує баланс між правом особи на вільну самоідентифікацію та необхідністю запобігання зловживанням правом шляхом об'єктивної верифікації її належності до національної меншини. Отже, в дисертації сформовано дворівневу конструкцію ідентифікації: груповий рівень – критерії національної меншини як колективного суб'єкта; індивідуальний рівень – критерії представника національної меншини та концепція націовизначеності. Саме ця конструкція забезпечує системність правового регулювання та створює теоретичну основу для подальшого

вдосконалення законодавства України у сфері реалізації та захисту прав осіб, які належать до національних меншин.

3. Відсутність у національному законодавстві чітко визначеного механізму підтвердження належності особи до національної меншини створює правову невизначеність, яка, з одного боку, ускладнює реалізацію спеціальних прав і гарантій, а з іншого, – відкриває можливості для зловживання правом на самоідентифікацію. Чинна модель, що ґрунтується виключно на суб'єктивному волевиявленні особи, не забезпечує належного балансу між принципом свободи самоідентифікації та необхідністю правової визначеності. З огляду на це, вперше запропоновано запровадження на законодавчому рівні обов'язкового та недискримінаційного документа про належність особи до національної меншини, який має видаватися виключно за добровільним волевиявленням особи. Такий документ розглядається не як засіб обліку чи контролю, а як правовий інструмент реалізації прав та гарантій, що впливають із націовизначеності. Обґрунтовано, що запропонована модель повинна ґрунтуватися на поєднанні різних груп доказових елементів, які у своїй сукупності підтверджують реальний зв'язок особи з національною меншиною, зокрема: документальних (дані про походження, сімейні архіви, записи актів цивільного стану, інші офіційні відомості); соціокультурних (участь у діяльності національно-культурних товариств, використання мови меншини, збереження традицій, культурна інтеграція); біогенетичних (результати добровільних ДНК-досліджень як додатковий, а не обов'язковий індикатор етнічного походження). Визначено, що уповноваженим суб'єктом видачі такого документа доцільно визначити Державну службу України з етнополітики та свободи совісті як центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної етнонаціональної політики. З метою забезпечення доступності процедури запропоновано здійснювати подання заяви та необхідних документів через центри надання адміністративних послуг.

4. Традиційні способи підтвердження належності особи до національної меншини (документальні дані про походження, мовна практика тощо) не завжди є

доступними або достатніми, особливо в умовах міграційних процесів, втрати архівних документів та історичних трансформацій. Це створює ситуації, коли особа об'єктивно має зв'язок з національною меншиною, але не може його підтвердити в правовому полі. З огляду на сучасний рівень розвитку біогенетичних технологій, уперше обґрунтовано можливість використання результатів аутосомного ДНК-тесту як додаткового та добровільного індикатора належності особи до національної меншини, який може слугувати одним із доказів етногенетичного походження. Доведено, що сучасні генетичні методики здатні з високим рівнем достовірності встановлювати наявність спільних предкових маркерів, характерних для окремих етнічних груп, що дозволяє ідентифікувати генетичні компоненти, пов'язані з певними історичними популяціями. Відтак результати аутосомного аналізу можуть виступати допоміжним об'єктивним підтвердженням родового та етнокультурного коріння особи, особливо у випадках, коли інші докази є відсутніми або фрагментарними. Водночас у дисертації наголошено, що використання генетичної інформації повинно здійснюватися з безумовним дотриманням фундаментальних прав людини, зокрема: принципу добровільності; принципу конфіденційності; принципу недискримінації; принципу пропорційності.

5. Документальні докази етнічного походження не завжди можуть бути надані особою, що зумовлено історичними міграціями, змінами державних кордонів, втратою архівних матеріалів або тривалим проживанням у змішаному культурному середовищі. За таких умов формальний підхід до підтвердження належності до національної меншини може призводити до фактичного обмеження прав осіб, які мають реальний соціокультурний зв'язок зі спільнотою, але не володіють належними документами. З урахуванням зазначеної проблематики запропоновано новий для української правової доктрини механізм підтвердження належності особи до національної меншини через участь у діяльності культурних товариств національних меншин, які, на думку автора, найбільш об'єктивно здатні засвідчити наявність реального та сталого зв'язку особи з відповідною меншиною.

6. У ході дослідження встановлено, що чинне трудове законодавство України не забезпечує належного, уніфікованого та недискримінаційного механізму реалізації права представників національних меншин на збереження та відзначення своєї національно-культурної ідентичності у сфері трудових відносин. На практиці особи, які належать до національних меншин, у дні своїх національних, релігійних та традиційних свят змушені використовувати щорічну відпустку, брати відгули або відпрацьовувати пропущений робочий час, що фактично нівелює зміст конституційних гарантій свободи світогляду, віросповідання та культурної самобутності, а також створює ризики непрямої дискримінації за етнічною та релігійною ознаками. Особливої актуальності ця проблема набуває в регіонах компактного проживання національних меншин, зокрема в Закарпатській області, де представники угорської, словацької та інших меншин традиційно відзначають власні національні та історичні свята (наприклад, День Святого Іштвана, національні пам'ятні дати угорської громади, традиційні культурні фестивалі та інші події, що мають важливе значення для збереження їх ідентичності). Відсутність законодавчо визначеного механізму врахування таких днів у трудових відносинах призводить до ситуації, коли реалізація культурних прав фактично залежить від волі роботодавця або неформальних домовленостей.

З урахуванням зазначеної проблематики в дисертації обґрунтовано необхідність внесення змін до Кодексу законів про працю України та проєкту Трудового кодексу, спрямованих на запровадження чіткого, уніфікованого та недискримінаційного механізму звільнення від роботи в дні національних і релігійних свят представників національних меншин, який би гарантував реальну можливість збереження їх культурної та етнічної ідентичності без необхідності відпрацювання або використання щорічної відпустки.

7. Чинна інституційна модель участі національних меншин у формуванні та реалізації державної етнонаціональної політики в Україні має переважно консультативний характер і не забезпечує належного рівня репрезентативності на місцевому рівні. Виявлено, що централізована модель дорадчих органів не дозволяє оперативно реагувати на локальні проблеми національних меншин,

зокрема у сферах освіти, мови, культури, доступу до адміністративних послуг та протидії дискримінації. Відсутність постійно діючих інституцій на місцевому рівні знижує ефективність моніторингу стану дотримання прав національних меншин та ускладнює формування доказової державної політики. З огляду на зазначене, запропоновано створення постійно діючих комітетів з питань національних меншин при районних та міських державних адміністраціях як первинної ланки інституційного забезпечення етнонаціональної політики. Представники таких комітетів можуть делегуватися до Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України, що забезпечить вертикальну інтеграцію системи та трансформацію Ради в центральний координаційний орган, який працює на основі аналітики з усієї держави. Доведено, що багаторівнева модель участі дозволяє поєднати принципи децентралізації, субсидіарності та ефективного представництва, що відповідає європейським підходам до забезпечення прав національних меншин.

8. Функції реагування на порушення прав людини покладено на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судову систему та інші органи публічної влади, однак їхня діяльність охоплює широкий спектр питань і не забезпечує належної глибини, системності та спеціалізації у сфері етнонаціональних відносин.

Виявлено, що відсутність інституційної спеціалізації призводить до фрагментарності реагування на порушення прав національних меншин, недостатнього моніторингу їхнього становища та обмеженої видимості проблем цієї вразливої категорії в державній політиці. У результаті значна частина питань, пов'язаних із мовними правами, культурною самобутністю, дискримінацією за етнічною чи релігійною ознакою, залишається поза системною увагою державних інституцій. З огляду на зазначене, обґрунтовано доцільність запровадження в Україні спеціалізованого інституту – Уповноваженого з захисту прав національних меншин України (Омбудсмена з прав національних меншин). Запропонована концепція виходить із того, що національні меншини є вразливою категорією населення, яка потребує не загального, а спеціалізованого захисту. Обґрунтовано,

що Омбудсмен з прав національних меншин має виконувати функції: розгляду індивідуальних та колективних звернень; проведення незалежних перевірок і моніторингу; підготовки рекомендацій органам державної влади та місцевого самоврядування; участі у формуванні державної етнонаціональної політики; координації взаємодії з міжнародними організаціями у сфері захисту прав меншин.

Додатково аргументовано, що призначення такої посадової особи Кабінетом Міністрів України та її підзвітність Уряду є логічними з огляду на роль виконавчої влади в реалізації державної етнонаціональної політики та представництві України в міжнародних інституціях з питань прав національних меншин. Тож запровадження інституту Омбудсмена з прав національних меншин створює спеціалізований механізм захисту прав цієї вразливої категорії, забезпечує інституційну цілісність етнонаціональної політики та сприяє наближенню України до європейських стандартів захисту прав людини.

9. У ході дослідження встановлено, що ефективна реалізація мовних прав осіб, які належать до національних меншин, безпосередньо залежить від наявності достовірних етнонаціодемографічних даних та чітко визначених адміністративно-територіальних механізмів їх застосування. В Україні відсутній систематизований державний облік населених пунктів, у яких діє особливий мовний режим або в яких національні меншини становлять значну частину населення, що призводить до правової невизначеності та ускладнює практичну реалізацію відповідних гарантій.

Встановлено, що чинне законодавство передбачає можливість використання мов національних меншин у публічній сфері за наявності певних умов, однак відсутність єдиного реєстру таких населених пунктів ускладнює адміністрування мовних прав, створює неоднакову практику їх застосування та знижує рівень правової визначеності для органів влади, підприємств і громадян.

Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку з тим, що останній повний перепис населення в Україні проводився у 2001 році, а масштабні міграційні процеси, спричинені соціально-економічними трансформаціями та

збройною агресією проти України, істотно змінили етнічну та мовну структуру населення. Використання застарілих статистичних даних об'єктивно не може забезпечити належну точність визначення територій компактного проживання національних меншин та коректне застосування мовних гарантій. З огляду на зазначене, обґрунтовано можливість створення державного реєстру населених пунктів із мовним статусом, який має функціонувати як офіційне джерело інформації про території, де реалізуються мовні права національних меншин. Такий реєстр сприятиме: Доведено, що ключовою передумовою функціонування такого реєстру є оновлення статистичної бази після припинення або скасування воєнного стану, зокрема проведення сучасного перепису населення або використання альтернативних методів збору демографічних даних. Лише на основі актуальної інформації можливе об'єктивне визначення територій компактного проживання національних меншин та формування обґрунтованої державної етнонаціональної політики. Отже, створення державного реєстру населених пунктів із мовним статусом у поєднанні з оновленням етнонаціодемографічних даних розглядається як необхідна інституційна передумова ефективної реалізації мовних прав національних меншин, підвищення правової визначеності та наближення України до європейських стандартів у сфері захисту культурної та мовної різноманітності.

10. Формальне закріплення рівності виборчих прав осіб, які належать до національних меншин, саме по собі не гарантує їх реальної участі в політичному житті держави. Чинна модель виборчого законодавства України виходить із принципу універсальності та рівності виборчого права, однак не містить спеціальних механізмів, спрямованих на забезпечення фактичного представництва національних меншин у парламенті та інших представницьких органах. У результаті національні меншини, чисельність яких є відносно невеликою або територіально розпорошеною, об'єктивно позбавлені можливості подолати загальнодержавний виборчий бар'єр та реалізувати право на політичне представництво.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства держав Центрально-Східної Європи засвідчив наявність ефективних моделей, що забезпечують інституційне представництво національних меншин, зокрема шляхом звільнення їхніх виборчих комітетів від необхідності подолання загального виборчого бар'єру або запровадження спеціальних мандатів. Такий підхід дозволяє поєднати принцип рівності виборчих прав із необхідністю врахування особливостей етнонаціональної структури суспільства та гарантувати участь меншин у законодавчому процесі. У зв'язку з цим запропоновано створення спеціальних виборчих механізмів, які дозволяють представникам національних меншин бути представленими в парламенті без подолання загального виборчого бар'єру.

11. Чинна модель мовного забезпечення судочинства в Україні формально гарантує право користування рідною мовою або мовою, якою володіє учасник процесу, проте на практиці реалізація цього права часто ускладнюється відсутністю системного підходу до забезпечення перекладу, недостатньою кількістю кваліфікованих перекладачів та відсутністю єдиного механізму їх обліку і залучення. Особливо гостро ці проблеми проявляються щодо мов національних меншин, які не мають широкого поширення, що створює ризики фактичного обмеження доступу до правосуддя та порушення принципу рівності сторін у судовому процесі. Обґрунтовано, що мовний бар'єр є процесуально значущим незалежно від категорії справи, оскільки можливість повного розуміння суті провадження, реалізації права на захист, подання доказів та ефективної комунікації із судом є фундаментальною складовою права на справедливий суд. Відтак запропоновано нормативно закріпити можливість використання мов національних меншин у судочинстві у всіх категоріях справ як універсальний стандарт забезпечення ефективного доступу до правосуддя.

Визначено, що ключовою передумовою практичної реалізації такого підходу є створення в системі судової влади України Єдиного реєстру судових перекладачів як відкритого, структурованого та доступного інструменту забезпечення мовних прав усіх учасників судового процесу, включно з носіями мов національних меншин. Запропонований реєстр має виконувати не лише

облікову, а й гарантійну функцію, забезпечуючи оперативне залучення кваліфікованих перекладачів та підвищення якості судового перекладу. Концептуально важливою рисою запропонованої моделі є принцип мовної спеціалізації перекладача, відповідно до якого особа включається до реєстру як перекладач виключно тієї мови, якою вона володіє на професійному рівні. Додатково обґрунтовано можливість залучення до реєстру представників національних меншин, які володіють відповідною мовою та мають підтверджений зв'язок із мовно-культурним середовищем. Підставою для їх включення може бути довідка про належність до національної меншини, що дозволяє поєднати професійну компетентність із культурною автентичністю перекладу та підвищити довіру учасників процесу до судової системи.

12. У ході дослідження встановлено, що існуюча в Україні система захисту від дискримінації має загальний характер і не забезпечує належної спеціалізації щодо реагування на порушення прав осіб, які належать до національних меншин. Порівняльно-правовий аналіз, зокрема досвіду Республіки Болгарія, засвідчив ефективність функціонування спеціалізованих органів, компетенція яких зосереджена на забезпеченні рівності та протидії дискримінації, і навіть за ознаками, притаманними національним меншинам. Така інституційна модель забезпечує комплексний підхід до виявлення, розслідування та усунення дискримінаційних практик, а також сприяє формуванню системної державної політики у сфері міжнаціональних відносин. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність створення в Україні спеціалізованого органу – Комісії з реагування на випадки дискримінації за ознаками, притаманними національним меншинам.

Результати дисертації підтверджують, що правовий статус національних меншин в Україні перебуває в стані активної трансформації, а існуюча модель потребує суттєвого доктринального оновлення. Запропоновані у роботі концепції – «представник національної меншини», «націовизначеність/націоправосуб'єктність», механізм добровільної довідки, комплексні критерії самоідентифікації та система культурного кураторства – формують новий підхід до конституційно-правового забезпечення прав

національних меншин, який відповідає європейським стандартам, унеможливорює зловживання та створює підґрунтя для розвитку інклюзивної, демократичної та правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).
2. Алмаші І. Реалізація прав національних меншин у Закарпатській області. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2004, № 3. С. 50-53.
3. Биков О. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. 354 с.
4. Волошин Ю. Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2001. 220 с.
5. Мицик В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин : дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2005.
6. Нікітюк В. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект). Монографія. К. : Естет, 1996. 186 с.
7. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. 2002. 29 с.
8. Товт М. Визначення поняття «корінний народ» і «національна меншина» у міжнародних документах. Кримські татари: матеріали круглого столу. 1999. С. 43-48.
9. Чілачава Р. Національні меншини в демократичному просторі. *Вітчизна*. 1996, № 11/12. С. 102-103.
10. Афанасьєва М. Ефективна участь національних меншин у виборах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012, № 65. С. 53-60.
11. Васильченко О. Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017, №42. С. 36-40.

12. Вовк В. Конституція Словацької Республіки як конституція четвертого покоління (світоглядний і культурологічний аспекти). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021, № 2 (22). С. 77-81.

13. Кулі-Іванченко К. Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023, Вип. 75, ч. 1. С. 110-114.

14. Коломієць К. Мовно-соціальна адаптація національних меншин в запорізькій області. *Україністика: нові імена в науці*: матеріали I Міжнародної науковопрактичної конференції студентів і молодих науковців. Бахмут, 2018. С. 74-76

15. Липчук О. Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007, № 34. С. 274-286.

16. Lvova I. Problems and conflicts related to measures to ensure the right to a fair trial in accordance with the European convention on human rights. *JANUS.NET, e-journal of International Relations*. 2023, Vol. 14, № 2. S. 302-321.

17. Луцишин Г. І. Роль національних меншин в євроінтеграційному процесі України. *Political science*. 2014, № 12 (116). С. 66-71.

18. Michina H. local democracy and human rights in the council of Europe: reconsidering the principle of subsidiarity (with reference to taxation). *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025, Vol. 11 No. 4. S. 12-17.

19. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Київ : Правова єдність, 2009. 429 с.

20. Самойленко Є. Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №6. С.209-212.

21. Симонова О., Бобок О. Дискримінація за національними ознаками в мережі інтернет *Інформатика та математичні методи в моделюванні*. 2018, №

3. С. 245-255.

22. Степка М. Міжнародно-правові засоби протидії дискримінації за національністю чи ознакою мови: кваліф. роб. бакалав. / Сумський державний ун-т. Суми, 2024. 77 с.

23. Батанов О. Цифровізаційні аспекти сучасного конституційного права. *Право.ua*. 2025, № 2. С. 227-236.

24. Бадида А. Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції у рішеннях Конституційної ради Франції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025, № 4. С.160-164.

25. Берестень А. Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики (теоретико-правовий аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Право*. 2023, № 35. С. 8-14.

26. Хоменко Н., Цуканова Д., Євтух О. Ідентичність представників національних меншин (спільнот) у контексті міжетнічної взаємодії: ключові аспекти динаміки. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*. 2023, № 23. С. 151-162.

27. Матвієнків С., Лушагіна Т. Етнонаціональна політика у країнах Вишеградської групи. *Актуальні проблеми політики*. 2024, № 73. С. 62-69.

28. Петришина М., Грінченко М. Конституційно-правове регулювання мовних відносин у Республіці Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023, № 5. С. 50-53.

29. Тупіков В. Правове регулювання статусу національних меншин. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023, № 3(27). С. 62-67.

30. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. Дата оновлення: 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

31. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : Міжнародний документ від 21.12.1965. Дата оновлення: 21.12.1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

32. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин : Міжнародний документ від 18.12.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

33. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ. URL: <https://surli.cc/enzjif> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

34. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Міжнародний документ від 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

35. Про доступ до офіційних документів : Рекомендації Ради Європи від 21.02.2002 № R(2002)2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a33#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

36. Віденська декларація, прийнята під час Всесвітньої конференції з прав людини під егідою ООН : Міжнародний документ від 9 жовтня 1993 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93378> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

37. Рамкова конвенція про захист національних меншин : Міжнародний документ від 01.02.1995. Дата оновлення: 01.02.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

38. Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту : Документ від 01.10.1996. URL: https://hcnm.osce.org/sites/default/files/f/documents/0/1/32194_0.pdf (дата звернення: 01.12.2025 р.).

39. Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин : Документ від 06.02.1998. URL: <https://hcnm.osce.org/sites/default/files/f/documents/0/4/67545.pdf> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

40. Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільнополітичному житті : Документ від 04.09.1999. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/2/5/30340.pdf> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

41. Рекомендації з використання мов меншин у телерадіомовленні :

Документ від 06.10.2023. URL:
<https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/3/e/32312.pdf> (дата звернення:
 01.12.2025 р.).

42. Рекомендації з питань поліцейської діяльності у багатонаціональному суспільстві : Документ від 01.02.2006. URL:
<https://hcnm.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/4/32236.pdf> (дата звернення:
 01.12.2025 р.).

43. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. Дата оновлення: 30.09.2019. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення:
 24.02.2026 р.).

44. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. Дата оновлення: 24.03.2021. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 24.02.2026 р.).

45. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2023 № 850-р. Дата оновлення: 03.06.2024. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text> (дата звернення:
 01.12.2025 р.).

46. План дій Ради Європи для України на 2023-2026 рр.: Керівний комітет оцінює перший рік його реалізації. *Офіс Ради Європи в Україні*. Київ, 05.06.2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-action-plan-for-ukraine-2023-2026-steering-committee-assesses-the-first-year-of-its-implementation> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

47. Декларація прав національностей України : Декларація від 01.11.1991 № 1771-XII. Дата оновлення: 01.11.1991. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

48. Про Всеукраїнський перепис населення : Закон України від 19.10.2000 № 2058-III. Дата оновлення: 01.01.2023. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2058-14#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

49. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Дата оновлення: 04.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

50. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

51. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. Дата оновлення: 10.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

52. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 року № 2834-IX. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

53. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 812. Дата оновлення: 22.11.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-п#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

54. Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: Розпорядження Кабінет Міністрів України від 28.07.2021 № 866-р. Дата оновлення: 28.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-р#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

55. Питання діяльності Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України : Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 02.10.2023 № Н-86/12. Дата оновлення: 02.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2017-23#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

56. Про затвердження Методології використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають

особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.02.2024 № 181. Дата оновлення: 09.02.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2024-п#Text> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

57. Про затвердження Порядку визначення переліку населених пунктів, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2024 р. № 257. Дата оновлення: 04.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2024-п#Text> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

58. ENRI-East (Interplay of European, National and Regional Identities: Nations between states along the new eastern borders of the European Union). URL: <https://tarki.hu/eng/enri-east-2008-2011> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

59. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12.04.2017. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identity-3.pdf (дата звернення: 01.01.2025р.).

60. Яшник М. Рівень володіння англійською та іншими іноземними мовами в Україні: результати кількісного соціологічного дослідження проведеного у грудні 2022 – січні 2023. Київський міжнародний інститут соціології. Дата публікації: 16.03.2023. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1210&page=1> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

61. Рішення ЄСПЛ у справі «Gorzelik and Others v. Poland (заява № 44158/98) від 17.02.2004. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61637%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61637%22]}) (дата звернення: 01.12.2025 р.).

62. Рішення ЄСПЛ в справі Ciubotaru v. Moldova (заява № 27138/04) від 27.04.2010. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-)

98445%22]%7D (дата звернення: 01.12.2025 р.).

63. Рішення ЄСПЛ в справі ALM v. Austria (заява № 20921/21) від 22.11.2022. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-222019%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-222019%22]%7D) (дата звернення: 01.12.2025 р.).

64. Рішення ЄСПЛ в справі Бурля та інші проти України (заява № 3289/10) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d65#Text (дата звернення: 01.01.2025 р.).

65. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 810/2732/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573534> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

66. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 18.01.2024 у справі № 127/919/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116399576> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

67. Щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року. Офіційний сайт Обмбудсмана України. URL: <https://surli.cc/hlkuck> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

68. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл і питання суверенітету: від ідеї до Декларації про державний суверенітет України. Сторінки історії. 2023, Вип. 56. С. 328-240.

69. Ігнатова А. Захист прав національних меншин в Україні у контексті розвитку демократичного суспільства. Міжн. наук. журнал «Інтернаука». *Юридичні науки*. 2023, №8 (66). С. 69-74.

70. Ігнатова А. Конституційні основи механізму захисту прав національних меншин. *Науковий журнал «Juris Europensis Scientia»*. 2023, №5. С. 17-20.

71. Зозуля О. Цілі та принципи державної політики України у сфері національних меншин (спільнот). *Forum Prava*. 2024, №80(3). С. 75-90.

72. Ткаченко Є. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навч.

посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 315 с.

73. Бадида А. Поняття прав людини у Французькій та Українській доктрині. *Правові новели*. 2025, № 25, 2025, С. 134-138.

74. Ігнатова А. С. Генезис поняття «національна меншина». *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 трав. 2023 р. Одеса, 2023. С. 295-297.

75. Савенок Л. Онтологічні підвалини вивчення категорії «етнічна ідентичність» в інтегрованому курсі «громадянська освіта». *Наукові записки Малої академії наук України*. № 3(19), 2020. С. 92-99.

76. Туник М. «Національна меншина»: підходи до визначення. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2010. Вип. 1. С. 161-167.

77. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2006. 320 с.

78. Городяненко В. Соціологічна енциклопедія. Енциклопедія ерудита. Вид. Академвидав, 2008. 456 с.

79. Батанов О. Конституційно-правові та соціально-політичні проблеми української державності: історія та сучасність. *Правова Держава*. 2023, № 34. С. 278-290.

80. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Ред. В. М. Пічі. 2-ге вид., стереотип. Львів : Новий Світ–2000, 2004. 480 с.

81. Соціологія: словник термінів та понять. Ред. Є. А. Біленького та М. А. Козловця. Київ : Кондор, 2006. 278 с.

82. Єгорова О. Лінгвокраїнознавство німецькомовних країн: Швейцарія, Австрія, Ліхтенштейн та Люксембург : конспект лекц. Суми : СумДУ, 2016. 127 с.

83. Волощук Ю. Наукові підходи до визначення поняття «національна меншина». *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. № 12, 2013. С. 19-24.

84. Тамбовцева А. Звідки ми знаємо, що роми походять з Індії?

Інформаційне аналітичне агентство «RomaUA». URL: <https://is.gd/rFQH1A> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

85. Гарайда Д. Святий Іштван, Мартин та Адвент – свята угорців Закарпаття. Media Vista. URL: <https://mediavista.com.ua/archives/3387> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

86. Медяний В., Бондаренко Т. У Бельгії знову розгорілася мовна суперечка. Deutsche Welle. URL: <https://surl.li/wcmbxu> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

87. Лакінський Є. Двомовна Канада: історія про дві самотності. URL: <https://surl.li/gfamvn> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

88. Федеральна Конституція Швейцарської Конфедерації: Конституція від 18.04.1999 р. URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/3390/20/> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

89. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 01.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/paran454#n454> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

90. Найбільші юдейські свята: традиції та духовність. Духовна Велич Львова. Дата публікації: 20.09.2017. URL: <https://velychlviv.com/najbilshi-yudejski-svyata-tradytsiyi-ta-duhovnist/> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

91. Курбан Хаїт або Ід-аль-Адха або Курбан-байрам. Ділова Мова. URL: <https://www.dilovamova.com/index.php?page=10&event=202387> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

92. Трудовий кодекс України : проект Закону України від 15.01.2026 № 14386. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

93. Афанасьєва М., Мішина Н. Сучасні тенденції українського конституціоналізму: навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2025. 114 с.

94. Кулі-Іванченко К. Міжнародні соціальні стандарти прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, №1/2021. С. 55-58.

95. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 19.10.1973. Дата оновлення: 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 01.12.2025 р.).

96. Ігнатова А., Загородній Я. Зміст державного суверенітету у міждержавних правовідносинах в умовах євроінтеграції. *Суспільство XXI століття: кризь призму історії до сьогодення: матеріали Всеукр. наук. конф. студентів та аспірантів*, 18 трав. 2019 р. С. 70-73.

97. Гончарова О. Методичні рекомендації до курсу «Етнополітика в незалежній Україні» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія) : метод. рек. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. 165 с.

98. Грушко М., Ігнатова А. Міжнародно-правові стандарти щодо правового статусу корінних народів. *Права людини – пріоритет сучасної держави : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 10 груд., 2021 р. Одеса, 2021. С. 246-250.*

99. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси : аналіт. огляд. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. 49 с.

100. Україна, Молдова, Грузія. Пакет розширення ЄС 2025. EU NEIGHBOURSEAST. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/enlargement/> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

101. Звіт про Україну за 2024 рік. Дата публікації: 30.10.2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en (дата звернення: 01.12.2025 р.).

102. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : доповідь. Вид. 2-ге. Харків : Консум, 2001. 512 с.

103. Протокол першого засідання Ради громадських об'єднань

національних меншин (спільнот) України. Дата проведення: 31.05.2024. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/09/Protokol-1-zasidannia-Rady-HONM.pdf> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

104. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу щодо проєкту Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» від 24.11.2022 р. № 8224. URL: <https://surl.li/svxbif> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

105. Ігнатова А. Права національних меншин у контексті європейської інтеграції. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. м. Одеса, 26 квіт. 2024 р. м. Одеса, 2024. С. 162-163.

106. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» : Пояснювальна записка від 11.04.2025 №13169. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/2855060> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

107. Стефанчишен Р. Національна самоідентифікація: формування в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024, № 6. С. 148-153.

108. Ергемлідзе М. Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2010, № 14. С. 51-53.

109. Свірський Б. Конституційно-правове положення етноспільнот (національних меншин, корінних народів) в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Право*. 2022, №23-24. С. 61-70.

110. Шевердіна Г. Деякі конституційно-правові проблеми визначення національних меншин. Всеукраїнська конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики», м. Маріуполь, 11.03.2011. С. 136-138.

111. Донченко О., Грекул-Ковалик Т. Правосуб'єктність як формальна властивість суб'єкта права. *Юридичний вісник*. 2022, № 2. С. 131-138.

112. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 року № 2834-IX. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

113. Nadya Gharaei. National Identity Development Among Minority Youth: Longitudinal Relations with National Fit Perceptions and School Belonging. *Journal of Youth and Adolescence*. 2024. С. 2746-2761.

114. Horowitz, M. J. Self-identity theory and research methods. *Journal of Research Practice*. 8(2). Article M14. 2012. URL: <https://surl.lt/mavllk> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

115. Ігнатова А. Ідентичність національних меншин: аналіз крізь призму теорії самоідентифікації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025, № 4. С. 16-21.

116. Kashmira Gander. «Pastafarian» man Niko Alm wins right to wear colander on his head in driving licence photo. *The independent*. URL: <https://surl.li/wmvpya> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

117. Права людини : міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи. Київ : Факт, 2001. 152 с.

118. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2019 року у справі № 398/4017/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82188573> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

119. Elizabeth Craig. Who Are The Minorities? The Role of the Right to Self-Identify within the European Minority Rights Framework. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2016. Vol 15. № 2. С. 6-30

120. Dragan A. «New Minorities» in the States Parties to the Framework Convention: The Importance of Self-Identification and Recognition. *Pécs Journal of International and European Law*. 2018/1. URL: <https://journals.lib.ptt.hu/index.php/pjiel/article/view/6897/6485> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

121. Коваль С., Богдан А., Кудрявцева Т.. Новий маркетинговий писк «тест

на етнос»: збірник наукових праць міжнародної науково-практичної інтернет-конференції *«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»*, м. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 8-10.

122. Савчук Т. Тести ДНК: покращити життя та виявити ризик захворювань. Радіо Свобода. Дата публікації: 06.04.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29148182.html> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

124. Батанов О. Цифровізація сучасного конституційного права в умовах глобалізації. *Держава і право: юридичні і політичні науки*. 2025, №98. С. 77-90.

125. Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing. URL: <https://unece.org/conference-european-statisticians-recommendations-2010-censuses-population-and-housing-0> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

126. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 01.12.2025 р.).

127. Шаповал В. Конституція Польської Республіки. Передм. В. Шаповала. Київ : Центр політико-правових реформ, 2018. 84 с.

128. Mniejszosciach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 06.01.2005 № 17. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

129. Kodeks wyborczy : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 05.01.2011. Stan prawny: 07.05.2024. URL: https://senat20240721.pkw.gov.pl/senat20240721/statics/PKW_KODEKS/uploaded_files/1714514898_kodeks-wyborczy-7-maja-2024.pdf (дата звернення: 01.01.2025 р.).

130. Угорщина знову вимагає повернення своїй меншині «всіх прав, які вона мала до 2015 року». Радіо Свобода. Дата публікації: 15.03.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-uhorshchyna-natsionalni-menshyny/32863162.html> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

131. Підтримка української спільноти Угорщини. Посольство Угорщини.
URL: <https://kiev.mfa.gov.hu/uk/articles/a-magyarorszagi-ukran-koezoesseg-tamogatas-a> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

132. Матвієнків С. Представництво національних меншин Словаччини у парламенті. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2236/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%20%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B0%20%20%D0%A7%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D0%BB%D1%8C-2021_compressed.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 01.01.2025 р.).

133. Ústava Slovenskej Republiky z 1. septembra 1992. URL: <http://www.slpk.sk/dokumenty/ustava.pdf> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

134. Zákon o používaní jazykov národnostných menšín č. 184/1999 Z. z. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1999-184> (дата звернення: 01.01.2025 р.).

135. Тертична А. Внесок українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток сучасних українсько-болгарських відносин. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. 2019. Вип. 28. С. 144-173.

136. Ігнатова А. Обмеження прав національних меншин під час воєнного стану: конституційні межі. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час: матеріали міжн. наук.-практ. конф. м. Одеса, 16 трав. 2025 р. м. Одеса, 2025. С. 199-203.

137. Alan Bryman. The Debate about Quantitative and Qualitative Research: A Question of Method or Epistemology? URL: <https://eclass.uowm.gr/modules/document/file.php/ELED245/%CE%9A%CE%A9%CE%9D%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A5%20%CE%A5%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F%20%CE%9C%CE%91%CE%98%CE%97%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%9F%CE%A3/Bryman%20The%20Debate%20about%20Quantitative%20and%20Qualitativ>

e%20Research%201984%20BJS.pdf (дата звернення: 01.01.2025 р.).

138. Sara Rahimi, Marzieh Khatooni. Saturation in qualitative research: An evolutionary concept analysis. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666142X24000018> (дата звернення: 27.02.2026 р.).

139. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Право: монографія. Харків, 2008. 240 с.

140. Форсюк В. Презумпція правомірності рішень платника податків як універсальний механізм подолання колізій податкового законодавства *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016, № 40(2). С. 58-61.

141. Юрченко О. Дискримінація представників національних меншин. Актуальні проблеми правового регулювання господарських та соціальних відносин в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару. Львів, 2024. С. 78-79.

142. Галуцько В., Любчик В. Взаємодія Національної поліції з національними меншинами. *Юридичний бюлетень*. 2024, № 35. С. 64-68.

143. Лопушинський І. Довіра до влади як державотворчий чинник в Україні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_2_23 (дата звернення: 01.01.2025 р.).

144. Бедратий Ю. В., Халюк С. О., Савка О. Т. Реформа судової системи України: результати та подальші кроки. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*. 2025, № 5. С. 153-162.

145. Ергемлідзе М. Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2010, № 14. С. 51-53.

146. Заява Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Дата публікації : 01.10.2025. URL: <https://dess.gov.ua/zaiava-rady-hromadskykh-ob->

iednan-natsionalnykh-menshyn-spilnot-ukrainy/ (дата звернення: 01.12.2025 р.).

147. Бадида А. «Пріоритетне питання конституційності» vs «конституційна скарга»: у пошуку ефективності інститутів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025, № 90. С. 213-218.

148. Кулі-Іванченко К. Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022, Вип. 69. С. 52-58.

149. Львова Є. Міжнародно-правовий механізм гуманітарної допомоги як міждисциплінарного інструменту захисту прав людини. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2024, Вип. 28. С. 79-87.

150. Lvova I. Constitutional law matters of sustainable development under martial law: The case of Ukraine. *Studia Prawnicze*. 2023, nr. 2 (228). S. 31-44.

151. Mishyna N. Municipal environmental governance and human rights: local authorities as key actors in sustainable development. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2025, vol. 26. S. 146-152.

152. Mishyna N. Constitutional resilience in times of change: French inspirations for Ukraine's constitutional development. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2025, Том 27. С. 102-110.

ДОДАТКИ**Додаток А****АНКЕТА**

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тему: «Конституційний статус національних меншин: порівняльно-правовий аналіз»

Шановні респонденти!

Дане опитування проводиться аспіранткою Національного університету «Одеська юридична академія» Ігнатовою

А.С. у межах дисертаційного дослідження на тему: «Конституційний статус національних меншин: порівняльно-правовий аналіз».

Мета дослідження полягає у з'ясуванні практичного стану реалізації та захисту прав національних меншин в Україні в умовах сучасних викликів.

Отримані результати дозволять сформувати об'єктивне уявлення про співвідношення нормативно-правових гарантій та реального стану їх виконання, визначити сильні й слабкі сторони сучасного законодавства та державної політики, а також виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо їх удосконалення з урахуванням євроінтеграційного курсу України.

Опитування є анонімним, усі відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді для наукових цілей. Ваші щирі відповіді мають важливе значення для отримання достовірних результатів та підвищення якості правового захисту національних меншин в Україні.

Додаток А.2

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

Щиро дякую за участь!

Зірочка (*) указує, що запитання обов'язкове

1. Вкажіть Ваш вік: *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ до 18 років
- ☐ 18–29 років
- ☐ 30–44 роки
- ☐ 45–59 років
- ☐ 60 років і більше

2. Ваша стать: *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Чоловіча
- ☐ Жіноча
- ☐ Важко відповісти

3. Область / населений пункт, де Ви проживаєте *

Додаток А.3

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

4. До якої національної меншини Ви себе відносите (ідентифікуєте)? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Угорська
- ☐ Словацька
- ☐ Польська
- ☐ Інше: _____

5. Чи ознайомлені Ви з положеннями Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.)?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так, добре ознайомлений(а)
- ☐ Частково знайомий(а)
- ☐ Чув(ла), але не ознайомлений(а)
- ☐ Ні

6. Чи відчули Ви покращення у захисті прав національних меншин після прийняття Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.)

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

Додаток А.4

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

7. На Вашу думку, наскільки заміна терміну «національні меншини» на «національні меншини (спільноти)» у законодавстві України має практичне значення для реалізації та захисту прав національних меншин?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так, має важливе значення і позитивно впливає
- ☐ Радше має позитивне значення
- ☐ Не має жодного значення
- ☐ Радше має негативне значення
- ☐ Важко відповісти

8. Чи стикалися Ви особисто, Ваші близькі або знайомі з випадками дискримінації за національною ознакою в Україні?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

9. Чи мали Ви особисто, Ваші близькі або знайомі потребу звертатися до державних органів чи судів для захисту своїх прав як представників національної меншини?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так, успішно захистили свої права
- ☐ Так, але захист був неефективний
- ☐ Ні, такої потреби не було

Додаток А.5

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

10. Чи забезпечує держава достатні умови для збереження та розвитку культури Вашої національної меншини?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

11. Чи вважаєте Ви, що у закладах освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, має бути забезпечене навчання мовами національних меншин для представників національних меншин?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так, навчання має здійснюватися мовами національних меншин
- ☐ Так, але у поєднанні з українською мовою
- ☐ Скоріше достатньо навчання українською мовою
- ☐ Ні, навчання має здійснюватися лише українською мовою
- ☐ Важко відповісти

12. Чи виникали у Вас особисто, Ваших близьких або знайомих проблеми з використанням мови національних меншин у спілкуванні з державними органами, освітніми або медичними установами?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні

Додаток А.6

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

13. Чи вважаєте Ви, що Ваші конституційні права реалізуються на рівних умовах з громадянами, які не належать до національних меншин?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

14. Чи вважаєте Ви, що органи державної влади та місцевого самоврядування враховують інтереси Вашої національної меншини при ухваленні рішень?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

15. Чи вплинув воєнний стан на можливості реалізації Ваших прав як представника національної меншини?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

Додаток А.7

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

16. Чи хотіли б Ви, щоб відомості про національність зазначалися в офіційних документах (наприклад, у паспорті або в окремому документі)?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

17. Чи задовольняє Вас чинний механізм підтвердження належності особи до національної меншини?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні

18. Чи стикалися Ви з труднощами підтвердження своєї національної належності (наприклад, у судах, при зверненні до органів влади)?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні

Додаток А.8

07.10.25, 18:04

Анкетування представників національних меншин України для подальшої апробації у дисертаційному дослідженні на тем...

19. На Вашу думку, чи є законодавство України достатнім для належного захисту прав національних меншин?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

20. Чи, на Вашу думку, Україні варто запозичити окремі правові механізми захисту прав національних меншин, які діють у країнах ЄС (наприклад, у Республіці Польща, Угорщині чи Словацькій Республіці)?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Скоріше так
- ☐ Скоріше ні
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

Компанія Google не створювала цей вміст і не підтримує його.

Google Форми

ЗВЕДЕНІ ДАНІ
за результатами анкетування фокус-груп представників національних
меншин України
(опитано 12 осіб)

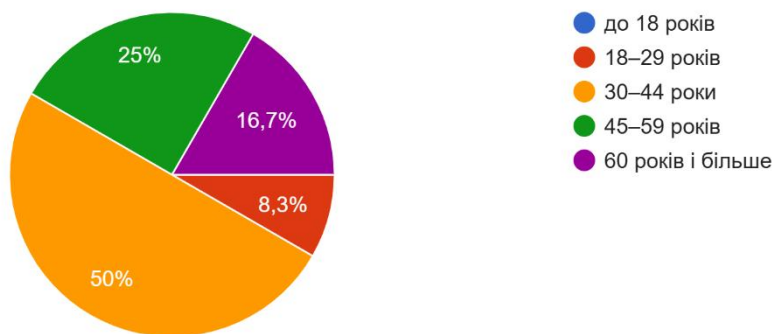
Під час підготовки дисертаційного дослідження на тему: «Конституційний статус національних меншин: порівняльно-правовий аналіз» проведено анкетування фокус-груп представників національних меншин України.

Мета анкетування полягала в з'ясуванні практичного стану реалізації та захисту прав національних меншин в Україні в умовах сучасних викликів.

У результаті анкетування фокус-груп представників національних меншин України, що проводилось впродовж 2025 року (всього опитано 12 осіб), отримано такі статистичні дані:

Додаток Б.1

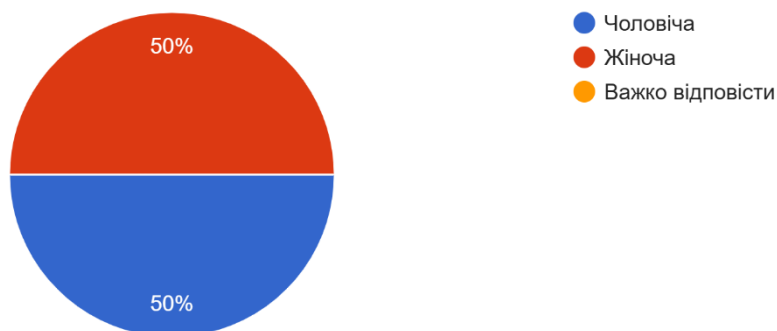
Вкажіть Ваш вік:
 12 відповідей

Додаток Б.2

Ваша стать:

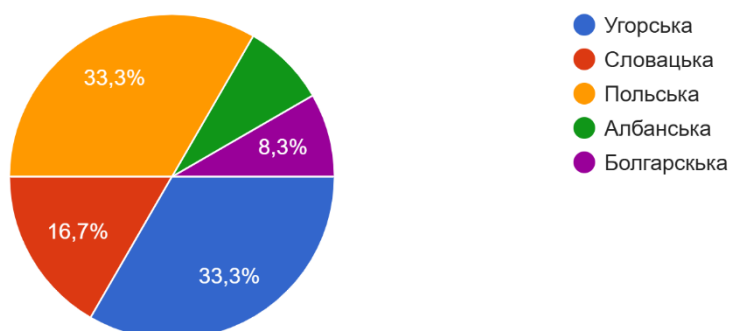
12 відповідей

Додаток Б.3

До якої національної меншини Ви себе відносите (ідентифікуєте)?

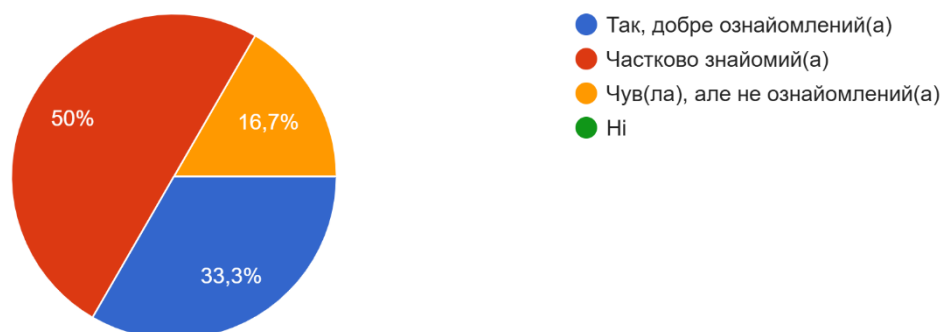
12 відповідей

Додаток Б.4

Чи ознайомлені Ви з положеннями Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.)?

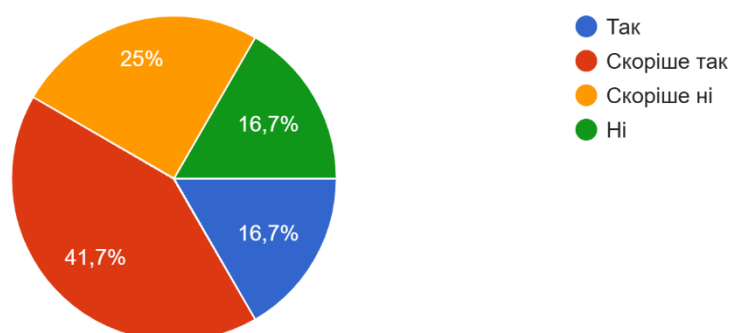
12 відповідей

Додаток Б.5

Чи відчули Ви покращення у захисті прав національних меншин після прийняття Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.)

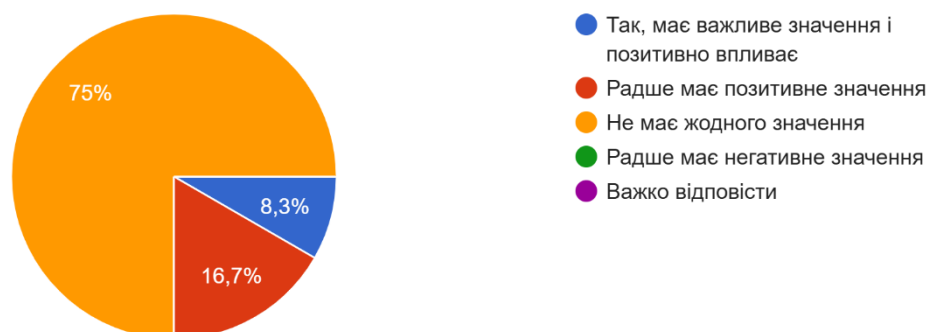
12 відповідей

Додаток Б.6

На Вашу думку, наскільки заміна терміну «національні меншини» на «національні меншини (спільноти)» у законодавстві України має практ...алізації та захисту прав національних меншин?

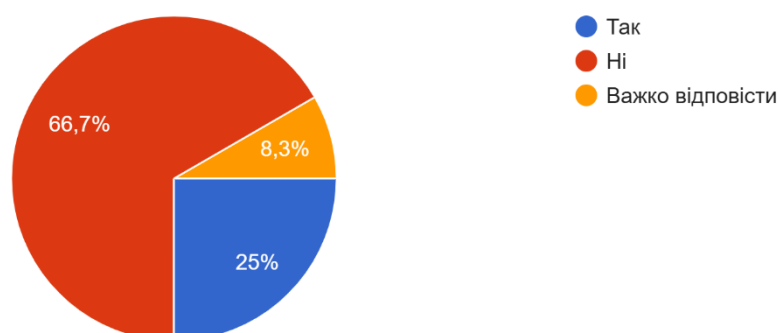
12 відповідей

Додаток Б.7

Чи стикалися Ви особисто, Ваші близькі або знайомі з випадками дискримінації за національною ознакою в Україні?

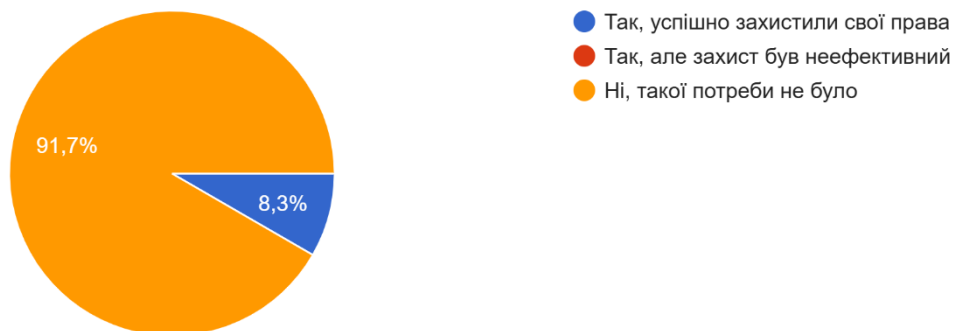
12 відповідей

Додаток Б.8

Чи мали Ви особисто, Ваші близькі або знайомі потребу звертатися до державних органів чи судів для захисту своїх прав як представників національної меншини?

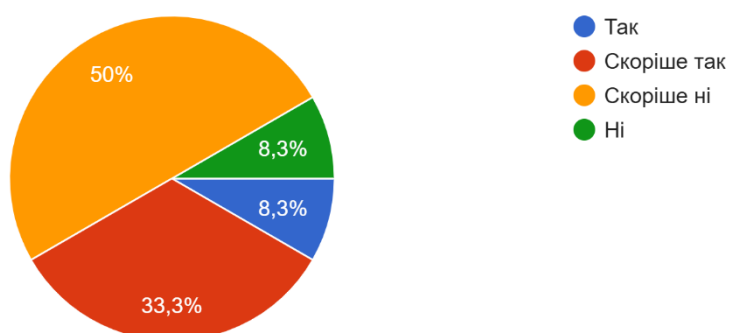
12 відповідей

Додаток Б.9

Чи забезпечує держава достатні умови для збереження та розвитку культури Вашої національної меншини?

12 відповідей

Додаток Б.10

Чи вважаєте Ви, що у закладах освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, має бути забезпечене навчання мовам...ншин для представників національних меншин?

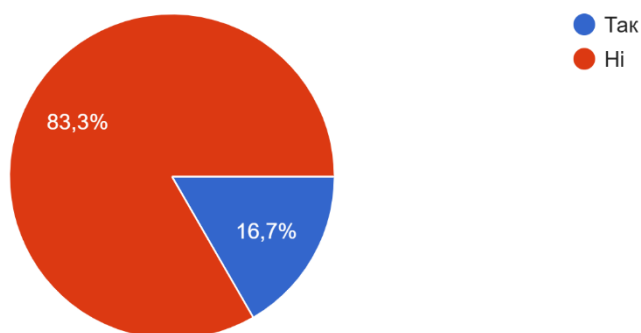
12 відповідей

Додаток Б.11

Чи виникали у Вас особисто, Ваших близьких або знайомих проблеми з використанням мови національних меншин у спілкуванні з державни...ганами, освітніми або медичними установами?

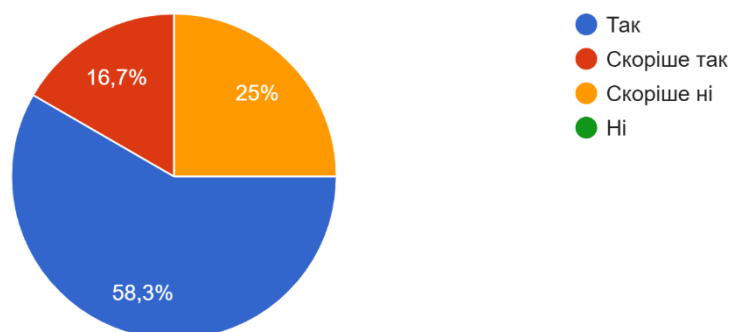
12 відповідей

Додаток Б.12

Чи вважаєте Ви, що Ваші конституційні права реалізуються на рівних умовах з громадянами, які не належать до національних меншин?

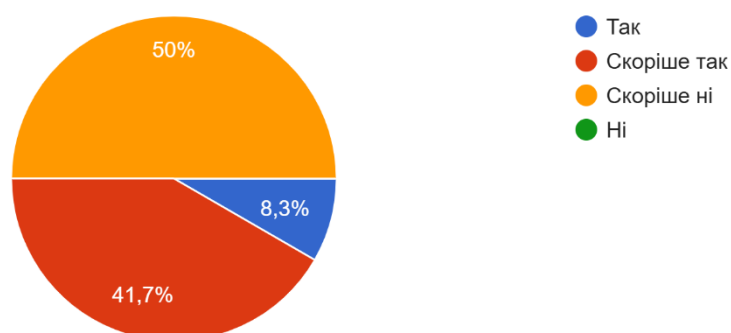
12 відповідей

Додаток Б.13

Чи вважаєте Ви, що органи державної влади та місцевого самоврядування враховують інтереси Вашої національної меншини при ухваленні рішень?

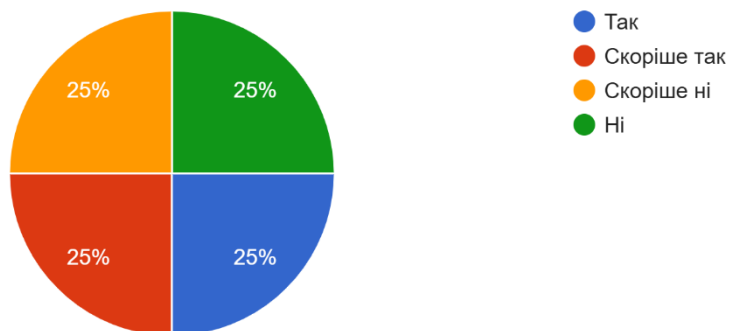
12 відповідей

Додаток Б.14

Чи вплинув воєнний стан на можливості реалізації Ваших прав як представника національної меншини?

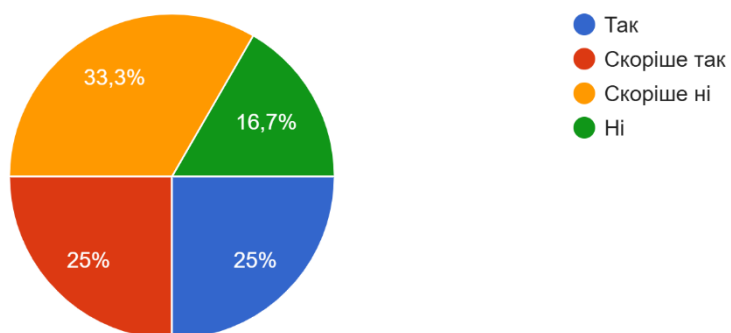
12 відповідей

Додаток Б.15

Чи хотіли б Ви, щоб відомості про національність зазначалися в офіційних документах (наприклад, у паспорті або в окремому документі)?

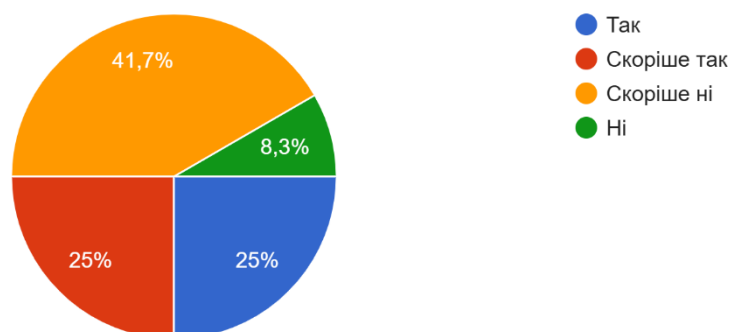
12 відповідей

Додаток Б.16

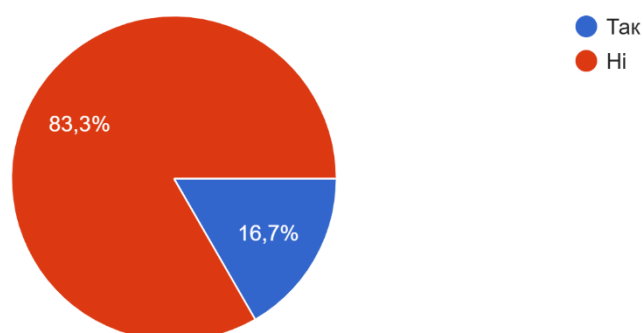
Чи задовольняє Вас чинний механізм підтвердження належності особи до національної меншини?

12 відповідей

Додаток Б.17

Чи стикалися Ви з труднощами підтвердження своєї національної належності (наприклад, у судах, при зверненні до органів влади)?

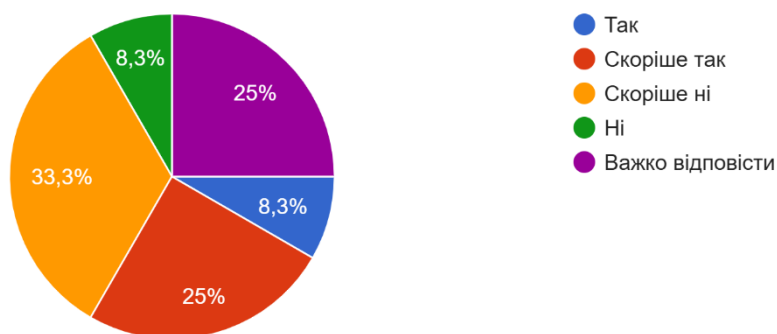
12 відповідей

Додаток Б.18

На Вашу думку, чи є законодавство України достатнім для належного захисту прав національних меншин?

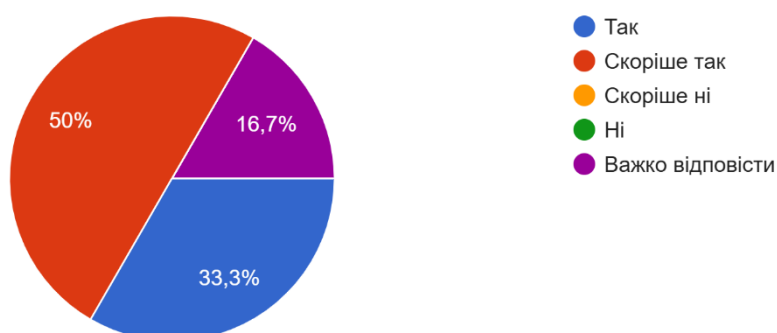
12 відповідей

Додаток Б.19

Чи, на Вашу думку, Україні варто запозичити окремі правові механізми захисту прав національних меншин, які діють у країнах ЄС (н...і Польща, Угорщині чи Словацькій Республіці)?

12 відповідей

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ігнатова А. С. Захист прав національних меншин в Україні в контексті розвитку демократичного суспільства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. №8 (66). С. 69-74. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-8-9130>
2. Ігнатова А. С. Конституційні основи механізму захисту прав національних меншин. *Науковий журнал «Juris Europensis Scientia»*. 2023. №5. С. 17-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/chem.v5.2023.4>
3. Ігнатова А. С. Конституційно-правові аспекти мовної політики щодо національних меншин в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2024. №8 (78). С. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-8-10247>
4. Ігнатова А. С. Ідентичність національних меншин: аналіз крізь призму теорії самоідентифікації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 4. С. 16-21. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-4-3>
5. Ігнатова А. С. Конституційна цифрова ідентичність: роль аутосомного ДНК-тестування у встановленні національної належності. *Нове українське право*. 2026. № 1. С. 334-338. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.42>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Грушко М. В., Ігнатова А. С. Міжнародно-правові стандарти щодо правового статусу корінних народів. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд., 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021.

C. 246-250. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a12e286e-c82b-41cb-aaf1-204ead594759/content#page=246>

2. Ігнатова А. С. Генезис поняття «національна меншина». *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 295-297. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c3ff8cd-d0e8-4f8e-be39-35d5c56a85c4/content#page=295>

3. Ігнатова А. С. Права національних меншин у контексті європейської інтеграції. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс 2024. С. 162-163. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/collections/eec75d3e-8e1c-43b0-9d19-9e72f432fefd/search>

4. Ігнатова А. С. Роль національних меншин у децентралізації публічної влади. *Topical aspects of modern scientific research*. The 11th intern. scient. and pract. conf. (July 11-13, 2024) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2024. С. 302-306. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/TOPICAL-ASPECTS-OF-MODERN-SCIENTIFIC-RESEARCH-11-13.07.24.pdf#page=302>

5. Ihnatova A. Cooperation between the European Union and Ukraine in the field of protection of the rights of national minorities: challenges and prospects. *Modern research in science and education*. The 12th intern. scient. and pract. conf. (July 25-27, 2024) BoScience Publisher, Chicago, USA. 2024. 2 С. 256-259. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/MODERN-RESEARCH-IN-SCIENCE-AND-EDUCATION-25-27.07.24.pdf>

6. Ігнатова А. С. Обмеження прав національних меншин під час воєнного стану: конституційні межі. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 1. С. 199-203. URL:

<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5558b3d2-cfcc-4637-8317-c388d0f4ae8f/content#page=196>

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні результати дисертації доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а також круглих столах, зокрема таких як:

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини – пріоритет сучасної держави» (10 грудня 2021 року, Одеса) – очна форма участі;
2. Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (19 травня 2023 року, Одеса) – очна форма участі;
3. Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів» (26 квітня 2024 року, Одеса) – очна форма участі;
4. Міжнародний круглий стіл «Конституційні права людини в умовах перехідного періоду» за участі запрошеного лектора, професора Генуезького університету (Італія) Енріко Альбанезі (25 червня 2024 року, Одеса) – очна форма участі;
5. The 11th International scientific and practical conference «Topical aspects of modern scientific research» (11-13 липня 2024 року, Токіо) – дистанційна форма участі;
6. The 12th International scientific and practical conference «Modern research in science and education» (25-27 липня 2024 року, Чикаго) – дистанційна форма участі;
7. Міжнародна науково-практична конференція «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (16 травня 2025 року, Одеса) – очна форма участі.